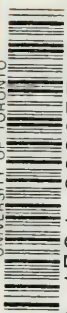

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00665796 9

Jaimini
(Nyayasudha)

B
132
M5J3
1901
fasc.
12

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA.

BY

PANDIT SÔMESHWARA BHATTA.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRÎ,

Professor Deccan College, Poona.

FASCICULUS XII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILÂSA PRESS.

BENARES.

1903.

Registered According to Act XXV. of 1867.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाशङ्कितभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—७१

B

132

M5 J3

1901

fasc. 12

दनादिसंस्कृतः स यूप इति विपरीतवचनव्यक्त्यालोचनया पश्चाद-
वगम्यते तथा याज्यात्वमपि पश्चादवगमिष्यतइत्याशङ्क्याह * यो
हीति* सामधो ऽग्रआज्यस्य व्यान्त्वत्यादेष्वैतत्तिकमन्त्रसामर्थ्या-
लोचनवेलायां समिदादियागेषु विनिवोगवेलायां च याज्याशब्दार्थ-
लाभात् यूपदितुल्यतेत्यर्थः । सूक्तवाकस्य मुख्ययाज्यात्वाभावे च
याज्याकार्यकारित्वेन पश्चाद्याज्यात्वाभ्युपगमे ऽपि याज्याधर्मा न
प्राप्नुवन्तीत्याह * ये ऽपि चेति * याज्याकार्यकारित्वाभ्युपगमे का-
र्यापत्त्या धर्मप्राप्तिरीनवार्येत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * सूक्तवाक-
स्यार्थाद्याज्याकार्यकारित्वसम्पत्तावपि शास्त्रेण याज्याकार्यकारितया
विधिं विना धर्मप्राप्त्ययोगात्प्रकृतौ च कार्यस्याकल्मषत्वेन तत्कारि-
तया विध्ययोगात्कार्यापत्त्यनुपपत्तेर्न धर्मप्राप्तिरित्युक्तं प्रकृतावपि फ-
लचमसस्य सोमकार्यापत्तिः कल्पिता इहतु परिधौ पशुं नियुञ्जतीति
यूपकार्ये पशुनियोजने श्रुत्यांक्ते परिव्याख्याहवनीयपरिधानार्थकाष्टवि-
धिवत्सूक्तवाक्येन यजेतेति कालपनिकेन वाक्येन श्रुत्यांक्ते याज्याकार्ये
यागे खलेवाली यूप इति यूपशब्दलक्षिते यूपकार्ये खलेवाल्याख्यधा-
न्यखले कृतमेढीविधिवद्वा सूक्तवाक्येन याज्येति याज्याशब्दल-
क्षिते याज्याकार्ये सूक्तवाक्ये विधानात्कार्यापत्तिर्वाच्या प्रकृतौ च प-
दार्थाविधिपूर्वकत्वात्कार्यकल्पनस्य पदार्थाविधानात्प्राकार्यान्वगतेर्या-
गस्य याज्याकार्यत्वान्वगमाच्छ्रुत्या लक्षणया चोक्ते याज्याकालसूक्त-
वाक्यविधिर्न सम्भवतीति परिहारसूचनार्थम् * परिधीत्युक्तम् * अतो
न सूक्तवाको याज्या नापि तस्य नापि तस्य याज्यात्वं लिङ्गेन दृढयि-
तुमाह * तथा चेति * कथमेवकारस्योपचारद्योतकतत्त्वपेक्षायामा-
ह * अयाज्यापरं हीति * याज्यान्तरनिषेधायां गात्सूक्तवाक्य एव
याज्यावन्प्रशस्त इत्येवकारात्सूक्तवाकस्योपचारिकयाज्यान्वमवसी-
यतइत्याशयः । अत एवाहुतौ मुख्यत्वान्नैवकारः प्रयुज्यतइत्याह *
मुख्यत्वादिनि * कथमाहुतेमुख्यतयाशङ्क्याह * तदेति * प्रहरणा-
ङ्गत्वेन सूक्तवाकोपदेशस्य याज्याशब्दापत्तिहेतुस्तथा चाङ्गत्वे
सतीति वार्तिकनिर्दिष्टस्य प्रासङ्गिकचिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थिभूतस्य
तच्छब्देन परामर्शात्तेन सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वोपदेशेनैव हेतुना
प्रक्रियमाणस्य प्रस्तरस्य मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयादाहुनित्वं पारमा-

(१) पूतौकानां च सोमकार्यापत्तिर्दृष्टेत्याशङ्क्य तत्र तमस्मै भक्षं प्रकल्पयेन्न सो-
ममिति फलचमसविधौ सोमनिषेधानुवादादेकवाक्यतान्वयानुपपत्त्या यागीयसोमसंस्का-
ररूपभक्षणविधानाच्च यदि सोमं । न विन्देत पूताकानभिषुणुयादिति न पूतौकविधौ सो-
माभावे विधानेन इत्य० २ पु० ।

र्थिकमित्यर्थः । प्रहरणस्य सूक्तवाकप्रकाश्यदेवतात्वयागाङ्गत्वे स-
त्यपि होमत्वाभावाद्धोमसाधनद्रव्यत्वनिमित्तं प्रस्तरस्याहुतित्वं ना-
स्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रक्षेपाधिक्यविधानं जुहोतिचोदनां
विना कथं कथं होमतेत्याशङ्क्याह * आघारादिनि * जुहोति-
चोदनाभावे ऽपि प्रक्षेपाधिके यागे ऽभियुक्तप्रसिद्धेर्होमतास्त्ये-
वेत्याशयः चतस्रः पूर्णाः प्रागुदीच्यौ निनयेदतुभ्यः स्वाहा
दिग्भ्यः स्वाहा सप्तऋषिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः स्वाहेत्यादिवि-
हितसोदकनिनयनादर्मन्त्रवर्णिकदेवतान्वयाद्यागस्य हारणाधिक्या-
द्धोमतादिशब्देनोक्ता । एवं च सत्ययागाङ्गत्वादपि सूक्तवाकस्य या-
ज्यात्वं नास्तीत्याह * होमेति * सूक्तवाके तु विशेषतो याज्यात्वं ने-
ष्यते निगदत्वेन याज्यात्वनिषेधादित्याह * निगदत्वादिति * निग-
दतैव तावत्कथं सूक्तवाकस्येत्याशङ्क्याह * नितरामिति * तथा
याज्यात्वनिषेधः कथमित्याशङ्क्याह * निगदानां चेति * निषेधस-
रूपार्थवादो ऽयं लिङ्गत्वेनोपन्यस्त इत्यृग्विध्यैकवाक्यत्वोक्त्या सू-
चितं तस्माद्विशेषतः सूक्तवाकस्य याज्यात्वं नेष्यते इति हि शब्दा-
न्वयः निषिद्धं चेत्कथं तर्हि सूक्तवाकएव याज्येत्यत्रोक्तमित्याशङ्क्या
ह * निषिद्धमपीति * होमाङ्गत्वे सूक्तवाकस्य याज्यात्वप्रशंसानिरा-
लम्बना स्यादित्याशङ्क्याह * तत्सम्बन्धास्त्विति * आहुतेः पारमार्थिक-
त्वोक्तिप्रसङ्गेनोक्तस्य होमाङ्गत्वानिषेधाद्याज्यात्वस्य समाप्त्या बुद्धि-
स्थत्वेनाहुतेस्तच्छब्देन परामर्शाद्याज्यावत्सूक्तवाकस्यापि होमकालप्र-
योज्यत्वेनाहुत्याख्यहूयमानावस्थद्रव्यसम्बन्धलक्षणयाज्यागुणयोगा-
द्याज्यात्वेन स्तुतिर्युक्तैत्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽपि तर्हि स्तुतित्वेन याज्या-
व्यपदेशोपपत्तेर्न सिद्धान्तलिङ्गतेत्याशङ्क्याह * न चेति * पूर्वपक्षे
ऽत्यन्तनिरालम्बनस्तुत्यापत्तेर्ब्रह्मणोः पक्षयोः स्तुतिर्युक्तैत्यर्थः ।

सदेवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥

परार्थत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य सूक्तवाकस्य
देवतासङ्कीर्तनार्थत्वादिति भाष्येण कृतार्थत्वोक्त्यर्थतया प्रह-
रणं च प्रत्यशक्तेरित्यनेन चासामर्थ्योक्त्यर्थतया या-
व्याख्यातत्वाच्छ्रुद्वाद्यपरिहारार्थत्वेन अव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यनु-
भाषणभाष्यं देवतासङ्कीर्तनेन समाप्त्यर्थत्वान्न प्रहरणाङ्गं सूक्तवा-
को देवतासङ्कीर्तनएव च शक्तो न प्रहरणइत्येवमुच्यते इति परिहार-
भाष्यं देवतावचनो ऽपि सत्सूक्तवाकः प्रहरणस्यापि यागत्वेन देव-
तासङ्कीर्तनाकाङ्क्षत्वात्प्रहरणान्वयं विना कृतार्थत्वानुपपत्तेः प्रहरणेन

न सम्बध्यते ऽपि तु सम्बध्यतएव देवतोक्तिशक्तो ऽपि च प्रहरणेने न श-
 क्तो ऽपि तु शक्तएवत्येवं द्वेधा व्याख्यातुं कृतार्थत्वं तावदनुभाषणपूर्वं प-
 रिहरति * यत्त्विति * भेदशब्देनान्योन्यानपेक्षत्वांक्तलिङ्गावगतं देवता-
 कीर्त्तनार्थत्वमनपेक्ष्य यदि श्रुत्या सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गन्ता श्रुत्यवगतं
 च प्रहरणाङ्गत्वमनपेक्ष्य हीत्थं लिङ्गेन देवता बांध्येत ततः श्रुतिविरो-
 धाभा वाल्लिङ्गबाधापत्तेर्बांधिते च लिङ्गे सूक्तवाकस्याशक्तत्वेन श्रुत्या
 विनियोगायोगादुभयानुप्रहायेष्टदेवताकीर्त्तनमात्रेण कृतार्थत्वं सूक्त-
 वाकस्याङ्गीकृत्य कालार्थः प्रहरणान्वयो ऽभ्युपगम्येत किं तु श्रुत्य-
 नुप्रहार्थं लिङ्गेन प्रहरणाङ्गभूतदेवताकीर्त्तनद्वारा श्रुत्यवगतप्रहरणा-
 ङ्गत्वापेक्षणात्सूक्तवाकस्य च प्रहरणोक्तिसिद्धौ श्रुत्या लिङ्गावगतदे-
 वताकीर्त्तनाङ्गत्वापेक्षणाच्छ्रुतिलिङ्गयोस्तुल्यार्थत्वेन विरोधो ना-
 स्तीति न विरोधपरिहारयेष्टदेवतोक्तिमात्रेण कृतार्थतामङ्गीकृत्या-
 न्यत्र विनियोगानर्हत्वात्कालार्थता ऽभ्युपगन्तव्येत्यर्थः । असामर्थ्यं
 परिहरति * यत्त्वस्येति * उभयपरिहारोपपादनार्थत्वेन प्रहरणं
 हीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमारभ्यते * इह हीति * देवतामाभेदधत्सू-
 क्तवाकः कथं श्रुत्यर्थं प्रहरणाभिधानं कुर्यादित्याह * सर्वत्र चेति *
 प्रहरणदेवताभिधानात्प्रहरणमभिहितं भवतीत्याशयः । शेषिभूताक्रि-
 यान्वयित्वेन प्रसिद्धस्य मन्त्रं प्रति प्रकाशनार्हतया शेषिरूपस्य मन्त्रेणा-
 भिधेयत्वात्सूक्तवाकाभिधेयानां देवतानां प्रहरणान्वयाप्रसिद्धेर्न तद-
 भिधानद्वारा प्रहरणाङ्गत्वं सूक्तवाकस्य सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह * तत्रापी-
 ति * यद्यापि प्रसिद्धक्रियान्वयस्य मन्त्राभिधेयत्वावगतिः प्रथमं भ-
 वति तथापि प्रसिद्धक्रियान्वयाभिधानसामर्थ्याभावान्मन्त्रस्य प्रसि-
 द्धक्रियान्वयपदार्थाभिधायित्वाप्रतिपत्तौ श्रुताङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या म-
 न्त्राभिधेयस्य क्रियान्वयकल्पनारूपो विपर्ययः पश्चाद्भवतीत्यर्थः ।
 सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृतेरूपकद्वारा योजयति * तस्मादिति *
 सूक्तवाकप्रकाश्यानामग्न्यादीनां प्रहरणान्वये ऽपि तत्र देवतात्वान-
 वधारणात्कथं प्रहरणस्य यागता भाष्यकृतोक्तेत्याशङ्क्याह * नचे- ७७९।६
 ति * एवमभिसम्बन्ध इत्याद्यग्न्यादिदेवताकश्चेत्यन्तं भाष्यं सङ्क्षे-
 पतो व्याचक्षाणो नच प्रहरणं यागमात्रं रूपे ऽवतिष्ठतइति वार्त्तिक-
 स्य भाष्यविरोधं परिहर्तुमाह * अतश्चेति * पुरोडाशादेः परोक्षत्वा-
 दनेन हविषेत्यपरोक्षतया निर्देशानुपपत्तेः हविःशब्देन प्रस्तरस्य ह-
 विष्ट्वसङ्कीर्तनादित्युक्ते प्रस्तरस्य तृणत्वेनानदनीयत्वाहविष्ट्वायोग्य-
 तामाशङ्क्यानदनीयत्वे ऽपि कृष्णलादिवद्वचनाद्विष्ट्वावपत्तिसूच-
 नार्थं द्रव्योक्तः । मान्त्रवर्णिकद्रव्यदेवतान्वयायागता भासमाना

भाष्यकृतोक्ता । परमार्थतस्तु प्रक्षेपाधिक्याद्धोमतैवावधार्यतइत्येतदेव सूत्रकृतसंमत्या द्रढयितुं हरणे तु जुहोतिर्यागसामान्यात् द्रव्याणां चार्थशेषत्वादिति चतुर्थाधिकरणसूत्रैकदेशः शाखाप्रहरणार्थकर्मत्वसिद्धयै होमत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति सह-शब्दाक्तस्य प्रस्तरसहयोगस्य हेतुत्वाभिधानात्प्रस्तरप्रहरणस्य होमतो-भयसिद्धावसीयतइति मत्वा पठितः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यमुप-क्रमानुरोधाद्देवतीर्थत्वे ऽपि हरतिसंयोगो घटत एवेत्युपसंहार्ये विपरीताभिधानादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे ऽपि तावल्लैङ्गिकस्य देवता र्थत्वस्यैव बाधापत्तेस्तृतीयाश्रुतेः काललक्षणार्थत्वकल्पना न युक्ता इह तु विरोधाभावान्न किं चिद् बाध्यमित्येवमर्थत्वसूचनार्थतामाह * तस्मादिति * सूत्रं चानेन भाष्येण हरतिसंयोगे ऽपि सूक्तवाको देवतार्थ एव हरतेरपि देवतासंयोगादित्येवं योजितं भवतीत्याह * एवं चेति * कालार्थतापि न्यायावगता न बाध्येत्याह * कालार्थतापि चेति * अनुयाजयाज्यानन्तरं सूक्तवाकपाठात्सूक्तवाकेन प्रस्तरे कालः शक्यो लक्षयितुमित्याशयः । यदित्यादिभाष्यमाशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपि श्रुत्यवगतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वान्न्यायानुपपत्त्या ऽग्न्यादीनां प्रहरणान्वयावगमादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यदीति * नन्विति भाष्येण ऽनेन हविषेत्यनेनापि प्रसिद्धहविष्कस्य पुरोडाशादेरेवाप-रोक्षत्वोपचारान्निर्देशोपपत्तेस्तद्वलेनाग्न्यादेः प्रहरणान्वयकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्योभयविधलिङ्गसम्भवात्सन्देहे सति श्रुत्यालोचनया निर्णया भविष्यतीति परिहारार्थमुभयथेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * आशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपीदं हविरित्यपरोक्षे निर्देशाद्धविः शब्दस्य प्रस्तरविषयत्वावगतेरग्न्यादीनामन्तरितत्वोक्तिमात्रे पर्यवसानं न सम्भवतीत्यभिधानार्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्द्धाकरणवशाद्धविरन्तराणां च संवाककालभक्षार्थशेषसद्भावे ऽपि सामस्यरूपतां शाब्दप्रत्यक्षतां प्रस्तरस्य जोष्यमाणत्वेनाजुषतेत्यतीते निर्देशानर्थक्यापत्तेः प्रस्तरनिर्देशो न युक्त इत्याशङ्कते * अजुषतेति * स्तुत्यर्थत्वान्न भूतनिर्देशो ऽनर्थक इति परिहरति * नेति * अतः प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाक-स्य देवतार्थत्वाविधातात्प्रहरणाङ्गतोपपत्तेरिति सूत्रतात्पर्यमाह * अत इति ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

परार्थत्वादिति पूर्वपक्षहेतोः कृतार्थत्वोक्त्यर्थत्वे द्वयोः कृता-

र्थतां विनाङ्गागित्वनिरासायोगात्प्रस्तरस्यापि कृतार्थत्वोक्त्यवगतेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तितायाः पूर्वोक्तत्वादनुभाषणसूत्रमेतदसामर्थोक्त्यर्थत्वे तु सूक्तवाकमात्रस्य पाराथर्योक्तेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तितायाः प्रागनुक्तत्वात्परिचोदनासूत्रमित्याह * अनुभाषणमिति * प्रतिपत्ति-
त्वोक्तेः सिद्धान्ताक्षेपोपयोगितामाह * कथमिति *

७८०।१

स्त्रिष्टकृद्द्रुमभयसंस्कारः स्यादिति ॥ १५ ॥

सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * अत इति * भाष्यकृतैकसूत्रतया व्याख्यातत्वात्सूत्रभेदेन व्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य भाष्यकृत्प्रक्रियया सूत्रद्वयमेवैतदित्याह * अर्थेति * यथास्त्रिष्टकृद्यागः प्रतिपत्तिरूपः संस्कारोऽपि मन्त्रयागः प्रतिपत्तिश्चेत्युभयात्मक इत्याश्रयिष्वविशेषणभावार्थः प्रतीयेतेति चतुर्थाधिकरणे वक्ष्यते तथा प्रहरणमप्युभयात्मकमिति यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * यथैव चेति * अयमपि हरतिरित्यर्थः । देवतानामङ्गत्वसिद्धौ यागस्य प्रतिपत्तिर्वेत्त्यविरोधमुत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तदित्युक्त्यर्थतां दृष्टान्तस्योक्त्या सूक्तवाकाङ्गत्वाविरोधीत्यर्थतामपि वक्तुम् * यथा चेत्युक्तम् * यागत्वाविरोधं तावदुपपादयति * न हीति * उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति चातुर्थसूत्रवक्ष्यमाणस्य लक्षणस्योत्पत्तौ स्मृतासादनसंयोगात्प्रस्तरस्य तादर्थ्यावगतेः प्रहरणाख्यायार्थान्तरगमनाच्च प्रहरणे सद्भावेनाप्रतिपत्तिवत्त्वम् * सम्भवतीत्युक्तम् * प्रतिपत्तेस्तर्हि दृष्टार्थत्वेन वैदिकाङ्गानपेक्षतया मन्त्रानन्वयात्तल्लभ्यद्रव्यदेवतानन्वयाद्यागतत्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्यानुष्ठेयत्वावगमोत्तरकालं भावनायाः कैमर्थाकाङ्क्षायां प्रति यदर्थकर्मत्वविचारात्सकलकारकवैशिष्ट्याच्च प्रागनुष्ठानानर्हत्त्वान्मन्त्रान्वयलभ्यद्रव्यदेवतान्वयेन हरतेर्यागत्वे सति प्रक्षेपाधिक्याद्धोमरूपतावधारणोत्तरकालामनुष्ठेयत्वावगमे सति कैमर्थाकाङ्क्षायां प्रतिपत्तिस्वावधारणादविरोधोऽभिहितः । न च पश्चात्तनेन प्रतिपत्तिवत्त्वेन पूर्वावगता होमरूपतावाध्यते विरोधाभावादित्याह * न चेति * उभयरूपश्चासौ संस्कारश्चेति कर्मधारयत्वेनोभयसंस्कारशब्दं व्याख्यातुमाह * तेनेति * यागमात्रेऽपि देवतान्वयोपपत्तेर्होमो यागत्वेनोक्तः । यथा स्त्रिष्टकृद्द्रव्यसंस्कारोऽपि यागस्तथा प्रहरणमप्युभयोर्द्रव्यदेवतयोः संस्कारोऽपि यागत्वं न विरुणद्धीति पष्ठीसमासत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * यथा स्त्रिष्टकृद्द्रव्यदेवतयोरुभयोः संस्कारस्तथा प्रहरणमपीति सर्वथा

साम्येनान्यथा व्याचष्टे * अथ वा स्विष्टकृत्यपीति * केवलप्रतिपत्तिर्वाङ्मयुपगमे ऽपि न मन्त्रस्याङ्गत्वं विरुध्यतइत्याह * न चेति * वैदिकयागस्य दृष्टमात्रे पर्यवसानाभावेनादृष्टार्थत्वात् दृष्टार्थया प्रतिपत्त्यानाकाङ्क्षा सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिपत्तेरपि नियमादृष्टार्थत्वाददृष्टाङ्गाकाङ्क्षास्तीत्याह * नियमेति *

सूत्रवाकन्यायः । सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥

प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाकस्येष्टदेवताभिधानार्थत्वाविघाताच्छ्रुतिविनियोज्यस्यापि मुख्यपदार्थविनियोगाद्वचनात्त्वयथार्थमित्यस्यापवादे पूर्वाधिकरणेन कृते पौर्णमास्यमावास्यादेवतावाचिनामिन्द्रादिपदानाममावास्यायां च पौर्णमासीदेवतावाचिनां प्राजापत्यादिपदानामसम्भवेनायथार्थत्वान्मुख्ये ऽर्थे विनियोगो न सम्भवतीत्याक्षिप्यासमवेतार्थानामप्रयोगादपवादसमर्थनायेदमधिकरणमित्यन्तरसङ्गतिं च सूचयितुमाह * अधिकारमुपजीवयन्निति * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * इदं द्यावपृथिवीभद्रमभूदित्यादौ नमो देवेभ्य इत्यन्ते पदसमूहे सूक्तवाकशब्दस्याध्येतृप्रसिद्धे निष्कर्षे सूक्तवाकश्रुतिर्बाध्येतेत्याशयः ।

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥

यथार्थं वचनमिति पूर्वसूत्रस्य वचनशब्दस्य प्रयोक्तव्यशब्देन समासाभिष्कृत्यानुषङ्गोक्त्वा सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं य इति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय हेत्वर्थं सूत्रावयवव्याख्यार्थशेषभूतमिति भाष्यं यजेर्यज्ञाङ्गप्रकाशनमेव प्रयोजनमिति मन्त्राधिकरणभाष्योक्तकर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वाशयतया भासमानं कृत्स्नप्रयोगे ऽपि गौण्यावृत्त्या समवेतार्थप्रकाशकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य यत्रेति चार्थवत्त्वात्स्यादिति स्तुतशस्त्राधिकरणसूत्रं संस्कारत्वादचोदिते न स्यादिति लिङ्गाधिकरणसूत्रे च मुख्यार्थविनियोगसम्भवे गौणे ऽथ मन्त्रविनियोगस्यान्याय्यत्वादपकर्षोक्तिमभिप्रेत्य कर्मशेषभूतार्थसंस्कारकत्वसम्भवे कर्मोपकारित्वान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या नान्यथेत्येवं व्याख्यातुमाह * एवमादीनामिति * प्रकारवाचिनादिशब्देन स्मृतिहेतुसंस्कारोद्

बोधकत्वाख्या संस्कारकतोक्ता । लिङ्गादिविनियोज्यानामसमवेतार्थत्वादपकर्षेऽपि सूक्तवाकस्य श्रुतिनियोज्यत्वेन स्वार्थकमान्वयककल्पत्वात्सर्वासां देवतानामुभयत्र प्रहरणान्वयो भविष्यतीत्याशङ्काह * यदीति * आज्यभागादावविहितानामेव देवतानां प्रहरणाङ्गत्वे सर्वासामन्वयः कल्पेत आज्यभागादिदेवताप्रत्यभिज्ञानान्नापूर्वदेवता कल्पना युक्त्यर्थः । प्रहरणस्यापूर्वदेवतानन्वयेऽपि प्रहरणेन कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्याङ्गतया गृहीतत्वाच्च पदमात्रस्यापि त्यागो न युक्त इत्याशङ्काह * अतश्चेति * अतःपूर्वयागाङ्गदेवताप्रत्यभिज्ञानात्मकस्य सूक्तवाकशब्दस्य सुभाषितवचननिमित्तत्वात्प्रहरणस्यार्थाभिधानकर्मत्वेन सूक्तवाककृतपूर्वयागाङ्गभूतदेवताप्रकाशनोपजीवितया सूक्तवाकं प्रत्यप्रयोजकत्वावगतेः प्रधानप्रयुक्तदेवतापेक्षत्वेन प्रधानाधनित्वात्प्रधानानां यथादेवतमेव सूक्तवाकप्रयोजकत्वान्न कृत्स्नसूक्तवाकग्रहणमित्याज्यभागादयोऽनूयाजान्ता यागाः सूक्तवाकप्रयोज्यत्वाद्यागाङ्गभूतप्रस्तरप्रतिपत्त्यर्थप्रहरणं प्रति प्राधान्ये सति प्रधानत्वेनोक्ताः । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

कृत्स्नोपदेशादिति पूर्वपक्षे हेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्या-
र्थमथेति भाष्यं सूक्तवाकशब्दावयवव्युत्पत्त्या सुभाषितवाचिपदस-
मूहमात्रवाचित्वादिष्टत्वादिष्टदेवताप्रकाशनार्थपदसमूहमात्रे सूक्त-
वाकस्य कृत्स्नत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्येदं द्यावापृथिवी इत्यादौ देवेभ्य
इत्यन्ते पौर्णमास्या देवताप्रकाशनार्थे पदसमूहसूक्तवाकशब्दप्रसि-
द्धेः । पौर्णमास्यां वामावास्यादेवतानाम् । अमावास्यायां च पौर्णमा-
सीदेवतानामाभाषितत्वेनात्रयवार्थाभावादूढिताशयत्वेन व्याच-
ष्टे * सुक्तेति *

प्रकरणावभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

रूढित्वानभ्युपगमेन कृत्स्नवचनपरिहारार्थतया सूत्रव्याख्या-
र्थमुभे इति भाष्यं व्याख्यातुमाह * द्वौ हीति * यथैकादशिनीन् प्रा-
यणीयोदनीययोरालभेरन्निति द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयाख्याद्योत्त-
माहकालत्वेन श्रुतानामेकादशिनीनां पञ्चानां द्वंद्वश्रुत्यैतरेतरेतरयुक्तयोः
प्रायणीयोदयनीययोः काललक्षकत्वावगमेनैकैकत्र समस्तालम्भायो-
गात्पञ्च प्रापणीये पञ्चोदयनीये अन्त्याऽप्यासन्नत्वादुदयनीय एवै-

७८२।१

त्यवयवशः प्रायणीयोदयनीयान्वयो दशमे वक्ष्यते यथा च लोके
चातुर्विधेभ्यो धनं देयमिति चतुर्वेदविदेयत्वेनोक्तस्य धनस्यै-
कवेदविदे चतुर्थश्चतुर्थो भाग इति अवयवशो ऽन्वयः प्रसिद्धः तथा
सूक्तवाकस्याप्यवयवशः पौर्णमास्यमावास्याकालेन प्रहरणप्रयोगा-
न्वयो भविष्यतीत्यर्थः । भाष्यकृत्पक्षे प्रकरणाद्यथादेवतां चावयवशः
प्रयोगात्सूक्तवाकश्रुतिदेवतालिंगदर्शपूर्णमासप्रकरणानामविरोध इ-
त्यर्थः । सूत्रदूषणार्थं नैतदिति भाष्यमवतारयति * तदिति *
विशेष्यस्यानेकाविशेषणवशीकारसामर्थ्यात्साधनानां विशेषणत्वे स-
ति सापेक्षाणामितिकर्त्तव्यतान्वयः स्यान्न तु तेषामितिकर्त्तव्यतान्व-
ये विशेषणता ऽस्तीत्याशयः । प्रश्नपूर्वमेतदुपपादयितुं कुत इत्यादिभा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * साधनानां फलान्वय-
सिद्ध्यर्थत्वादितिकर्त्तव्यतान्वयस्य फलान्वये सापेक्षत्वादितिकर्त्त-
व्यतान्वये सापक्षतैव युक्तेत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थं फलं प्रतीति
भाष्यावयवं व्याचष्टे * प्रधानानि हीति * नेतिकर्त्तव्यतां प्रती-
त्यनुषङ्गः । इतिकर्त्तव्यताविधेयत्वोक्तेः साधनानामुद्देश्यत्वोक्तिप्रयो-
जनतामाह * इतिकर्त्तव्यतां प्रतीति * साधनेतिकर्त्तव्यतयोर्द्व-
योरपि प्रात्यात्मिकोत्पत्तिविधितः स्वरूपेण प्राप्तत्वादेकान्वयित्वेनेत-
रस्मिन्विधये साधनान्वयित्वेनेतिकर्त्तव्यतैव विधेया नेतिकर्त्तव्यता-
न्वयित्वेन न साधनमिति कथं निर्धारणेत्याशङ्क्याह * अविधीयमाना-
या इति * इतिकर्त्तव्यताविधाने ऽपि कथं साधनानामुद्देश्यतेत्या-
शङ्क्याह * सा चेदिति * वाक्यभेदापत्तेर्द्वयोर्विधानायोगाद् द्वयो-
श्च विधेयत्वे समत्वादित्यो ऽन्यासम्बन्धापत्तेः साधनानामुद्देश्यताव-
सीयतइत्यर्थः । अतो दर्शपूर्णमासाम्यामिति द्वन्द्वावगतस्य साहित्यस्या-
विवक्षितत्वाद्विद्युदादिब्राह्मणतर्पणान्त्येतिकर्त्तव्यतया ऽऽग्रेयमुपकु-
र्यादुपांशुयाजमुपकुर्यादित्येवमादिप्रत्येकमितिकर्त्तव्यतावाक्यसमाप्तेः
प्रत्येकं समस्तेतिकर्त्तव्यतान्वयावगमान्नावयवशो ऽन्वयो युक्त इत्याह-
* ततश्चेति * प्रत्येकमेव तर्ह्यनुष्ठानापत्तेः पौर्णमास्याममावा-
स्यायां चैकादशे वक्ष्यमाणाङ्गानुष्ठानं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तथै-
व चेति * समान्यन्यायमुत्का प्रकृते योजयति * तदिति *
पञ्चम्यर्थे तदित्यव्यं । सौत्रपक्षे ऽनिष्टापत्तिमाह * इतरथा चेति *
प्रयाजादीनामपि विभागमङ्गीकुर्वाणमपर्यायप्रयोगवचनावग-
तसाहित्यविरोधेन निरस्यति * न चेति * न्यायतः प्रतिप्रहर-
णप्रयोगे सकलसूक्तवाकप्रयोगे प्राप्ते ऽप्यसमवेतार्थवद्भागस्यासा-
मर्थ्यादुत्कर्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत इति * समुदायरू-

द्विसूक्तवाकश्रुतिवलीयस्त्वाल्लिङ्गगम्यविभागं वाधित्वा गुणेन चेदि-
तिभाष्यनुसारादिन्द्रादिपदानां प्रजापत्यादौ प्रजापत्यादिपदानां चे-
द्रादौ गौणता न दृष्टाय भविष्यतीति भाष्यानुसाराद्वा अदृष्टार्थम-
ध्यवस्याम इत्युक्ते मन्त्राधिकरणविरोधादृष्टार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य
मन्त्रवर्णवलात्पौर्णमास्यामिन्द्रादेरमावास्यायां च प्राजापत्यादेर्देवता-
त्वेन शास्त्राददृष्टत्वादनिरुपस्थापि प्रहरणे देवतात्वकल्पनमदृष्टार्थ-
त्वोक्त्योक्तमिति सूचनायासमवेतार्थस्य पदस्य यानि यत्रानर्थकानी-
त्यदृष्टार्थत्वोक्तिर्व्याख्येयभाष्यानिर्दिष्टा तच्छब्देन परामृष्टस्य विषय-
भूतदेवतान्तरमपूर्वं प्रहरणे ऽध्यवस्याम इत्युक्तम् । दर्शपूर्णमासना-
म्नः समुदायवाचित्वनिरासस्य सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनि-
श्चय इति पौर्णमास्यधिकरणवार्तिके कृतस्य प्रत्येकामितिकर्तव्य-
तान्वयप्रतिपादकप्रकृतभाष्यसम्मतत्वसूचनार्थं समुदायस्य फलसा-
धनत्वं निरसितुं शङ्कते * कथं पुनरिति * निरस्यति * अत्रोच्यत
इति * श्लोकं व्याचष्टे * यागत्वं हीति * धातोः प्रत्येकसमवेत- ७८३।४
यागत्ववाचित्वे ऽपि नामानुरोधेन समुदायलक्षणार्थत्वं भवतीत्याश-
ङ्कते * नन्विति * धातुसामानाधिकरण्याधीनत्वान्नामत्वनिश्चयस्य
नाम्नां ऽपि प्रत्येकवृत्तितावसीयत इति परिहरति * नेति * पौर्ण-
मास्यधिकरणे चैतद्विस्तरेणोक्तमित्याह * तदिति * अतः सत्यपि
नाम्नि न समुदायः फलवानित्युपसंहरति * तेनेति * इन्द्रात्समुदायी-
कृतयोस्त्रिकयोरितरेतरयोगाख्यसमुदायविशिष्टयोः फलवत्त्वावगतेः
समुदायस्य फलवत्त्वमाशङ्क्य तरेतरन्यायेन * करणतेत्युक्तम् * एवमपि
साहित्यविशिष्टानामितिकर्तव्यतान्वयः स्यादित्याशङ्कते * नन्वि-
ति * परिहरति * नेति * इतिकर्तव्यतान्वये प्रधानसाहित्यस्यैव
क्वचिद्विवक्षा क्वचिद्वाविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्योद्देश्योपादेयगतत्वरू-
पलक्षणभेदाद्विवक्षाविवक्षयोर्व्यवस्था युक्तेत्याह * एकमपि हीति *
साङ्गाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति युगपत्साध्यसाधने-
तिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविधावेकस्याग्नेयादेर्युगपत्फलनिकर्तव्य-
तान्वये युगपदुद्देश्यत्वोपादेयत्वविरोधं शङ्कते * कथमिति * आ-
चार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वे ऽपि दृश्यते अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः
पृथक्त्वयेति स्तुतशस्त्राधिकरणादाहृतवृद्धश्लोकं विरुद्धानामप्यपेक्ष-
णीयभेदेनैकत्र युगपत्सम्भवस्योक्तत्वाद्वस्तुविरोधस्तावन्नास्तीति प-
रिहरति * अपेक्षेति * हेतूक्त्यालम्बनवाचिन्या ऽपेक्षणीयमुक्तम् । व-
स्तुविरोधाभावे ऽपि वैरूप्यमिति वाक्यभेदापत्तेरनेन शब्देन युगप-
द्रूपद्वयोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * प्रयाजादिभिर्दर्शपूर्ण-

मासावुपकुर्यादिति प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यतां विदधतो ऽनुमिनस्य वाक्यस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुताद्वाक्यात्फलोद्देशेन प्रधानं विदधतो भेदे सद्भावाच्चानिष्टापत्तिरिति परिहरति * को वेति * स्वरूपे नैःफलयापत्तेः फलसाधनीभूतप्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यताया विधेयत्वात्फलान्वये विवक्ष्यमाणां साहित्यामतिकर्तव्यतान्वये ऽपि यथासिद्धानामेव प्रधानानामनुवाद्यत्वादविवक्ष्यमाणमप्यापद्येतैवेत्याशङ्कते * ननु चेति * विध्यपरिगृहीतत्वात्प्रतीतमप्यनादृत्यमिति परिहरति * सत्यमिति * प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यताख्यविशेषणविधायिनि प्रकरणाम्नानानुमिते वाक्ये प्रधानसाहित्याविवक्षयामप्यङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मके महावाक्ये साधनेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविधायिनि फलं प्रति प्रधानसाहित्यस्य विवक्षितत्वादवैरूप्यादितिकर्तव्यतान्वये ऽपि विवक्षा भविष्यतीत्याशयेन कथमितरेतरयोगो विधितः शक्यो वारयितुमिति पृच्छति * कथमिति * विशेषणविध्युत्पाद्यत्वेन विशिष्टविध्यर्थस्य विगेषणविधिसम्भवानुरूपस्याभ्युपगमनीयत्वाद्विशेषणविधौ च प्रधानसाहित्यस्याशक्याविवक्षत्वात् (प्रत्येकमिति कर्तव्यतान्वितैः प्रधानैः सहत्य फलं कुर्यादिति विशिष्टविध्यर्थावगते) विशिष्टविधावपीतिकर्तव्यतान्वये प्रधानसाहित्यस्याशक्याविवक्षेत्याशयेनोत्तरमाह * इह हीति * ग्रहपदे च प्रतिपादकांशेन ग्रहोद्देशाद्विभक्त्यंशेन चैकत्वोपादानाद्वैरूप्यपरिहारः शक्येनापि धातुरूपेण तु शब्दप्रधानवाचिन्यंशभेदाभावाद्दर्शपूर्णमासपदे ऽपि समस्यमानपदद्वयातिरिक्तसमाख्यशब्दरूपाभावादेकेनैव प्रधानवाचिना शब्देन स्वरूपेण प्रधानोद्देशे समासरूप्येण साहित्योपादानाद्वैरूप्यपरिहारः शङ्कामपि नाधिरोहनीत्याह * न हीति * इति कर्तव्यतान्वये साहित्याविवक्षामुपसंहरति * तस्मादिति * साहित्याविवक्षायामेकस्यैव प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्वयापत्तेरानन्तर्यविशेषावस्थासिद्धेः सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयो न स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं तत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति * प्रतिशब्देन सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयित्वं यत्सूचितं तददर्शयतीत्यर्थः । आनन्तर्यमचोदनेत्यनेन न्यायेनानन्तर्यस्याकारणतया बुद्धिनिवृत्तेः सन्निधित्वेनानुपङ्गाधिकरणे ऽभिहितत्वादविशेषोक्तिः यदि कस्यचित्प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षात्कृत्योपदिष्टं स्यात्तत्तद्व्यतिरिक्तानां प्रधानानामितिकर्तव्यतात्मकं प्रकरणं स्यान्न त्वेतदस्तीत्यभिधानार्थमितिकर्तव्यताया इति भाष्याव-

वान्यूनत्वादध्याहारेण व्याख्यातु * मेकस्यापि वेत्युक्तम् *
 अस्येति भाष्यावयवव्याख्यानायास्य च भाष्यकथम्भावरूपस्य प्रक-
 रणाख्यप्रकरणिनो ग्रहणसामर्थ्यस्या * विशेषादित्युक्तम् * सामा-
 न्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तत-
 श्चेति * सूत्रदूषणभाष्यशेषस्य तदिहापीष्यते इत्यादिवार्त्तिकेन
 प्रागेव व्याख्यातत्वात्सम्भवेन वचनादिति चेदिति सूत्रानुभाषित-
 पूर्वपक्षनिरासार्थमत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * एवं चेति *
 अहृष्टाय भविष्यन्तीति भाष्येण पूर्वदेवताकल्पकत्वस्यापि शङ्कितत्वा-
 द् गौणत्वनिरासस्योपलक्षणार्थत्वसूचनायाहृष्टार्थत्वं चेत्युक्त्वा देव-
 तान्तरोक्त्या व्याख्यातं मुख्यत्वसम्भवे गौणत्वस्य पुरस्ताद्विलङ्गाधिक-
 रणे प्रसिद्धकर्माङ्गभूतदेवताप्रकाशनसम्भवे च देवतान्तरकल्पकत्व-
 स्य ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते इति नवमाधिकरणसूत्रे नि-
 रासादित्यर्थः । पुरस्ताच्छब्दो भाष्यस्योक्तशब्दव्याख्यायार्त्वाद् गौणत्व-
 निरासमात्रविषयः । प्रश्नपूर्ववचनसूत्रानुभाषितकृत्वोपदेशसमाध्यर्थं
 कस्तर्हीत्यादिवाक्यानीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * वाक्यबहु-
 त्वोपपादनार्थं येषामित्यादि वदतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * न हीति *
 न चेति भाष्यावयवव्याख्यार्थो ऽन्योन्यानपेक्षनानाप्रयोजनयुक्तत्वो-
 क्तीर्भिन्नेत्यनेनापपादिता । तस्मादित्यादिना पुरस्तादित्यादिना पु-
 रस्तात्पदानामनुषङ्गोक्त्या वृत्त्या प्रयोगभेदे ऽभिहिते कथन्तर्हि सा-
 धारणानित्यादिभाष्येण पुरस्तात्पदानां तन्त्रतोक्तेत्याशङ्क्य सर्वेषां
 सूक्तवाकानां मध्ये ये पौर्णमासीदेवताप्रकाशकत्वात्पौर्णमास्यङ्गप्र-
 हरणप्रयोगभाजो ये चामावास्यादेवताप्रकाशकत्वादामावास्याङ्गप्र-
 हरणप्रयोगभाजः सूक्तवाकास्तदवयवभूतानां कतिपयानां पदानां
 कर्मकाले तन्त्रेण पठनीयतावन्नानाकालीनसर्वसाधारणतन्त्रपाठ-
 थलेन सूचयितुं तन्त्रतोक्तिरिति तेनेत्यनेनोक्तम् । अतः समुदायस्यार्थाप्र-
 तिपादकत्वात्प्रातिपदिकोक्तं सूक्तवाकत्वं विभक्त्युक्तं च साक्षा-
 त्साधनत्वाख्यकरणत्वं नास्तीत्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं बहुषु
 सूक्तवाकेष्वेकवचनायोगशङ्कानिरासार्थं च सूक्तवाकेति भाष्यं स्पष्ट-
 त्वाद्व्याख्याय पदेनाप्यपगतनेत्यनुभाषणसूत्रस्य भाष्योक्तशङ्कानिरा-
 सार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन केन चित्त्विति * कृत्स्न-
 स्य हीति भाष्योक्तशङ्कोपपत्तिनिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्या-
 चष्टे * यत्त्विति * भाष्यं लिङ्गादेवतापदोत्कर्षवद्वाक्यात्समभिव्याहि-
 तानामपि पदानामुत्कर्षाल्लिङ्गोक्तिरूपलक्षणार्थेत्येवं व्याचष्टे * त-
 त्रिति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *

भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहारं दूषयितुमारभते * इदमपीति *
 यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपत्पुत्रे जातइति जातेष्टुचपक्रमाद्य-
 स्मिन्जातपतामिष्टिनिर्वपतीति च जातेष्टुचैवोपसंहारादेकवाक्यत्व-
 स्य वैश्वानरवाक्ये प्रत्यक्षत्वेन यदष्टाकपालो भवतीत्यादिवाक्यवहु-
 त्वं न युक्तं तथेहाप्युपक्रमोपसंहारस्य तन्त्रपदयोगेनैकवाक्यत्वस्य
 प्रत्यक्षत्वाद्वैक्यवहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्य-
 र्थः । भिन्नकर्मस्थभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्योऽन्यानपेक्षत्वा-
 द्वाक्यवहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्यर्थः ।
 भिन्नकर्मस्थभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्योऽन्यानपेक्षत्वाद्भिन्नप्रयो-
 जनत्वाच्चैकवाक्यता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न हीति * यदनेन ह-
 विषेति प्रस्तरप्रकाशनस्य प्राधान्याऽप्युपगमात्प्रस्तरान्वयित्वेनेष्टदेव-
 ताप्रकाशनस्यैकप्रयोजनत्वं यदनेन हविषेति च प्रधानभूतानां तन्त्र-
 पदानां क्रीणातिवदावृत्त्ययोगादेकेन देवतापदेनान्वये देवतान्तरप-
 दानां तन्त्रपदैर्विना साकाङ्क्षेत्यर्थः । सुभाषितोक्तिनिमित्तत्वात्सू-
 क्तवाक्यशब्दस्येष्टानां च देवतानामाज्यादिहविष्कृदिष्टत्वेन सुष्ठु-
 त्वादिष्टदेवताप्रकाशनस्यैव प्राधान्याद्यगतेः प्रत्येकवाक्यपरिसमा-
 प्तिनिमित्तो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * यस्य पि-
 ता पितामहः सोमं न पिबेदित्यादिवदर्थतो वाक्यभेदेऽपि तत्र पदा-
 त्मकशब्दान्वयादेकवाक्यत्वसिद्धिः परमार्थतस्तु प्रहरणाङ्गत्वोपदे-
 शात्प्रह्रियमाणप्रस्तरप्रकाशनप्राधान्यापत्तेः या ते अग्नेऽयाशया या ते
 अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशयेत्युपसन्मन्त्रशेषः तनूर्वर्षिष्टे-
 त्यादिप्रश्नयेत्वामहं ददातु बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददात्वित्ये-
 वमादि दक्षिणामन्त्रशेषः सोऽमृतत्वमशीयेत्यादिरादिशब्दोक्तश्चे-
 ष एकपद्युज्ज्ञं द्विपदीत्यादिसप्तपदीक्रमणमन्त्रशेषो भवेत्यादिर्जु-
 ह्वरस्युपभृदसि ध्रुवासीत्याज्यासाधनमन्त्रशेषश्च घृताचीत्या-
 दिर्यथावृत्त्या प्रयुज्यते तथात्रापि पुरस्तात्पदानामावृत्त्या प्रयो-
 गापत्तेर्याज्ञिकानां तत्र प्रयोगो विरुध्यतेत्याह * यदि
 चेति * एकवचनालोचनया चैकस्यैव सूक्तवाक्यस्य प्रयो-
 गापत्तेः पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या
 इति भाष्ये बहुवचनं विरुध्यतेत्याह * प्रस्तरति * वाक्यवहुत्वनि-
 रासमुपसंहरति * तस्मादिति * अतोऽन्यः परिहारो वाच्य इत्या-
 ह * अतश्चेति * तस्मादाह * स उच्यत इति * यथैकस्मिन् विधा-
 वनेकविन्दुसमुदाये च संसर्गिद्रव्यरूपत्वेनानेकेषामपि किं विन्दूनां
 संयोगे सत्येकीभावादेकवचनान्त एव तोयशब्दः प्रयुज्यते न घटव-

द्विवहुवचनान्तः विभागे च सति पृथग्भावान्नापत्तोर्द्विवहुवचना-
 न्तस्तथैकस्मिन् देवतापदे ऽभितस्तन्त्रपदोपेते तत्समुदाये चेष्टदेवता-
 प्रकाशनानिमित्तत्वात् सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनानामनेकेषा अ-
 थैकप्रयोगवर्तित्वरूपे संयोगे सत्येकीभावादिकवचनान्त एव प्रयुज्य-
 ते भिन्नप्रयोगवर्तित्वरूपे च विभागे सति पृथग्भावमात्रापत्तेः सूक्त-
 वाकशब्दएव प्रयुज्यते न सूक्तवाकार्धशब्दः ततश्च विभागे ऽपि
 सूक्तवाकत्वं नापैतीत्याशयः । तथात्वमुपपादयति * सूक्तवाको
 हीति * अग्निरिदं हविरजुपतेत्यादीष्टदेवताप्रकाशनसामर्थ्यालोच-
 नया प्रयोगवर्तिदेवतापदसहितस्याभितस्तत्र पदोपेतस्ये-
 ष्टदेवताप्रकाशकपदसमूहस्य सूक्तवाकत्वावधारणाद्यत्र या-
 वत्यो देवता इष्टा सूत्रे तावदेवतापदसमूहस्त-
 स्य कृत्स्नसूक्तवाकत्वोपपत्तेरित्युक्ते ऽभिन्नकर्मसङ्गतिभिन्नदेवता-
 प्रकाशनानां भेदात्कथं तत्कारिणां पदसमूहानामेकशक्यतेत्याशङ्क्य
 देवताप्रकाशनस्येष्टत्वप्रयुक्तत्वादिष्टत्वरूपप्रकाशैकत्वेन प्रकाशनैक-
 त्वसूचनार्थं * प्रयोजनतश्चेत्युक्तम् * प्रत्युत देवतान्तरपदसाहि-
 त्ये देवतान्तराणामनुद्दिष्टत्वेनानुक्तत्वादजुपतेत्युद्दिष्टत्वरूपोक्तवचन-
 स्यानुततया दुष्टत्वापत्तेर्दुरुक्तवाकः स्यादित्याह * प्रयोगेति *
 सामान्यतः समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेण सूक्तवाकसाकल्यसिद्धेर्देव-
 तान्तरपदसाहित्ये त्वसूक्तवाकत्वापत्तिरित्युक्त्वा पौर्णमास्यमावा-
 स्ययोर्विभज्य प्रयोगे योजयति * तेनेति * निष्कर्षसिद्धौ युक्त्यपेक्षा-
 पाठेनाभितः पदानां कर्मकाले ऽपि तन्त्रप्रयोज्यत्वावगतिस्तनूर्वपि-
 ष्टेत्याद्यनुपङ्गपूरितस्य यात अग्नेइत्यादेर्मन्त्रस्यादिशब्दोक्तस्य चाशा-
 स्ते ऽयं यजमानो ऽसावसावित्यादेः सर्वनामनिर्देशद्वारास्नातदेवदत्ता-
 दिनामपूरितत्वात्तस्य मन्त्रस्य यथायुक्तिसहितेन पाठेन कात्स्न्याव-
 धारणेति दृष्टान्तार्थः । समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेणष्टदेवताप्रकाशनादन-
 न्तरितत्वोक्तिसिद्धावपि प्रहरणे यथास्नातसूक्तवाकोपदेशाद्विभज्य
 प्रयोगेन कृत्स्नेन सूक्तवाकेन प्रहरणं कृतं स्यादित्याशङ्क्याह * अत-
 श्चेति * सूक्तवाकशब्दस्य रूढित्वे सत्येकदेशप्रयोगे कात्स्न्यं बाध्ये-
 त यौगिकत्वासमवेतार्थपदसमूहमात्रे ऽवयवार्थोपपत्तेः । कात्स्न्या-
 बाधाद्विद्यमानाः प्रयोगसमवेता देवता अनतिक्रम्य याव-
 त्सूक्तवाकस्तावत्साध्यत्वात्प्रहरणस्य कृत्स्नेन साधितत्वोपप-
 त्तिरित्यर्थः । कृत्स्ने तर्ह्यध्येतृणां सूक्तवाकप्रसिद्धिर्न
 युज्येतेत्याशङ्क्याह * तेनेति * (स्वाध्यायकाले प्रयोगभे-
 दानालोचनादर्थपूर्णमाससमवेतदेवताप्रकाशननिमित्तं सर्वप्राकृत-

७८६।१

देवत्यस्य पदसमूहस्य सूक्तवाकत्वं कर्मकाले च प्रकृतिविकृतिभेदा-
 द्वैविध्यमित्येवं त्रेधावस्थितः सूक्तवाको ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्रिावध्ये स-
 त्यपि कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * सूक्तवाक इति * यत्र स्वाध्यायका-
 ले प्रकृतौ विकृतौ वा यादृशसूक्तवाको ऽस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव स सू-
 क्तवाको ऽन्यत्र त्वसमवेतार्थनिरूपणात्सूक्तवाकत्वं जहातीत्यर्थः । बहु-
 त्वमपि सूक्तवाकस्य सम्भवति किमुत द्वित्वमित्येवं भाष्यङ्गमयि
 तव्यमित्याह * भाष्ये ऽपि चेति * उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति स्वा-
 ध्यायकाले प्रकरणाविभागमालोच्य यः कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो ऽध्येतृ-
 प्रसिद्धः सायथार्थं निष्कृष्य प्रयोगे ऽपि स्वदेवतापदसाहित्यमात्रे एव ।
 कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो युक्तिसहितेन पाठेन कल्पित इत्येवं सूत्रङ्गमयि-
 तव्यमित्याह * तथेति * भाष्योक्तसूत्रव्याख्यानिरासार्थैवकारः ।
 सम्भवामात्राशयत्वेन बहुत्वोक्तिव्याख्याने ऽपि न चः तेषामित्यादि-
 भाष्यविरोधः प्रयोगवर्त्तिदेवतावाचिपदसमूहस्याभितस्तन्त्रपदोपे-
 तस्यैकसूक्तवाकत्वाभ्युपगमे दुःपरिहर इत्याशङ्क्य तेषामभितस्तन्त्रप-
 दोपेतानां भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवताचिनां पदानामन्योन्यसमूहः कश्चि-
 देकप्रयोगसमवेतमर्थं न वदति तस्मान्न भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवतापदस-
 मूहः कर्मकाले सूक्तवाकः प्रयोगसमवेतार्था ऽप्रकाशकत्वादेव च न
 करणमिति भिन्नप्रयोगस्थदेवतापदसमूहस्य कर्मकाले सूक्तवाक-
 त्वनिरासार्थं भाष्यं न त्वेकप्रयोगस्थदेवतापदसमूहस्य सूक्तवाकत्वनि-
 रासार्थं सूक्तवाकेति भाष्यं च ^१) स्वाध्यायकाले सर्वप्राकृत-
 तदेवत्ये पदसमूहे प्रकृतौ च पौर्णमास्याख्ये ऽमावास्याख्ये च याग-
 त्रयसमुदाये ऽनिष्कृष्टप्रयोगस्थदेवतामध्ये पदसमूहे विकृतौ । सूर्या-
 दिपदमध्ये पदसमूहे सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशकत्वसमानरूपस्य
 संसर्गिद्रव्यवत्संसृष्टपाठे सत्येकत्वादेकवचनोपपादनार्थमित्येवं वि-
 रोधपरिहारसूचनायोक्तेन गमनिकाप्रकारेण सर्वेषां भाष्याणाम-
 विरोध इत्याह * इतीति * सूत्रभाष्यवार्तिकयोर्वा सर्वशब्दः ।

॥ काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्रा-

ङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं

समाम्नानम् ॥ २० ॥

सन्देहभाष्यं विचारस्यानन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च सूचयन् व्याच-
ष्टे * तानीति * प्रमाणान्तरगम्यक्रतुविशेषान्वयविशेषापेक्षं लिङ्गं
विनियोजकं निरपेक्षं वेति विचारात्पादसङ्गतिः पूर्वपक्षवचनव्यक्तौ
क्रत्वन्वयबोधकक्रमोल्लङ्घनोक्त्या सिद्धान्तवचनव्यक्तौ क्रमानुसा-
रोक्त्या सूचिता श्रुतेर्लिङ्गापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणे ऽनेनोक्ते प्रसङ्गाल्लि-
ङ्गस्यापि जद्यन्यप्रमाणापेक्षत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिः । क्रमोक्त्या
समाख्याप्युपलक्षिता प्रकारोक्त्या लिङ्गस्यान्यसम्बन्धापेक्षोक्ता ।
याज्याङ्गाण्डमित्युपक्रमादेव सर्वत्रेत्युपसंहाराच्चोदाहरणबहुत्वादर-
प्रतीयमानस्य प्रयोजनमाह * उदाहरणेति * समाख्यानविशेषण-
स्य सामिधेनीसामदश्यवत्केवलामिदमेवत्यपाधिकृतीयादिष्टिविष-
यत्वाल्लिङ्गविशेषणस्य विलिङ्गसौमाराद्रेष्टिविषयत्वात्क्रमविशे-
षणस्य समानलिङ्गानेकेष्टिविषयत्वादुदाहरणबहुतेत्यर्थः या-
वत्किञ्चित्प्रकरणानाम्नातयाज्यानुवाक्याकं काम्यं चैन्द्राग्न्यादि-
कर्म तत्र याज्यानुवाक्या यथालिङ्गं भवेयुरिति पूर्वपक्षो-
क्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * मन्त्रादीनां देवता-
दिस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेः क्रत्वपूर्वसाधनांशान्वये नवमे वक्ष्य-
माणे ऽप्यध्ययनविधिनैव दृष्टार्थत्वापरित्यागेन पुरुषार्थानुबन्धित्वाय
वगमे ऽपि मन्त्रप्रकाश्यदेवतादेः क्रतुमात्राणामङ्गत्वात्क्रतु-
क्रत्वन्वयसिद्धेर्लिङ्गस्य प्रकरणादिगम्यक्रतुविशेषान्वयानपेक्षत्वसू-
चनार्थं क्रममिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं लिङ्गादित्यु-
क्तम् । अध्ययनविधिना सामान्यतः क्रत्वन्वया-
विशेषाङ्गभूतं देवतादौ मन्त्राणां लिङ्गविनियोज्यत्वावगतेर्लिङ्गस्य
च सामर्थ्यात्मकत्वात्सामर्थ्यस्य चार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादित्यत्र
सन्दिग्धार्थनिर्णयमात्रे व्यापाराभिधानादवगतक्रतुविशेषान्वयानां
च मन्त्राणां कया द्वारेषां क्रतुविशेषोपकारितेति द्वारविशेषे सन्देहा-
नुदयात् लिङ्गेनाविनियोगापत्तेः प्रकरणादिगम्यक्रतुविशेषान्वयसापे-
क्षस्यैव लिङ्गस्य विनियोजकत्वावसायादासां याज्यानुवाक्यानामिष्टि-
विधायित्राह्वणप्रकरणे ऽनाम्नानात्प्रकरणेन क्रतुविशेषान्वयानवगमे ऽपि
क्रमसमाख्याभ्यां क्रतुविशेषान्वये ऽवगते द्वारविशेषं प्रति सन्देहोत्पत्तौ
लिङ्गेन तदङ्गभूतदेवताप्रकाशनद्वारत्वनिर्णयादेतद्याज्यानुवाक्यास-
माप्नानं काम्येष्टियुक्तमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गेत्यादिभाष्यसूचि-
तामुपपत्तिमाह * नासतीति * लिङ्गक्रम इति भाष्ये क्रमोक्त्या स-
माख्याप्युपलक्षिता नन्वितिभाष्येण वक्ष्यमाणलिङ्गवलीयस्त्वविरो-
धापत्तेः क्रमाद्यपेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य लिङ्गानपेक्षितस्य क्रमादेर्लि-

ङ्गादौर्बल्ये ऽपि लिङ्गापेक्षितस्य क्रमादेर्बलीयस्त्वाविरोध इत्येवं परिहारार्थं सत्यमिति भाष्यं व्याचक्षाणः । पूर्वार्थमुपपादयति * लिङ्गं हीति * देवतात्वाधिष्ठानान्यादिरूपवाची देवताशब्दः । सामान्यते ऽन्याद्यन्वये ऽनवगते तद्विशेषसन्देहाभावेनाग्न्यादिस्वरूपे ऽपि लिङ्गेनाविनियोगात्सम्भावनामात्रं लिङ्गोक्तम् । उत्तरार्द्धमुपपादयितुमारभते * यज्ञेति * आश्रावयेत्यादीनामेव सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञे यज्ञत्वापतइत्यादिवाक्याल्लवनादिमन्त्राणां च प्रकरणोक्तक्रतुविशेषान्वये ऽवगते लिङ्गस्य विनियोजकत्वदर्शनाद्वाक्यप्रकरणोक्तिभिन्नदेशानामिति ततः श्रावयतीत्यादीनां क्रमानवगतक्रतुविशेषान्वयानां समाख्यापेक्षोक्त्या क्रमापेक्षा सूचिता । प्रश्नपूर्वं क्रमसमाख्यापेक्षोपपादनार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * याज्यानुवाक्यासमाख्यां विना ऽऽग्नेयानामृचां याज्यानुवाक्याकार्यशे सामिधेनीकार्यशे च विनियोग इत्यज्ञानात्समाख्यापेक्षणीया तावच्छब्दाच्च क्रमं विना कस्यैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्याद्वयस्य कस्यामैन्द्राग्न्यामिष्टौ विनियोग इत्यज्ञानात् क्रमो ऽप्यपेक्षणीय इत्यर्थः । किमर्थमाश्रयणीयेत्यपेक्षायामाह * तथा हीति * द्वयमप्युपपादयति * इज्यत इति * एवं च सति यज्ञविशेषं प्रति सन्देहात्तन्निर्णयो भविष्यतीत्याह * ततश्चेति * याज्यासमाख्याया योगगतकार्यविशेषान्वयावगमे ऽपि काम्येष्टिविषयत्वं सूत्रोक्तं न सिध्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन याचेत्यादिभाष्यं व्याख्यातुं शङ्कते * न न्विति * व्याचष्टे * कथमिति * याज्याकाण्डमित्येतावन्मात्रसमाख्यानभ्युपगमे ऽपि क्रमात्काम्येष्टिविषयत्वं सेत्स्यतीति स्वयमन्यथा परिहरति * अपि चेति * विशिष्टक्रमकेष्टिविशेषांशे क्रमेण समाख्यावाधे ऽपि कार्यविशेषांशे ऽपेक्षणाद्वाज्यात्वविरोधः सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * क्रममात्रात्समाख्याद्वा क्त्वन्वयसिद्धेर्विशेषणद्वयानर्थक्यशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * किमर्थमिति * पाथिकृतीयादिषु केवलाग्निदेवत्ये ऽष्टौ सप्तदश्याम्नानेन सामिधेनीकार्यस्या ऽप्याग्नेयर्ग्व्याकाङ्क्षस्य सद्भावात्सामिधेनीकार्ये ऽपि लिङ्गक्रमोपपत्तेः समाख्यानपेक्षणे प्रथमातिक्रमेकारणाभावात्सामिधेनीकार्येण विनियोगापत्तेः समाख्याविशेषणार्थत्वोक्त्यर्थमस्तीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * व्रातपात्यादिविशेषणसूचनायाग्नेयादीनीत्यादिशब्दः तत्रैवेत्येवकारेण सामिधेनीकार्ये ऽपीति भाष्यस्थो ऽपि शब्दो मृदूत्त्वर्थत्वं नैवकारार्थं व्याख्या तत्समाख्यामात्रात्तर्हि पाथिकृतीयादिषु याज्याकार्ये विनियोगसिद्धेरितिङ्गक्रमविशेषणानर्थक्यमित्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे *

तेन तर्हीति * येन कारणेन समाख्यानादरे ऽनिष्टापत्तिस्तेन कार-
णेन समाख्यानादित्येतावन्मात्रमस्त्वित्यर्थः । समाख्यानादित्येताव-
त्युक्ते याज्यानुवाक्याकार्यातिरिक्तानां विलिङ्गानामपि चर्चा
याज्यानुवाक्याकार्येण विनियोगापत्तेस्तासां चानाकाङ्क्षितत्वाद-
शक्तत्वाच्च याज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगालिलङ्गक्रमानादरा-
त्तत्सामिधेनीकार्ये ऽपि विनियोगादानर्थक्यापत्तेर्लिङ्गक्रमात्समाख्या-
नाच्चेत्युक्तं तु पूर्वस्या इष्टेः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्याम्तानान्निष्प-
त्तेर्याज्यानुवाक्याकार्ये पाठेनातीते क्रमत्वादिलिङ्गत्वापूर्वोपयाज्या-
नुवाक्याकार्ये विनियोगायोगादुत्तरेष्टिसामिधेनीकार्ये समाख्याना-
वस्थितलिङ्गक्रमाभ्यां विनियोगः सेत्स्यतीति लिङ्गक्रमविशेषणार्थ-
वत्त्वोक्त्यर्थं सर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आग्निवारुणस्य
सोमारौद्रस्य वा कर्मणः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्यापूरितत्वाद्याज्या-
नुवाक्यानाकाङ्क्षत्वे ऽभिहिते लिङ्गविनियोज्यस्वानुरूपयाज्यानुवा-
क्याबाधेनैन्द्रावहगन्तरविनियोगशङ्कानुदयार्थं क्रमातिरिक्तबलव-
त्प्रमाणबाधः क्रमोक्त्या सूचितः । तल्लिङ्गमाश्रेयात्वेनोक्ताविरोध-
विषये वा समाख्याया निवृत्तव्यापारतोक्ता । विषयप्रदर्शनार्थं यथेति-
भाष्यं व्याचष्टे * तमिति * मनोऽर्कं चामग्निरुक्थेपुगेहित इत्याद्या-
नां पृथुयाजा इतिद्वयोश्च धार्यासमाख्यात्वाज्यसाम्नायनिकार्यधा-
यामानहविर्निवाससामिधेनीष्विति च सामिधेनीषु प्रश्नेष्यानां
धार्यात्वस्मृतेः समाख्यायानुगृहीता भवतीत्युक्त्यर्थत्वेन ता इति
भाष्यव्याख्यार्थम् * ता इत्युक्तम् * सोमारौद्रीष्टिसामिधेनीक्रमो-
क्त्यर्थत्वेत्यतीतानागतोक्ती व्याख्यातुम् * तत्रापि त्वित्युक्तम् * लि-
ङ्गसमाख्यानादित्येतावन्मात्रे तर्ह्याग्निशीनामृचां व्रातपतीयादिया-
ज्यानुवाक्याकार्ये मनोर्ज्ञां पृथुयाजवत्योश्च सोमारौद्रीष्टिसामिधेनी-
कार्ये विनियोगसिद्धेः क्रमविशेषणमनर्थकमित्याशङ्काह * यदि-
चेति * क्रमेण तर्हि समाख्याबाधाद् व्रातपतीयादौ सामिधेनीकार्ये
विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्रमविनियोगविषये समाख्याबाधो ऽपि
याज्याकार्यविषये विरोधाभावादवाध इत्येवं परिहारसूचयना *
येतीत्युक्तम् * विशेषणद्वयार्थवत्त्वापसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं
व्याचष्टे * तस्मादिति *

७८९।४

॥ आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां

विनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शि-

ष्टत्वात् ॥ २१ ॥

लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षस्य विनियोजकत्वे ऽभिहिते प्रसङ्गाल्लिङ्गवत्याः श्रुतेरपि सामान्यसम्बन्धापेक्षया विनियोजकत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुकत्वा प्राकृतानां विशेषरूपेणास्नातानामपि विशेषरूपेण विध्यभावे विनियोगाकाङ्क्षात्वात्तासामेवाग्नेय्यादिशब्देन ग्रहणापत्तेरग्निदेवता ऽस्या इति वसन्निहतवाचिसर्वनामार्थवृत्तिनाग्नेयीशब्देन प्रकृतानामेव ग्रहणावगतेः पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्य विशेषरूपाम्नातानाद्विशेषरूपेण विहितानामेव प्रकृतोक्त्या विवक्षितत्वादग्निदेवतात्वोपलक्षितस्य वान्यत्र पदार्थस्यात्रापस्थानाङ्गत्वे विधेरुपलक्षणान्तरानपेक्ष्यत्वेन सन्निहितत्वस्योपलक्षणत्वेनानन्वयादविवक्षितत्वावगतेराग्नेयीमात्रग्रहणावगमात्पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहोपपात्तिसूचनार्थं विषयं शोचयन्ति * ज्योतिष्टोम इति * सन्निहितत्वाविवक्षया सामान्योक्त्या सूचिता परमतेन दाशतयीभ्य एव दाशतयीभ्यो ऽपीति वा ऽध्याहृतशब्दद्वयपूर्वं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यावृत्त्या त्रिविधसन्देहोक्त्यर्थत्वेन तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सन्देहभाष्यात्पक्षद्वयप्रतीतेस्त्रैविध्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य तस्माद्वा दाशतयालिङ्गवन्तो मन्त्रा ग्रहितव्या इत्यनेन भाष्येणाप्रकृतमात्रपक्षमुक्त्वा न त्वित्यनेन सिद्धान्ते शङ्किते नेत्युच्यत इत्यनेनाविशेषपक्षोपक्रमालिङ्गेन प्रत्ययो भवति दाशतयेनापि कर्त्तव्यमित्यादिना विशेषपक्षस्यैव स्पष्टीकरणात्पक्षत्रयप्रतिभानमाह * ग्रन्थादिति * अप्रकृतमात्रपक्षं दूषयितुमुपक्रमते * न त्विति * प्रमाणाभावमेवोपपादयितुं क्लृप्तसामान्यसम्बन्धात्प्रकृतग्रहणसम्भवे कल्पनागौरवापादककल्पसम्बन्धात्प्रकृतग्रहणायोगादाविशेषपक्षो ऽपि तावदतिकलेशसाध्यो प्रकृतमात्रनिर्धारणं तु न कथं चित्सम्भवतीत्याह * महता हीति * निर्धारणाख्यनिश्चयायांगमुपपादयितुमाह * येन हीति * आग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्योक्तस्याग्नेयीशब्दाविशेषात्मकस्य प्रमाणस्य प्रकृतसाधारण्ये ऽप्यन्यत्र विनियुक्तत्वात्प्रकृतानामग्रहणमित्याशङ्क्याह * न चेति * पुरोडाशाश्रयणे विनियुक्तस्य कपालस्य तुपोपवापे विनियोगवद्विनियुक्तविनियोगो ऽप्यविरुद्ध इत्याशयः । कथं तर्हि भाष्ये पक्षत्रयोक्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * आदौ सन्देहकाले दाशतयीभ्य इत्यनेनाप्रकृतवाचिना शब्देनाऽपिशब्दरहितेनाविशेषपक्षपरिग्रहादप्रकृतमात्रभ्रान्तिरिति वदता ऽपिशब्द एवाध्याहार्यो नैवशब्द

इति सूचितं सन्देहभाष्यादप्रकृतमात्रपक्षप्रकाशने ऽपि शिष्टत्वादि-
ति हेत्वर्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं यश्चायमित्यादिभाष्यात्तत्प्रकाशनं भ-
विष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * सौत्रप्रतिज्ञासूचितस्याग्नेयीश-
ब्दविशेषस्य हेतोरान्नेयीत्वेमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्याविशेषपक्षसाधन-
त्वादधिकारे प्रकरणे यो लिङ्गमालोच्य मन्त्रविधिः सो तदाख्येषु प्र-
कृतेषु मन्त्रेषु चेति लिङ्गक्रमसमाख्यानमिति पञ्चमी लिङ्गशब्दमात्रा-
त्परा ल्यब्लोपे कल्पयित्वा प्रतिज्ञानार्थावगतेः सिद्धान्तनिरासार्थ-
त्वेन सौत्रहेतूपपत्तस्तद्व्याख्यार्थेनापि भाष्येण नाप्रकृतमात्रपक्षः प्र-
काशयतइत्याशयः । कथमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्य प्रामा-
ण्यस्याविशेषपक्षसाधकतावसीयतइत्यनेनेक्तं प्रौढिप्रदर्शनायाप्रकृत-
मात्रपक्षमपि समर्थयितुमारभते * यदि त्विति * न्यायाकौशलसू-
चनायोपहासार्थं * श्रोत्रियस्योपपत्तिरित्युक्तम् * कीदृशीत्यपे-
क्षायामाह * प्रकृतस्येति * यस्यैदनादेः पक्वस्य यामः
प्रहरो यतो गतः तस्य गतरसत्वात्तत्सामान्येनान्यदपि गतवी-
र्यं यातयाममुच्यते ।

कुशा दव्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।

न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्या पुनः पुनरिति ॥

स्मृतेः । यातयामत्वस्यानशङ्क्यत्वादपरितोषेणोपपत्त्यन्तरमाह *
अथेति * आग्नेयीषु सामगाः स्तुवतइत्यादौ सौत्रादिसाधनत्वेना-
य्याग्नेय्यादिशब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि
त्विति * विध्यन्तरैर्विशेषविधानात्सामान्यसाधनत्वेनाप्याग्नेय्यादि
शब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि त्विति * वि-
ध्यन्तर्विशेषस्तु बाधः संत्स्यतीत्याशयः । इममेव पक्षमुपसंहरति *
तस्मादिति * तृतीयपक्षसमर्थनेन तस्माद्दाशतयीलिङ्गवतो मन्त्रा
ग्रहीतव्या इत्यन्तं भाष्यमप्रकृतमात्रपक्षविषयत्वेन व्याख्याय, स्वमते-
नादित आरभ्याविशेषपक्षविषयत्वेन व्याख्यातुं सौत्राविशेषग्रहण-
प्रतिज्ञासूचितहेतूक्त्यर्थमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्यं व्याचष्टे *
अथ वेति * विशेषोक्त्वा दाशतय्यो ऽपीत्यापिशब्दध्याहारः सूचितः ।
प्रकृतानामपि दशतयाख्यदशमण्डलसंज्ञकावयवपट्कं च मन्त्रसंहि-
तामन्तुत्वरूपेण ग्रहणं वक्तुं दाशतयीशब्देनैवाविशेषोक्तिः । कल्पना-
लाघवात्प्रकृतानामेवर्चा ग्राह्यतेति सिद्धान्तमाशङ्क्य प्रकृतानां स्तो-
त्रादिद्वारविशेषान्वयलक्षणसामान्यसम्बन्धानवगमात्सिद्धान्ते ऽपि
सामान्यसम्बन्धस्य कल्प्यत्वेन कल्पनालाघवायोगाद्यग्नेय्यास्तो-
त्रादि करोतीत्याख्यातप्रत्ययविहितत्वरूपस्य शिष्टत्वस्योपलक्षणत्वे

७९०।५

सति प्रकृतनियमः स्यान्नान्यथाशिष्टत्वस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधि-
 प्रत्ययस्योपलक्षणमात्रे क्षीणशक्तित्वेन विध्यभावात्तत्र काचित् ग्राह्ये-
 त्यादिमाद्यनिरासार्थतया शिष्टत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यानायापाद्यो-
 क्त्या पातनिकार्थे यश्चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *नचेति* कथम्भा-
 वात्मकप्रकरणस्य विनियोजकत्वाख्येन ग्राहकत्वेन प्रकरणाङ्गबोध-
 मात्रे व्यापारान्नान्यव्यावर्त्तकत्वाख्यं विशेषकत्वं भवतीत्याशयः ।
 कथम्भावलक्षणस्य प्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वायोगे ऽपि यौगिकशब्दा-
 नां स्वावयवार्थान्वयाह्वस्तुवाचित्वात्संहितावलम्बित्वाय सन्निहिता-
 र्थविषयत्वावगतेर्विशेषतो ऽग्निर्देवता ऽस्या इति सन्निहितवाचिसर्व-
 नामार्थवृत्तित्वादाग्नेयीशब्दस्य सन्निहितार्थविषयत्वावगतेरग्निदेव-
 त्वत्ववदम्बवच्च सन्निहितत्वस्याप्यन्यपदार्थे ऽपि लक्षणत्वावगमा-
 च्छ्रुत्यनुगृहीतसन्निधिलक्षणप्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वं भविष्यती-
 त्याशङ्काह * सन्निधीति * उपलक्षणत्रयप्रतीतिवप्यविशिष्टं
 हि लक्षणमित्यनेन न्यायेनोपलक्षणानां विशेषणविशेष्यत्वायोगादे-
 केन चोपलक्षितप्रत्ययोक्तस्त्रीत्वान्यथानुपपत्त्या गम्यस्य वा शुद्धस्य
 श्रुतशब्दगम्यत्वेनागृह्यमाणे गृह्यमाणविशेषत्वावगत्या समुच्चये
 ऽपि निहितत्वस्य श्रुत्यनुग्रहाभावो लौकिकोक्त्या सूचितः । प्रकृत-
 त्वाग्नेयीत्वसद्भावात् श्रुत्यविरोधमाशङ्क्य यौगिकशब्दानां व्यक्ति-
 वाचित्वात् प्रकृतव्यक्तिमात्रग्रहणे श्रुतिसङ्कोचापत्तिर्यौगिकोक्त्या सू-
 चिता । भाष्यस्याप्रकृतमात्रपाक्षोपपादतार्थत्वशङ्कानिरासायाविशे-
 पपक्षोपपादनफलसिद्धान्तनिरासार्थतां सूचयितुमाह * तस्मादि-
 ति * उपदिष्टेति भाष्यमविशेषपक्षे ऽनुपपन्नमाशङ्क्य सावधारण-
 त्वेन व्याचष्टे * उपदिष्टेति * एवं जातीयकस्येति भाष्यावयवं
 व्याचष्टे * एवमिति * कथं जातीयकस्येति प्रश्नभाष्याशयमाह *
 कथमिति * विशेषणरहितस्यापि यथाग्नेय्या स्तोत्रादि करोती-
 त्याख्यातप्रत्ययविहितरूपेणोपदिष्टत्वेनोपलक्षणाप्रकृतग्रहणं भवि-
 ष्यतीत्येवमाशयत्वं कथञ्चातीयकस्येति सिद्धान्तिप्रश्नस्य मत्वा
 तन्निरासार्थं यः कस्मिंश्चित्त्वादित्यादिग्रहीतव्य इत्यन्तं भाष्यं उपदिष्ट-
 त्वोपलक्षणरूपायाः प्रकृतग्रहणोपपत्तेः सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वादयु-
 क्तमाशङ्क्य परमार्थः । सिद्धान्त्यनभिमतमवोपदिष्टत्वोपलक्षण-
 रूपां प्रकृतग्रहणोपपत्तिं स्वोत्प्रेक्षामात्रेण सिद्धान्त्यभिप्रेतां परिक-
 ल्प्य पूर्वपक्षी यः कस्मिंश्चित्त्वादित्यादिग्रहीतव्या इत्यन्तमाहेत्येवं ता-
 त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * परः पुनरिति * लिङ्गशब्दव्याख्यायास्तल्लिङ्ग-
 मित्येताद्विषयत्वं यः कस्मिंश्चित्त्वादित्यवयवस्य चोपदिष्टत्वरूपोपलक्षण-

निरासावतारमात्रार्थत्वं सूचयितुं मध्यप्रतीकेनावतारितम् । अत्र भाष्ये यदीति भाष्यावयवगतेन याग्न्याख्यातप्रत्ययसामर्थ्यस्य विषयभूताख्यातप्रत्ययविहिता वेत्येवमाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तस्योपदेशकस्याख्यातस्य मन्त्रविषयं लिङ्गमिति पट्टासमासाश्रयणेन तदुपदिष्टत्वं लिङ्गमित्यसमासाश्रयणेन वा तत्तस्य विधीयमानस्य मन्त्रस्योपलक्षणं विवक्षितमित्युक्ते कथमेतद् गम्यत इत्यपेक्षायामुपलणोपक्षीणशक्तौ लिङ्गनोपदिष्टो भवतीति विध्यभावोपन्यासादेवताल्लिङ्गस्य चोपलक्षणत्वे * तदयोगादित्युक्तम् * एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्यः कस्मिंश्चिदिति भाष्यावयवं तावद्व्याहारं व्याचष्टे * नासाविति * उपदिष्टत्वस्यैव स्फुटस्य विशेषणस्य सम्भवात् कथं नान्यत्रोपदेशमर्हतीत्याशयेन कथमिति पृष्टवोपदिष्टत्वस्योपलक्षणत्वरूपविशेषणत्वरूपविशेषणत्वनिरासार्थं यदीति भाष्यमापाद्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिहेति * यथालम्भनिर्वापौ विधीयंतेन प्राकृतौ तौ हि विहितौ यदि न विधीयेते ततः प्राकृतौ लक्ष्येते यावालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्यावित्यालम्भनिर्वापाधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तव्यतावाचिना प्रत्ययेनोपलक्षणीभूत्वा व्यावृत्त्याख्यविशेषणं कर्त्तव्यमित्युक्ते तस्य विशेषणत्वोपपादनार्थम् * तद्धीत्युक्तम् * येनेति भाष्यावयवाद्येमेव लिङ्गशब्दार्थो ऽवसीयत इत्याह * तथा चेति * तत इति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति * अथेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * अथेति * ७१११ तेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्त्यभिमतप्रकृतग्रहणोपपत्त्युक्त्यर्थं न त्विति भाष्यं प्रकरणस्याविशेषकत्वादयुक्तमाशङ्क्य साक्षात्प्रकरणस्याव्यावर्त्तकत्वे ऽपि विधेर्लाघवादेकत्वेन गौरवापादकप्रकृतग्रहणव्यावर्त्तकत्वाशयतया व्याचष्टे * न त्विति * प्रकृतानामपि सद्धारस्यैव कत्वन्वयस्यावगतेर्द्वारान्तरान्वयार्हनिर्द्धारकत्वन्वयरूपसामान्यसम्बन्धानवगमात्प्रकरणस्य विधिलाघवापादकत्वानुपपत्तेर्विनियोजकत्ववाच्यमित्यापाद्य बलवद्विरोधेन नियामकत्वनिरासार्थं नेतीति भाष्यं श्रुतिनियोज्ये मन्त्रे लिङ्गविरोधोपन्यासादयुक्तमाशङ्क्य देवताख्यचिन्हरूपलिङ्गयुक्तश्रुतिलक्षणार्थत्वेन लिङ्गशब्दं व्याचष्टे * लिङ्गं हीति * प्रसङ्गात्सर्वे ऽप्युपरितन्नाः शुद्धा लिङ्गशब्दाः श्रुतिलक्षणार्था इत्याह * उपरिष्ठादिति * अविरोधशङ्कार्थमाहेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * आहेति * गौरव इति वा श्रुत्या यद्गोत्वाद्यवधारितं “ विशेषे यदि तन्न स्यात्ततः

स्याच्छ्रुतिबाधनमि”ति तदभूताधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेनाविरो-
ध इत्यर्थः । व्यक्तिवाचित्वेनाग्नेयादिशब्दानां जातिवाचिग-
वादिशब्दवैषम्याद्विरोधसमर्थनार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * नै-
तदिति * जातिवाचित्वाभावे ऽपि वैयाकरणगतेन सम्बन्धवाचित्वं
मत्वा व्यक्तीनामवाच्यत्वादप्रकृतमन्त्रव्यक्त्यग्रहणे ऽपि श्रुतिविरोधो
नास्तीति शङ्काशयविवरणार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सामा-
न्यस्येति * आग्नेयीत्वादजात्यभावान्मन्त्रदेवतासम्बन्धमेवानेक-
मन्त्रव्यक्तिसमानत्वात्सामान्योक्त्याभिप्रेत्य तस्यैव प्रतिमन्त्रव्यक्ति-
समाप्तिरुक्ता तस्मादित्यनेन नचेहेति भाष्यशेषो व्याख्यातः । प्रकृता-
यामपि व्यक्तौ समस्तशब्दार्थसम्भवान्नित्यश्रुत्यबाधे ऽपि विकल्पेना-
प्रकृतानां बाधात्पक्षे श्रुतिविरोधो ऽपरिहार्य इति विरोधसमर्थना-
शयविवरणार्थमुच्यते * सत्यमिति * भाष्यं लिङ्गात्सामान्यमित्य-
नेन व्यक्तेरश्रौतत्वात्कस्याश्चित्यागे ऽपि अविरोधस्योक्तत्वादयुक्तमा-
शङ्क्य व्यक्तिवाचित्वाशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * नत्विति-
शङ्काभाष्यं व्यक्तिवाचित्वाशयनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न त्विति *
जिज्ञासापूर्वं व्यक्तिवाचित्वाशयसमर्थनवचः पूर्वं पक्षसमर्थनार्थम् उ-
च्यत इत्याद्यपरमित्यन्तं भाष्यं व्याचिख्यासुर्जिज्ञासाभाष्यं तावदव-
तारणपूर्वं व्याचष्टे * परस्त्विति * किं त्विति निर्णयभाष्यं स्वरूप-
तस्तावद्व्याचष्टे * सां चेति * तात्पर्यतो व्याख्यातुमाकृत्याधिकर-
णोक्तजातिवाचित्वविरोधं शङ्कते * किं पुनरिति * विरोधपरिहा-
रार्थं परेषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * नेतीति * जातिवाचित्वान-
पन्हव व्यक्तीनामतत्वाच्छ्रुतिविरोधद्वारपूर्वपक्षासिद्ध्यापत्त्या, दू-
षयति * तस्त्विति * सूत्रमतेन व्याचष्टे * अत इति * न केवलं जा-
तेर्वाच्यतापन्हूयते किं तु सद्भावो ऽपीत्याह * न चेति * जात्यन्त-
राभावे ऽप्यृज्जातिरेवात्र जाताख्यौ देवतान्विता पङ्कजशब्दस्यैव प-
ङ्कजननान्विता पद्मत्वजातिर्वाच्या भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वे देव-
तैवेति भाष्यं व्याचष्टे * देवतासम्बन्धमेवेति * आग्नेयो ऽष्टाकपा-
लः शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादौ द्र-
व्यादिष्वपि प्रयोगादिदमभिप्रेत्येततः शब्दार्थः । सम्बन्धाव्यभिचा-
रित्वे तस्यैव वाच्यता कस्मान्नेष्टेत्याशङ्काह * सम्बन्धस्त्विति *
शङ्कित्रा लिङ्गात्सामान्यमिति सामान्योक्त्या सम्बन्धस्य वाच्यत्वे-
नापन्यस्तत्वात्स्वानभिमतत्वसूचनार्थम् * भाष्यकारेण्युक्तम् *

(१) अश्रौतत्वादिति २ पु० पा० ।

(२) अग्न्याख्यदेवतेति २ पु० पा० ।

आनन्त्यव्यभिचाराख्यदोषापत्तेर्व्यक्तिवाचित्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्या-
ह * तस्या एव चेति । अनेन चोपस्थानसाधनमृग्यक्तिर्देवतयोपल-
क्षयितव्येत्येवमानन्त्यव्यभिचारपरिहारार्थत्वेन यथेति भाष्यावयवो
व्याख्यातः देवताया ऋग्यक्त्युपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्राग्व्याच्यत्वाप-
त्तेर्देवतात्वस्य च सम्बन्धिरूपत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं विना ऽनुपपत्त्या
प्रति सम्बन्धिन्या ऋग्यक्तेः प्रतीतिसम्भवाद्वाच्यत्वापत्तिरित्या-
शङ्क्याह * पूर्व्वेति * देवताविशेष्याया ऋग्यक्तेः प्रत्ययवाच्य-
त्वानभ्युपगमे ऽधिष्ठानभूतं प्रकृत्यर्थमग्निं प्रति प्रत्ययार्थस्य देवता-
त्वस्य विशेषणत्वापत्तेः प्रकृतिप्रत्यययोर्विशेषणविशेष्याभिधानश-
क्तिभेदविरोधापत्तेः प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमेवाविरुद्धं न तु वि-
शेषणाभिधानमिति साधारणोक्त्या सूचितं गवादिशब्दाल्लक्षणाया
अपि व्यक्तिविशेषान्वयसम्भवाद्विशेष्यत्वसिद्धे ऽपि न वाच्यत्वक-
ल्पना युक्त्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * गवादिशब्दस्य जानौ
व्यक्तौ चोभयत्र वाचकत्वस्यास्मृतेः शब्दभेदाभावाच्च तन्निमित्तश-
क्तिभेदानवगतैरुभयत्र प्रयोगान्यथानुपपत्तिमात्रेण शक्तिद्वयकल्प-
नापत्तावेकप्रतीत्याविनाभावेनेतरप्रतीतिसिद्धान्यथानुपपत्तिपरिहा-
राद्विशेष्यानभिधानं युक्तं तद्धितस्य तु “सास्य देवते”ति स्मृत्यैवा-
स्य शब्दनिर्दिष्टे विशेष्ये देवतात्वे च विशेषणे वाचकत्वानवगमा-
च्छक्तिद्वयानभ्युपगमे ऽपि कल्पनागौरवानापत्तेरुभयाभिधानं युक्त-
मिति व्यापारयितव्यत्वोक्त्या ऽऽभिधानाख्यस्य व्यापारस्यान्यथानु-
पपत्त्या कल्पयितव्यत्वाभिधानात्सूचितम् । सास्य देवतेति स्मृत्या
ऽस्य शब्दनिर्दिष्टस्य विशेष्यस्य प्रति सम्बन्धित्वमात्रमवगम्यते । न
वाच्यतेत्याशङ्क्या स्मृत्या प्रतिप्रतिसम्बन्धिनो वाच्यत्वा ऽनुक्तौ ल-
क्षणयावगतिसम्भवे ऽभ्याग्नेयीशब्दस्य तात्पर्याभावापत्तेरग्निशब्द-
वदाग्नेयीप्रथमोपसदित्यादौ विशेष्यसमानाधिकरणः प्रयोगो न
स्यादेवताशब्दवदग्निसमानाधिकरणः प्रयोगः स्यान्न चैतद्वयमप्यस्ति
यतो देवताख्यविशेषणमात्रवाची सन्नाग्नेयीशब्दो लक्षणया विशे-
ष्यपर्यन्तं नीयेतेत्याह * न चेति * देवताख्यस्य च विशेषणमा-
त्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे मन्त्रकरणके व्यापारदेवतायाः क-
रणकार्याक्षमत्वे ऽपि तद्धितान्तप्रातिपदिकश्रुतिबलत्वात्कारक-
विभक्तित्ववायेन सहार्थं तृतीयामभ्युपगम्याग्नीध्रादिवदुपस्थान-
कर्मत्वे क्षमत्वसम्भवान्न लाक्षणिकं विशेषमाद्रियेतेत्याह * यदि
चेति*अनेन चानेकव्यक्तिसाधारणे सामान्यरूपस्य देवताख्यस्य विशे-
षणमात्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे यथा देवतयग्यं त्वाख्यसाध-

७९३।

नं लक्षयितव्यं सैवात्रोपस्थाने करणत्वायोगे ऽपि करणत्वेनाग्निघ्ना-
दिना समाना सती साधनं भविष्यति किमृग्यक्तिलक्षणयेत्येवं व्या-
ख्यान्तरं देवतैवेति भाष्यावयवस्य सूचितम् । व्यक्तिवाचित्वोपपाद-
नार्थतामस्य सूचयितुमाह * तस्मादिति * विस्तराच्च सम्बन्धटी-
कायां पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्द्रव्यवाचित्वोपपादनार्थं सर्वयौगि-
कानां व्यक्तिवाचित्वोपपादितेत्याह * तदिति * व्यक्तिवाचित्वोपपा-
दनस्याविशेषपक्षसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं न चेत्याद्युपाददीरान्नित्यन्तं भाष्यं
सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * ततश्चेति * अप्रकृतमपीत्यविशेषोक्त्यर्थं श्रायमि-
ति भाष्योक्तप्रकृतोपदेशायोगविरोधाशङ्क्यर्थं न त्विति भाष्यं यश्चाय-
मित्येनेनापि प्रकृतमात्रोपदेशायोगोक्तिद्वारेणाविशेषोपदेशस्यैवोक्त-
त्वेनाविरोधादयुक्तमाशङ्क्याप्रकृतमात्रोपदेशो यश्चायमिति भाष्येणो-
क्त इति भ्रान्तस्येयं शङ्क्येवमुपपादयितुमाह * न त्विति * भाष्ये
ऽनुक्तस्याप्यप्रकृतमात्रपक्षस्य परमतेन किं तद्व्यतिरिक्ता इति स-
न्देहवार्त्तिके प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेनेत्याद्युपपत्तिवार्त्तिके बाध-
नुक्तत्वादाद्यत्वं सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध आदिशब्दे-
नोक्तः । उच्यतइति परिहारभाष्यं यश्चायमिति भाष्यार्थविवरणार्थ-
तया व्याचष्टे * परस्त्विति * मध्यमताप्याद्यत्ववत्तद्वार्त्तिकोक्तक्रमो-
यैवेत्यनेनाविशेषोक्त्यर्थं श्रायमिति भाष्यविरोधाख्यदोषाभावोक्त्यर्थ-
त्वेन नैवं सतीति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अविशेषोक्तेर्भाष्यविरो-
धाख्यदोषाभावे ऽपि करणबाधाख्यो दोषो ऽस्त्येवेत्याशङ्क्यर्थं न त्वि-
ति भाष्यं श्रुत्या प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याविरोधार्थं श्रुतेः
सामान्यवाचिता ऽङ्गीकार्येत्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न त्वि-
ति * सत्यमिति परिहारभाष्यं श्रुतेः प्रसिद्धार्थत्यागेन युक्त इत्येव-
माशयत्वेन व्याख्यातुमाह * परस्त्विति * वैकल्पिकपदार्थमध्ये नि-
त्यमथेकप्रयोगे विरोधाभावाभित्यं प्रकृतमात्रग्रहणे ऽपि श्रुत्यनुग्रहो-
पपत्तेर्न प्रकरणं बाधनीयमित्याशङ्क्यानिरासार्थं अपि चेत्यादिभाष्यं
स्वोपस्कारमनपेक्ष्य प्रमाणोपकारार्थं बुद्धिपूर्वकारिणः प्रकृतायोगा-
त्प्रमाणानुग्रहार्थत्वशङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्या लौकिकादिभ्रान्तप्र-
वादनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * किं तर्हीत्यनेन यदिति
भाष्यावयवो व्याख्यातः । प्रवृत्तेरात्मानुग्रहार्थत्वे ऽपि प्रकृतमात्रेणा-
पि क्रतूपकाराख्येन फलेन फलवतात्मानुग्रहसिद्धेन प्रकरणं बाधनी-
यमित्येवमाशयत्वेन किमितिप्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति *
उभयथाप्यात्मानुग्रहसिद्धौ दुर्बलप्रमाणानुरोधेन बलवत्प्रमाणफलं

भूतायाः प्रवृत्तेः सङ्कोचो न युक्त इत्याशयेनोत्तरार्द्धमेतदिति भा-
ष्यावयवमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत इति * यद्यप्येत्येकरूपैव
श्रुतिर्बहुषुप्रकृतेष्वप्रकृतेषु च मन्त्रेषु प्रमाणं तथापि कं चित्प्रकृतम-
न्त्ररूपे ऽर्थे प्रमाणमनुगृहीतमिति प्रमाणानुग्रहेण पुरुषस्य कृतार्थत्वं
प्रकृतमन्त्ररूपाण्यर्थान्तराणि पुरुषार्थौपयिकान्यपि सन्ति न गृह्यन्ते
इति यच्छक्यते तन्नेत्येतदतः प्रवृत्तेः प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभावाद्भव-
तीत्येवं योज्यम् । प्रवृत्तं प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभ्युपगमे ऽनिष्टापत्ति-
माह * सकृदिति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति * तस्माच्छब्देन किं परामृष्टमित्यपेक्षायाम-
विशेषेत्युक्ते प्राक्तस्यानिर्दिष्टत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शयोगमाशङ्क्य लि-
ङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वादित्यत्र श्रुतेरविशेषेण सर्वमन्त्रग्रहणसामर्थ्यं वि-
ना विरोधायोगालिलङ्गयुक्तायां श्रुताविविशेषग्रहणसामर्थ्यो ऽपि
प्रयुक्त एवेत्यवशब्दात्कर्षयुक्तेन लिङ्गेनेत्यनेनोक्तम् । दाशतय्या-
मपीत्याद्यपिशब्दालोचनादुपादष्टे ऽपि देशो हीत्यादिभाष्यस्य साव-
धारणत्वप्रतीतेरविशेषपक्षोक्त्यर्थत्वसम्भवे ऽपि सूत्रे ऽपि शब्दा-
भावात्कथमविशेषपक्षप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * सूत्रमपीति * प्राक्त-
दाख्यानामतदाख्यानां चानुक्तत्वात्सूत्रस्याप्राप्तातदाख्यमन्त्रप्रापणा-
र्थत्वावगतेन विधौरणार्थता युक्तेत्याशयः । तदाख्या अपि तर्हि
कस्मात्स्वशब्देन नोक्ता इत्याशङ्क्याह * तदाख्येषु त्विति *

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रस्थेनातदाख्यशब्देनाप्रकृतानां च शब्देन च प्रकृ-
तानां विधेरुक्तत्वासिद्धान्तसूत्रे तदाख्यपुनर्वचनस्यान्यपरिसंख्यार्थ-
त्वेन तदाख्ये एवं मन्त्रो विधीयतइत्येवं कर्मव्युत्पन्नविधिषद्दानुषङ्गेण
व्याख्यार्थं तदाख्यइति भाष्यं तच्छब्देनानिर्दिष्टज्योतिष्टोमपरामर्शयो-
गाद्युक्तमाशङ्क्याधिकारविषयत्वाद् बुद्धिस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य परामर्श
सम्भवं सूचयन्नेधा व्याचष्टे * अधिकाराख्य इति * ज्योतिष्टोमाङ्गे
ज्योतिष्टोमसंज्ञकत्वस्यौपचारिकत्वेनापरितोषाद्व्याख्यान्तरद्वयम् ।
कुत इति प्रश्नोत्तरत्वेन सूत्रप्रकरणशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ हीति भा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * अयमाग्नीध्रोपस्थानाख्यः पदार्थः
क्रतुसम्बन्धनुष्ठेयविशेषः सन्मन्त्रकार्यत्वेनोपदिश्यते न चानेन म-
न्त्रेण क्रतुसम्बन्धिकिञ्चित्कार्यमिति सामान्यतः क्रतुसम्बन्धनुष्ठे-
यान्वयप्राप्तिं विना तद्विशेषान्वयानाकाङ्क्षणाच्छक्यो विधातुं स्वरसतः
पदार्थस्वरूपमात्रान्वयप्रतीतिः कत्वन्वयाधीनत्वाच्च सामान्यतः कत्व-

ङ्गान्वयस्याप्रकृतानां कृत्वन्वयाभावान्न सामान्यतः कृत्वङ्गान्वयप्राप्तिरस्तीत्याशयः । पूर्वार्द्धमुपपादयितुमाह * आग्नेयेति * आधानवत्संस्कारकर्मत्वे ऽप्युपस्थानस्याग्नीध्रादिमनुष्यस्वरूपप्रयुक्तत्व-
 क्रतुकार्यविशेषत्वं न स्याद्विरण्यधारणवत्स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं वा न च कृत्वैकान्तिकस्याप्याग्नीध्रादेर्जुह्वादिवह्नौकित्वात्स्वरूपेण प्रयोजकत्वं सम्भवति फलाश्रवणाच्च न स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वम् । अतो बलादुपस्थानस्य क्रतुकार्यविशेषत्वावगतेऽयंतिष्ठोमापूर्वसिद्ध्यर्थम् उपस्थानमाग्नेय्या करोतीति शास्त्रार्थस्याश्रयितव्यत्वात् ज्योतिष्ठोमस्यस्य कार्यविशेषस्य मन्त्रकार्यत्वेन विधिर्निश्चीयत इत्यर्थः । उत्तरार्द्धमुपपादयितुमाह * सचेति * स्वरसतः पदार्थस्वरूपान्वयप्रतीतेराकाङ्क्षां च विना कृत्वन्वितरूपलक्षणायोगादित्याशयः । सामान्यान्वयापेक्षत्वे ऽपि विशेषान्वयस्य कथमकृतमन्त्रनिवृत्तिरित्यपेक्षायामप्रकृतविधौ वाक्यभेदापत्तिमाह * तत्रेति * प्रकरणादेव सामान्यान्वयसिद्धेर्वाक्यभेदपरिहारं शङ्कते * ननु चेति * अनेन च न्याय्यतोक्तिसूचितवाक्यभेदपरिहारशङ्कार्थत्वेन कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याख्यातम् । श्रुतिकल्पनां विना प्रकरणस्याविनियोजकत्वात्प्रकृतेषु च प्रकरणाभिनानात्सामान्यान्वयाविषयायां श्रुतौ क्लृप्तायां सत्यामाग्नेयादिवाक्यकृतविशेषान्वयसिद्धेरप्रकृतेषु सामान्यान्वयविषयश्रुतिकल्पनस्याशक्यत्वात्प्रकरणेन सामान्यान्वयसिद्धेरपरिहार्यो वाक्यभेद इति तज्ज्योतिष्ठोमं प्रतीयुत्तरभाष्यसूचितमर्थमाह * सत्यमिति * प्रकरणात्सामान्यान्वयो सिध्यन्नपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपपत्तिलक्षणयार्थापत्त्या सेत्स्यतीत्याशङ्कते * न त्विदं * श्रुतार्थापत्तेः शब्दकल्पत्वेनार्थापत्त्याख्यस्यार्थस्यापि श्रुतिकल्पनापेक्षया प्रकरणातुल्यत्वान्न श्रुतिमकल्पयित्वार्थात्सामान्यावगतिः सेत्स्यतीति परिहरति * नेति * सामान्यतः कृत्वङ्गान्वयापादकत्वेनात्र कृत्वङ्गस्य सामान्यान्वयोक्त्याविवक्षितत्वात्तस्य वागान्वयद्वारत्वेनानुनिष्पादित्या ऽशास्त्रविषयत्वान्न विधायके श्रुतिकल्पनापेक्षेत्याशङ्काह * यदि हीति * प्रयोगकाले ऽनुनिष्पादित्वे ऽपि शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनेन मन्त्रेण क्रतोरुपकर्तव्यमिति सामान्यान्वयानवगमे स्वरसतो ऽवगतस्याग्नीध्रस्वरूपान्वयस्य त्यागायोगात् कृत्वन्वयस्याग्नीध्रान्वयानुनिष्पादित्वानुपपत्तेः शास्त्रविषयता ऽस्त्येवेत्याशयः । कृत्वव्यभिचारित्वेनाग्नीध्रस्य तदन्वयानुनिष्पादित्वं कृत्वन्वयस्य प्रयोगकाले ऽप्यस्त्येवेत्याशङ्काग्नीध्रस्य जुह्वादिवत् कृत्वव्यभिचारित्वे मन्त्रस्य कृत्वन्वयात्प्रागाग्नीध्रस्वरूपान्वयोपपत्तेः कृत्वव्यभिचारिताहवनीयादि-

स्वरूपान्वितस्याधानस्यैव न कृत्वन्वयो ऽनुनिष्पादीत्येवं प-
रिहारसूचनार्थं न केवलं शास्त्रार्थाविधारणकाले ऽनुनिष्पादित्वं
नास्ति किन्तु प्रयोगकाले ऽपीत्याहं * किं चेति * कृत्वङ्गत्वान-
पेक्षप्रत्यक्षगम्यमण्डपरूपाशया लौकिकोक्तिः । कृत्वङ्गत्वान-
पेक्षगम्यमनुष्यरूपाशया लौकिकोक्तिः । ततश्च क्लेशेनाप्यर्था-
च्छ्रुतिकल्पनाशक्तेर्यद्यवश्यं श्रुतिः कल्पयितव्या ततः प्रकर-
णान्न तत्कल्पायां सत्यां कल्पयितुं शक्येत्याशयेनोपसंहरति * ते-
नेति * इदं कल्पायाः श्रुतेः प्रकृतमन्त्रमात्रविषयत्वादप्रकृतेषु ७९५।१
सामान्यान्वयश्रुतिकल्पनाग्नेयीवाक्यस्य प्रकरणमनानान्न विरुद्धेत्या-
शङ्काह * सर्वत्र चेति * कल्पसामान्यान्वयप्रकृतमात्रविषय-
त्वेनाग्नेयीवाक्योपपत्तेः सामान्यान्वयकल्पनापादकसर्वाग्नेयीविष-
यत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशयः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयति *
तदिति * अप्रकृतानां ज्योतिष्टोमं प्रत्यनेन मन्त्रेण व्याप्रियेतेत्येवं
रूपसामान्यान्वयाप्राप्तेरव्यापकत्वं हेतोराशङ्क्य प्रकृतविषयत्वेनापि
वाक्योपपत्तौ कल्पनागौरवापादकसर्वविषयत्वाभ्युपगमायोगाद्धेतो-
ऽर्थानुष्ठापकत्वं यथेत्यनेनोपपादितम् । अनेन च भाष्येण द्विविधो
ऽपि पूर्वपक्षो निरस्तो भवतीति सूचयितुमाह * इतरथेति * सिद्धान-
न्ते ऽपि प्रकरणानुरोधाच्छ्रुतिसङ्कोचापत्तिलक्षणो दोषो ऽस्तीत्या-
शङ्काह * प्रकृतेति * विधिश्रुत्या च स्वव्यापारलाघवायाग्नेयीश्रु-
तिसङ्कोचस्यापेक्षितत्वात्तस्याश्च पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वेन श्रुत्यन्तरेभ्यो ब-
लीयस्त्वान्न सङ्कोचां दोष इत्याशयः । वरं प्रकृतानां प्रत्यासन्न-
त्वाच्छीघ्रं बुद्धेर्बुद्धिविलंबानापत्तिलक्षणो गुणः प्रकृतग्रहणे भवि-
ष्यतीत्याह * एवं चेति * प्रकृतेष्वपि द्वारान्तरात्मकविशेषान्व-
यार्हनिर्द्धारकत्वन्वयलक्षणसामान्यान्वयस्य कल्पत्वाद्विशेषान्वय-
विध्ययोगाशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रोपपत्तिशब्दव्याख्यायार्थव्यापारा-
विशेषेति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कां तावदाह * ननु चेति * वेद-
शास्त्रानन्त्याद्योग्यानुपलब्ध्यभावेनाभावनिश्रयायोगमाशङ्क्य यश्चायं
प्रकृतः । स कार्यान्तरे विनियुक्तो यः कस्मिंश्चद्विशेषेणोपदिष्ट इति
च भाष्यद्वयसंवादेनाभावनिश्रयो यद्यपीत्यनेनोक्तः सद्भावाभ्यु-
पगमे ऽपि भाष्यविरोधाख्यो दोषो ऽस्तीत्यपिशब्दार्थः । कार्यान्तरे
विनियुक्तस्यापि मन्तस्योपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानमुपपाद्यतइ-
त्येवं भाष्याव्याख्यां सूचयन्परिहारमाह * उच्यतइति * का-
र्यान्तरविनियुक्तानामप्युपस्थानाख्यव्यापारविशेषान्वयित्वेन पुरोडा-
शकपालस्य तुषोपवापान्वयित्वेन ग्रहणसम्भवान्निर्द्धारकत्वन्व-

यलक्षणसामान्यान्वयाभावो दोषो नापि भाष्यविरोध इत्यर्थः । कार्यान्तरविनियुक्तानां तर्हि विशेषान्वयस्यैव प्राप्तत्वात्सामान्यान्वयेनाभिप्रेतस्य ज्योतिष्टोमं प्रति व्यापारस्य प्राप्तत्वादेवेति भाष्यावयवेन प्राप्त्युक्तिर्विहृद्येनेत्याशङ्कते * नन्विति * विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्तिरभिप्रेता न स्वातन्त्र्येणेति परिहरति * कथमिति * विशेषान्तर्गतस्य सामान्यस्य निराकाङ्क्ष्येण विशेषान्तरान्वयानर्हत्वात् प्राप्त्युक्तिरनर्थिकेत्याह * तेनेति * प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि प्रयाजादेर्विकृत्याकाङ्क्षाकाङ्क्षामुत्पाद्य विकृत्यर्थत्ववत्स्तोत्रादिद्वारविशेषान्वयेन निराकाङ्क्षस्यापि कृत्वन्वयलक्षणस्य सामान्यान्वयस्योपस्थानाख्यद्वारान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्य द्वारान्वयो ऽस्ति योग्यतेत्याशयः । विशेषरूपाविवक्षोक्त्याकाङ्क्षोत्थापनं सूचितम् । अनेन चोपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानवेलायामविवक्षितत्वात् स्तोत्रादिव्यापारविशेषस्येत्येवं सामान्यान्वये प्राप्तुक्त्यानर्थक्यशङ्कानिरासार्थत्वेनाप्राप्तत्वादिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । श्रुतेर्बुर्बलप्रकरणगम्यसामान्यान्वयापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य वाक्यभेदपरिहारार्थं बुर्बलापेक्षाप्युपपन्नेत्येवं निरासार्थत्वेनाप्युपपत्तिशब्दव्याख्यार्थमनपेक्ष्य चेति भाष्यमुपस्थानमन्त्रलक्षणानेकार्थविधिनिमित्तवाक्यभेदोक्त्यर्थत्वेनाभासमानमाक्षिपति * यस्त्विति * विशिष्टविधिसम्भवेऽपि विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो ऽप्युपगम्यमानः सिद्धान्ते ऽप्यपरिहार्यः स्यादित्याह * सिद्धान्ते ऽपि चेति * तत्रेतिवार्त्तिकोक्तसामान्यविशेषान्वयलक्षणानेकार्थविधावपि विशेषान्वयविधयन्यथानुपपत्तिप्रसूतेन विध्यन्तरेण सामान्यान्वयविधानाद्विशिष्टविधावपि प्रत्ययावृत्त्यभावे ऽपि श्रुतार्थविधिमात्रेण कृतार्थस्य प्रत्ययस्याश्रुतार्थविध्याक्षेपाशक्तेः श्रुतस्य प्रत्ययस्यावृत्तिमापाद्य विधिगौरवमेव वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्येवं भाष्यं समाधातुम् * तस्मादिति * कथं पूर्वोक्तो वाक्यभेदो ऽत्र भाष्ये योज्यतइत्यपेक्षायामुपस्थानस्याग्रीध्रस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेर्ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्रीधान्वयावगमेन ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थत्वावसायाज्ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थमुपस्थानमेवं लिङ्गेन मन्त्रेण कुर्यादित्येवं मन्त्रस्य ज्योतिष्टोमाय कार्यविशेषान्वयोक्त्यर्थत्वेनोपस्थानं चेति भाष्यावयवं मन्त्रस्य चोपस्थानस्वरूपार्थत्वे नैष्फल्यापत्तिस्तच्चेति भाष्यस्थस्य तच्छब्दस्य ज्योतिष्टोमकार्यविशेषभूतोपस्थानपरामर्शत्वावगमात्तत्र च विशेषान्वयस्योपस्थानं चेति भाष्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यापत्तेर्विशेषाक्षिप्तकार्यसामान्यपरामर्शं तात्पर्यावसायात्त-

ञेति भाष्यावयवसामान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * प्रदर्शनशब्दस्य करणव्युत्पन्नत्वात्तत्र भाष्यमध्ये उपस्थानं चेत्येतद्भाष्यं विशेषप्रदर्शकं तच्च प्रकरणनिरपेक्षस्याप्राप्तज्योतिष्टोमान्वयस्य देवतारूपेण चिहेनोपलक्षितस्य मन्त्रमात्रस्य ज्योतिष्टोमान्वयप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । ज्योतिष्टोमान्वयस्य प्रदर्शनीयत्वसूचनायाप्राप्ततामुक्तमुपपादयितुं प्रकरणनिरपेक्ष्योक्तिः । आग्निधिसदो हविर्द्धानानां क्रत्वैकान्तिकत्वात्तत्स्वरूपान्वयमात्रविधाने ऽप्यनुनिष्पादितत्वेन क्रत्वन्वयसिद्धेर्वाक्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेनानर्थकश्चोपदेशः स्यादसम्बन्धात्फलवता न ह्युपस्थानं फलवदिति सूत्रमवतारयति * अथेति * क्रत्वैकान्तिकत्वे ऽप्याग्नीध्रादीनामुपस्थानमस्य तत्स्वरूपान्वयिधर्मत्वेन तद्वारक्रत्वन्वयायोगादाग्नीध्रादिशब्दानां च संस्कारनिमित्तत्वाभावेनाहवनीयादिवत् स्वरूपनिष्पर्यै वै संस्कारानपेक्षणाग्नैःफलपक्षेऽप्युपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः सन्मात्रस्य फलवदसम्बन्धापत्तेरनर्थकः स्यादित्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वात्फलवतेत्यन्तं सूत्रावयवमव्याख्याय न हीति सूत्रावयवस्याग्नीध्रादिद्वारोपस्थानस्य क्रत्वन्वयायोगे ऽपि प्रकरणाक्रत्वन्वयोपपत्तेः फलवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनावतारणार्थं नन्विति भाष्यं गौरवलक्षणावाक्यभेदपरिहारोपयोगपर्यन्तत्वेन व्याचष्टे * न न्विति * प्रकरणात्क्रत्वन्वयः प्रतीयमानो ऽप्यविधीयमानो ऽनुगुष्ठानां निष्पाद्यतइति सामान्यान्वयस्यापि विधेयत्वादौरवे सत्यपरिहार्यत्वापत्तेः क्रत्वन्वयशून्यमुपस्थानं न फलवदित्येवं शङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति सूत्रावयवमव्याख्यार्थं यदीत्याद्यर्हतीत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतस्तावद्याचष्टे * न त्विति * सामान्यान्वयो ऽप्यविधीयमानो न निष्पाद्यतइत्यर्थः । एतदेव भाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे * यदीति * मन्त्रविशिष्टस्याग्नीध्राद्युपस्थानस्य प्रकरणगम्यो ज्योतिष्टोमान्वयो यद्यनुगुष्ठानुमिष्येत तदा विधिं विना ऽनुगुष्ठानायोगात् ज्योतिष्टोमान्वयित्वेनोपस्थानमुपदिश्येतेति स्पष्टिकरणाद्योपदेशोक्त्या भाष्ये क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तावपि विवक्षोक्तोर्विधिसार्थत्वाभ्युपगमे तयैव क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तिः सत्स्यतीति मत्वा तदेति भाष्यावयवमुपेक्ष्य भाष्यं योजितम् । स्वरूपमात्रेणोपस्थानस्य मन्त्रान्वयविधानुपस्थानमात्रे मन्त्रप्राप्तिरुक्तेति व्याख्यातुम् * क्रत्वन्वयमविधायेत्युक्तम् * यथा कथं चित् प्राप्तोपस्थानानुवादेन मन्त्रविधौ अनुवाद्यस्योपस्थानस्याग्नीध्रादिना विशेषमशक्यत्वादाग्नीध्राद्यनुवादेन मन्त्रविशिष्टोपस्थानविधावपि प्रायश्चित्तार्थावभृथस्नानवत्क्रत्वन्वयानभ्युपगमे स्वत-

न्त्रप्रधानकर्मत्वापत्तेः सर्वोपस्थानेषु मन्त्रप्राप्त्युपपादनायानूद्य विधि-
विशिष्टरूपेण * वेत्युक्तम् * क्रत्वन्वयानपेक्षत्वोक्त्यर्थत्वेन सर्व-
शब्दव्याख्यार्थं लौकिकोक्तिः । क्रतूपकारफलाभावे ऽपि पुरुषार्थरू-
पेण फलेन फलवत्तामाशङ्क्य फलाश्रुतिः शुद्धोक्त्योक्ता । अनुवाद्यस्या
ऽप्युपस्थानस्य द्विर्हविषो ऽवद्यतीतिवद्विधेयस्यापि वा दशापवित्रेण
ब्रह्मं सम्मार्ष्टीतिवत्प्रकरणादिशेषलाभमाशङ्क्य प्रकरणबाधं भा-
ष्योक्तं सम्मार्गावदानवैषम्येणोपपादयितुमनुमितश्रुतितोक्ता । फ-
लवत्त्वोयोपतिष्ठेति श्रुत्या प्रकृतापूर्वसाधनांशलक्षणार्थं प्रकरणा-
पेक्षणादबाधितेन प्रकरणेन श्रुतिमनुमायोपस्थानं विशेष्यतइत्याश-
ङ्कानिरासार्थं न प्रकरणभाष्यावयवं प्रकरणस्यान्वनिवृत्तौ व्यापारा-
भावे ऽप्यपूर्वसाधनांशलक्षणाद्वारार्थाद्विशेषकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य
क्रत्वन्वयाविधाने ऽपूर्वलक्षणाभावेनाविशेषकत्वोपपादनार्थम् * न
हीत्युक्तम् * प्रकृतस्यापि तर्हि मन्त्रस्योपस्थानमात्रान्वयादानर्थक्यं
क्रत्वन्वितस्याचोपस्थानस्य मन्त्रान्वयार्थं क्रत्वन्वयविधौ गौरवं स्या-
दित्याशङ्क्य प्रकृतस्य क्लृप्तक्रत्वन्वयत्वात्क्रत्वङ्गोपस्थानविषयत्वाव-
गतेर्वैषम्योक्त्यर्थमस्मत्पक्षे पुनरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे
त्थिति * लाघवं चत्यन्तेनान्यदिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अ-
तिलाघवोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नी-
ध्रादीनां मन्त्राणां च प्राप्तत्वादुभयप्राप्तौ सम्बन्धविधानस्य यत्रोभौ
लक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन सम्बन्धो विधीयतइति जाघन्याधिकरण-
भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद्धात्वर्थाविधाने ऽपि च प्रत्ययार्थभूताया भाव-
नाया विशेषणपरे ऽपि विधौ विध्यभ्युपगमात्तदन्वयद्वारा ऽवगत-
स्य कारकयोः परस्परान्वयस्य विधेर्भावनायाश्चावच्छेदकधात्वर्थापे-
क्षायामात्मनेपदालोचनयाभिधाख्यधात्वर्थावच्छिन्नत्वावगमादाग्ने-
याग्नीध्रमभिदध्यादिति वाक्यार्थप्रतीतेरग्नयाहीत्यादिभिश्च सन्नि-
हितविषयामन्त्रणविभक्त्यादियुक्तं समीपस्थानं विना ऽऽभिधानाशक्तेः
प्राप्तस्य समीपस्थानस्यानुवादोपपत्तेस्तस्यापि सामान्यान्वयवदविधा-
नादति लाघवमित्याशयः । उपतिष्ठतइत्यात्मनेपदालोचनया समा-
सीदतीत्यर्थः प्रतीयतइति वदता भाष्यकृताभिधानान्यथानुपपत्त्यो-
पस्थानप्राप्तिरुक्ता ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

केवलाप्रकृतपक्षसमर्थयितुमतेन तावच्छिष्टत्वादित्याद्यपूर्वपक्ष-

७९७। हेतुदूषणार्थत्वेनानुभाषणपूर्वं सूत्रं व्याचष्टे * यत्त्विति * न ते

निर्मात्यतां यान्तीतिस्मृत्या यातयामत्वनिषेधाद्भ्युपेत्यवादमात्रेण विधिलाघवलक्षणन्यायावगतप्रकृतमात्रविषयत्वादाग्नेय्येतिवचनाद्यातयामस्यापि विध्युपपत्तिरुक्ता पदे जुहोतीति च विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुहतीति सामान्यशास्त्रस्य विकल्पायोगात्समुच्चये चाश्रुतप्रधानावृत्त्यापत्तेर्वाधो वक्ष्यते गुणावृत्तिस्तु प्रधानानुरोधेनोचितैवेत्याशयः । स्वमतेन शिष्टत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवोक्तापाद्यसिद्धान्तहेतुदूषणनिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे * तथेति * यदपीत्यनुभाषणभाष्यमुपतिष्ठतइति विधिप्रत्यययोक्तेन कार्यान्तरोपादिष्टत्वेन विशेषणात्प्रकृतमात्रग्रहणं वाच्यं न च तत्सम्भवति प्रत्ययस्योपलक्षणत्वाद्भ्युपगमे विधायकत्वायोगापत्तेरित्येवं प्रत्ययेन विशेषणस्य सिद्धान्तहेतुत्वमापाद्य शिष्टत्वादित्ययवोक्तं दूषणानुभाषणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * क्लृप्तं सामान्यान्वयप्रकृतमन्त्रविध्यै विशेषान्वयविधिमात्रेणाग्नेयीवद्व्यर्थवस्वोपपत्तेः सामान्यविशेषान्वयकल्पनापादकमाग्नेयीमात्रग्रहणं न युक्तमित्यनेनैव न्यायेन प्रकृतमात्रग्रहणरूपविशेषसिद्धेर्न प्रत्ययेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्येवं परिहारार्थत्वेन सौत्रचशब्दव्याख्यानार्थं तदितिभाष्यं न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यतइति भाष्येण सिद्धान्तहेत्वन्तरं वदतोपदिष्टत्वेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुर्नाभिप्रेत इति उत्तरमर्थादुक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * प्रतिभासनविवक्षयोपहासार्थं शोभति प्रयुक्तः । न केवलमन्यथैव सिद्धेः प्रत्ययेन विशेषणमनभिमतं किं त्वसम्भावदपीत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याख्यातुम् * तथा हीति * चशब्दार्थे हिशब्दः । तदाहरणार्थं सर्व इति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वो हीति * स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविषयेणाहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति च ब्रह्मयज्ञविषयेण वाचस्तोमे सच्च सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं शंसतीति वाचः स्तोमविषयेणाश्विने शस्यमाने यदि सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति चाश्विनानुद्यत्सूर्यास्थाविषयेण प्रत्ययेन ताः सर्वा विहिता इत्यर्थः । तेनेति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत इति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रकृतमात्रग्रहणेन सामान्यकल्पकार्यापत्तिप्रतिवन्धमात्रं विधिलाघवापादकत्वात्सिद्धान्तहेतुर्न प्रत्ययेन विशेषणमिति तस्माच्छब्दव्याख्ययोक्तम् ॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थता ऽनुवाकस्य ॥२४॥

मुख्यसामर्थ्यात्मकमेव लिङ्गं विनियोजकं गौणसामर्थ्यात्मक-
मपि वेत्येवं सामान्यान्वयापेक्षं लिङ्गविनियोजकं निरपेक्षं वेत्येवं लै-
ङ्गिकविनियोगप्रकारे लिङ्गस्वरूपगते सापवादप्रसङ्गे चिन्तिते सा-
क्षादचोदितेषु सामर्थ्याक्षितेष्वनुष्ठेयेषु लिङ्गविनियोजकं न वेत्येवं
विषयगतलैङ्गिकप्रकारचिन्तार्थत्वेन पादसङ्गतिलिङ्गश्रुत्योश्च सामा-
न्यान्वयसिद्ध्यर्थापेक्षत्वात् पुर्वलक्रमप्रकरणानुरोधात्सङ्कोचलक्ष-
णे बाधे ऽन्तराधिकरणद्वयेनोक्ते ऽत्रापि सामान्यान्वयसिद्ध्यै भ-
क्षानुवाकसमाख्यापेक्षणलिङ्गबाधस्य प्रसक्तस्यापवादानन्तरसङ्ग-
ति स्पष्टत्वादनुक्ता कृत्स्नानुवाकोदाहरणप्रयोजनमाह * समस्तेति*
भाष्ये त्वादिशब्दस्तुल्यन्यायोदाहरणान्तरग्रहणार्थः चिन्ताविषयं वि-
विधन् सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * अत्रेति * वसुमद्रणादिशब्दानां
प्रातः सवनादिशब्दसमानाधिकरण्यस्यानैन्द्राधिकरणे व्युत्पादयि-
ष्यमाणत्वस्य सवनस्तुल्यर्थत्वसूचनार्था संस्तुतोक्तिः । सौत्रलिङ्गश-
ब्दव्याख्यार्थं किं प्राप्तमित्यादिप्रयुज्यन्ते इत्यन्ते पूर्वपक्षभाष्यं सध्या-
समित्यादिनामाख्यातानां तथा तु विशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वहेतुनुक्ते-
रयुक्तमाशङ्क्य तद्धितश्रुतमित्यादिभाष्यवक्ष्यमाणचोदितप्रकाशना-
र्थत्वायोगलक्षणहेतूपजीवनेनोपपादयति * तत्रेति * तद्धीति
भाष्यवक्ष्यमाणोपजीवनार्थं * भक्षस्येत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति व-
क्षमाणहेतूपजीवनात्पा * द्यन्तेइत्युक्तम् * प्रकृतापूर्वसाधनत्वेनाव-
गतानामेव मन्त्राणां लिङ्गविनियोगस्य सामान्यान्वयसापेक्षत्वव्यु-
त्पादनेन स्थितत्वाद्ग्रहणादौ वा चोदितत्वादर्थक्षेपस्य च लौकिक-
साधनत्वमात्रेणोपपत्तेरपूर्वसाधनत्वरहिते द्वारे विनियुज्यमानाना-
मपूर्वसाधनत्वव्याघातापत्तेस्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानादि-
त्यनेन न्यायेन सध्यासमित्यादीनामपि चोदितभक्षविशेषणीभूत-
ग्रहणाद्यभिधानद्वारा भक्षाभिधानार्थत्वावगमाद्भक्षेहीत्यादौ भक्षया-
मीत्यन्ते ऽभक्षसङ्कीर्तनात्तत्सन्दंशगृहीतत्वमितरेषामपि पदाना-
मभक्षव्यतिरिक्तार्थपरत्वायोगाद्यथा देवस्य त्वेति मन्त्रस्य चोदितनिर्वा-
पाभिधानार्थत्वात्सवित्रादिपदस्याचोदितत्वेनोहाप्राप्तावुक्तायां कथं
तर्हि चोदितार्थानां सवित्रादिपदानां प्रयोग इत्याशङ्क्य ततस्तेन स-
वित्रादयः प्राधान्येन वक्तव्या इत्यनेन कारणेन सवित्रादीनामव-
चनमिति नास्ति किं तु निर्वापस्तुत्यर्थं सवित्रादिपदं प्रयुज्यतेति न-
वमे वक्ष्यते आतिथ्याग्रहणादीनां भक्षविशेषणत्वेनाभिधानात्सध्यास-

मित्यादीनामेकभक्षाख्यप्रधानभूतार्थानां भक्षयामिपदैकवाक्यत्वाद्भ-
क्ष एव विनियोग इत्याशयः । लिङ्गेन वाक्यबाध्यादेकवाक्यत्वायो-
गशङ्कार्थं न त्वित्यादिभाष्यमेकोपक्रमोपसंहारत्वेनैकवाक्यत्वोपगम-
नसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादेकवाक्यत्वावगतेः भक्षेहीत्यस्याप्येहिशब्दयोगा-
देहिवसवित्येकवाक्यत्वेन ग्रहणार्थत्वाभ्युपगमं वा भाष्ये तत्परि-
त्यागायांगादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * इत्युक्त इति * भक्ष-
णे ऽपिशब्दाद्ग्रहणे ऽभ्युपपत्तेरेकोपक्रमोपसंहारत्वानिश्चयाच्छङ्का
युक्ता वस्तुतस्तु प्रधानभूतभक्षार्थत्वसम्भवो गुणभूतग्रहणार्थत्वा-
योगादेहिवसवित्यादेर्ग्रहणार्थत्वं भाष्यकृतोक्तमित्यर्थः सद्योहिंसा-
र्थत्वस्मरणाद्ग्रहणार्थता न युक्तेत्याशङ्काह * यद्यपीति * यत्र
कापि विनियुज्यमानस्य बाहोः सामर्थ्याद्ग्रहणस्यावान्तरव्यापारत्वा-
वगतेः पाणरेव ग्रहणवृत्तावसाधारण्ये ऽपि पाणिपर्यन्ते बाहुव्यादे-
शात् बाहोरसाधारणत्वापपत्तेर्बीजतन्तुसन्ताने स्मृताभिर्विपतिरिव
बाहुकरणकत्वाभावाविनाभावान्निमित्तकया लक्षणयास्माद्धातोर्ग्रह-
णप्रतीतिरित्याशयः ॥

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैको ऽर्थो निदर्शितः ।

प्रयोगतां ऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥

इति स्मृतेर्वा वृद्धप्रयोगाच्छ्रुत्येव ग्रहणार्थतावसीयत इत्याह
* अस्ति चेति * ग्रहणे वृद्धप्रयोगाद्धिंसायां च स्मृतेरुभयानुग्रहार्थं
ग्रहणं कृतं हिंसावाचित्वावगतेः सत्ये लक्षणया ग्रहणार्थतेत्यन्यथा
समाधत्ते * ग्रहणमिति * न च क्लृप्तमिति भाष्यावयवं व्याचष्टे *
तथेति * चक्षिङः स्वाभाषार्थत्वस्मरणादेव भक्षणार्थता न युक्तेत्याश-
ङ्काह * यद्यपीति * अत्राप्युभयानुग्रहार्थं भाषणकृतप्रकाशनवा-
चित्वावगतेर्लक्षणया प्रकाशनार्थतेत्याशयः । प्रयोगप्रदर्शनार्थं नृ-
चक्षः शब्दव्याचक्षाणो मन्त्रावयवं योजयति * तेनेति * चक्षिङः
ख्याप्रादेशस्मरणान्तस्य चानिदृत्वात् ख्येषमिति रूपासिद्धिमाशङ्काह
* अवख्येषमिति * छन्दसि इष्टानुविधित्वेनेह ख्याजित्युपसंख्यानकर-
णात्सिद्धहुलं लेटीति सिद्धिक्करणाश्रयणाच्च रूपसिद्धिरित्याशयः ।
हिनोतेर्गतौ स्मरणानुपसंहारे च नाभेरधस्ताद्वतिनिषेधानुपक्रमो-
पसंहारपर्यालोचनेन्द्रियगणवितृषीकरणनिषेधाच्चक्षुर्नासाश्रोत्राख्यद्व-
न्द्वत्रयास्यसप्तमशीर्षण्येन्द्रसञ्चारिसप्तप्रमाणाख्यसप्तार्थ्युपस्थापनो-
क्त्योरपि नाभ्युर्ध्वगात्रगतिमात्रार्थत्वप्रतीतेः सम्यग्जरणार्थता न यु-
क्तेत्याशङ्का हिनोतेः प्रीणने प्रयोगाहुतिवच्च वृद्धावपि स्मृतेर्वनन-
रूपप्रीणनार्थत्वाविरोधात्प्रीणनाधस्तादगत्योश्च सम्यग्जरणार्थतामु-

पपादयितुमाह * हित्वेति * शङ्कोपसंहारार्थं तदिति भाष्यं व्याचष्टे
 * तस्मादिति * अन्यानि वास्येति भाष्यावयवेन भक्षानुवाकावयव-
 भूतानामहेतियादिपदानां लक्षणविशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वोक्त्वा वि-
 लिङ्गविरोधाभावस्याज्ञानाच्छङ्काकृतेति मत्वा तत् स्मारणेन परिहारार्थं
 उच्यते इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * ग्रहणावेक्षणयोः प्राग्वर्त्तमा-
 नत्वेन सम्यग्जरणस्य चोर्ध्वं वर्त्तमानत्वेन विशेषणतेत्यर्थः । विशेषण-
 विशेष्यभावे ऽपीडोपह्वानेडाभक्षणावत्पृथक्प्रकाशनोपपत्तेर्भिन्नार्थ-
 त्वाविरोधमाहेति भाष्येणाशङ्क्य उपह्वानवद्ग्रहणादीनां पृथग्विध्यभा-
 वात्पृथक्प्रकाश्यत्वं नास्तीति परिहारार्थमुच्यत इति भाष्यं व्याचष्टे
 * तेनेति * वर्त्तमानत्वोक्तिसूचितस्य विध्यभावस्य तच्छब्देन परा-
 मर्शाद्ग्रहणादीनां विध्यभावेन कारणेन विशिष्टलक्षणे प्रकाशने ऽर्था-
 द्विशेषणभूतस्य ग्रहणादेराक्षेप्यत्वात्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वा-
 त्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकाध्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः । पृथ-
 ग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नत्वोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकाध्यो-
 पपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः । पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रय-
 त्तोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाशत्वलक्षणस्वप्राधान्योपपत्तेर्लक्षणाया विशेषण-
 त्वेन ग्रहणादिप्रकाशनं न युक्तमित्याशङ्काशयविवरणार्थं नैवमिति
 भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वे ऽप्यविहित-
 त्वेन विध्येकसमधिगम्यापूर्वसाधारणत्वायोगादपूर्वसाधनभूतम-
 न्नादिरूपवैदिकोपायद्वारात्वायोगाद्ग्रहणादेः स्वातन्त्र्येण प्रकाशनं ने-
 त्युक्तमिति परिहाराशयविवरणार्थत्वेन भक्षणस्यैव समुच्चरितेन श-
 ब्देन द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयतीत्यादिना विधेयत्वान्मन्त्रप्रकाश्य-
 त्वं नाविहितस्य ग्रहणादेरित्येवं सौत्रसमाख्यानशब्दव्याख्यानार्थं
 अत्रेत्यादि न च तैः प्रयोजनमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तथापीति *
 लिङ्गाद्भिन्नार्थत्वावगतेरेकवाक्यत्वायोगशङ्कापरिहाराशयविवरणार्थ-
 त्वेनाप्यस्यैव सूत्रावयवस्य समीहितत्वरूपेण प्रयोजनत्वेन लक्षणरूप-
 स्यैवार्थस्याख्यानान्न लिङ्गविरोध इत्येवं व्याख्यार्थं प्रयोजनं चेति भा-
 ष्यमर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यर्थः । शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाशयमिति
 सूचयितुमाह * तदिति * न किञ्चिदित्यनेन च तैरिति भाष्यावयवं
 व्याख्याय बुद्धिस्थीकृतस्य प्रयोजनं चेत्यनन्तरभाष्यस्य तच्छब्देन प-
 रामर्शादनेन भाष्येण यदुक्तं तन्निर्वापे विस्तरणोपपादितमित्यर्थः ।
 तस्मादिति भाष्यं लिङ्गविरोधाशङ्कापरिहारोपसंहारार्थत्वेन व्या-
 ख्यातुमाह * तस्मादिति * सामान्यान्वयार्थमपेक्षितया समाख्य-
 या कृत्तस्यानुवाकस्य भक्षणार्थत्वावगमाल्लैङ्गिकविभज्य विनियोगो-

त्त्यर्थत्वेनान्यथास्यैवावयवस्य व्याख्यार्थं समाख्यानं चेति भाष्यं
 व्याचष्टे * तथा चेति * अध्वर्यादिसमाख्यावङ्गक्षानुवाकसमा-
 ख्याया वैदिकत्वाभावेन विनियोजकत्वायोगाल्लिङ्गस्य च तदपेक्षा
 नास्तीत्याशङ्क्यार्थं नन्विति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तत्रेति *
 मिथ्यात्वाशयं शङ्का समाख्याया विनियोजकत्वायोगाशया वेति
 विकल्प्यावैदिकत्वे ऽप्यनादित्वेन पुरुषनिबन्धनदोषाभावान्मिथ्या-
 त्वं तावन्नास्तीति परिहारार्थं यद्यपीति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लो-
 कं व्याचष्टे * यथैवेति * अन्धपरम्परादोषापत्तिशङ्कानिरासाय सा- ७९९।३
 क्षाद्विनियोगविषयप्रामाण्यनिरासेन वाच्यवाचकत्वविषयप्रामाण्य-
 सूचनार्थत्वेन स्वार्थोक्तिं व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * अतीन्द्रिये
 ऽर्थे न्धपरम्परा स्यान्न च वाच्यवाचकभावो ऽतीन्द्रिय इत्याशयः ।
 भक्षानुवाकसमाख्यानस्यैतदनुवाकवाचित्वावसाये ऽप्यतीन्द्रियवि-
 नियोगे प्रामाण्यं न सम्भवतीति द्वितीयकल्पं किमिति भाष्येणाश-
 ङ्क्य साक्षाद्विनियोगप्रामाण्यायोगे ऽपि क्रमादिपरम्पराद्वारविनियो-
 जकश्रुतिकल्पनाद्वारा वैदिकसमाख्यावङ्गनियोगप्रामाण्योपपत्त्युत्त्य-
 र्थमेतदित्याद्यनुमास्यामह इत्यन्तं भाष्यमवैदिक्याः समाख्या-
 याः वेदार्थावधारणवेलायामबुद्धिस्थत्वाद्विनियोजकत्वायोगशङ्कानि-
 रासपूर्वं व्याचष्टे * अतश्चेति * सन्निध्यु-
 च्चारणवाचिना समभिव्याहारशब्देनोच्चारणार्हशब्दसन्निध्यभि-
 धानाद्देहाधिष्ठानत्वाच्च सन्निधेरवयवव्युत्पन्नत्वसूचनार्थम् * वि-
 गृह्यमाणेत्युक्तम् * षष्ठीसमासात्सम्बन्धमात्रावगमे ऽप्यङ्गाङ्गिरू-
 पसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्क्य सम्बन्धसामान्यसन्निधिलक्षणा-
 त्क्रमावुभयापेक्षालक्षणप्रकरणकल्पनद्वाराङ्गाङ्गित्वविशेषरूपसम्बन्धा-
 पादकवाक्यकल्पने ततश्चेत्यनेन सूचिते तदुपपादनार्थं भक्षस्याङ्ग-
 विषयानुवाकस्य चाङ्गविषयापेक्षा भक्षो ऽपि हीत्यनेनोक्ता । अग्निः
 सिञ्चतीत्यन्वयविशेषावगमे ऽपि सामर्थ्यं विना निर्वाहायोगात्त-
 त्कल्पनास्ति चेत्यनेनोक्ता । सत्यपि सामर्थ्यं ऽङ्गाङ्गित्ववाचिश्रुत्यभावे
 ऽङ्गाङ्गित्वायोगाच्चशब्देन श्रुतिः सूचिता विनियोजकश्रुत्यनुमाने ऽपि
 विध्येकगम्ये ऽर्थे विधिश्रुतिं विनाङ्गत्वायोगमाहेति भाष्येणाशङ्क्य
 समाख्यावगताङ्गस्यानुवाकस्य प्रयोगवाक्याद्विध्युत्त्यर्थमत्रेति भाष्यं
 व्याचष्टे * तेनेति *

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो ऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५॥

लिङ्गविनियोगाधिकारादुपदेशस्य च सम्यग्जरणे ऽपि

क्लेशोपपाद्यत्वादुपदेशग्रहणस्याभ्युच्चयमात्रार्थत्वप्रतीतेर्भक्षानुवाक-
 स्यावयवानां केषां चिल्लिङ्गेन भक्षादपकर्ष इत्येवं तस्य रूपा-
 दपकर्ष इत्येवं तस्य रूपादपकर्ष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं
 रूपादित्यादि न लक्षणेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुमाह * परिचोदनेति *
 कीदृक् परिचोदनोक्तो मार्ग इत्यपेक्षायां मन्त्रस्य श्रौतार्थत्यागात्तत
 श्रुतिवृत्तेरनुग्राह्यत्वाद्ग्रहणाशक्तेः स्वाभिधानमवान्तरव्यापारीकृत्य
 लक्षणार्थं त्यागात्कृतृकत्वानुपपत्तेः स्वप्राधान्यस्यानु * ग्राह्यत्वादि-
 त्युक्तम् * अनेन च भाष्यस्य मुख्यशब्दः श्रुतिप्राधान्यरूपार्थद्वया-
 शयतया वाक्यान्यविशेषणत्वरूपार्थद्वयाशयतया च लक्षणाशब्दो
 व्याख्यातो भवति । कृत्स्नस्यैकवाक्यत्वाद्भक्षणे विनियोगस्य पूर्वप-
 क्षितस्य निरासार्थं मुख्यार्थभावेतिभाष्यावयवं व्याख्यातुं ग्रहणादिप्र-
 काशार्हेण रूपशब्दोक्तेन सामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन वाक्यबाधोक्त्यर्थो
 हार्थवाच्यव्ययलुप्ततृतीयाकवति प्रत्ययान्तग्रहणादिवच्छब्दयुक्तो
 ग्रन्थः सर्वाण्येतानि लक्षणविशेषणानीति भाष्योक्तं लिङ्गाविरोधं
 दूषयितुमनुभाषते * न त्विति * एवमपि विपरिचोदनाभाष्योक्तं
 दूषणमाह * सत्यमिति * ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यरूपप्रत्यक्षलिङ्गा-
 पेक्षयैकवाक्यताकल्पलक्षणाद्वारभक्षपदैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यं
 रूपस्य लिङ्गस्य पूर्वपक्षोक्तस्य श्रुतिकल्पने विप्रकर्षादौर्बल्यमित्यर्थः ।
 एवं च प्रत्यक्षलिङ्गं विनियोज्येन मन्त्रादिना भक्षस्य वा रुद्धत्वादेहि व
 सवित्यादीनां च प्रत्यक्षाल्लिङ्गाद् ग्रहणादिषु प्रवृत्तेर्लक्षणादपकर्ष
 इत्याह * तेनेति * यद्यपि ग्रहणादय इति सौत्रसमाख्यातो-
 क्तिप्रथमे व्याख्यार्थभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याच-
 छे * न त्विति * तत्परिहारार्थत्वेनार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयव-
 स्य भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितविधिनैहिवसवित्यादिवाक्यार्थस्य
 ग्रहणादेश्चोदितत्वादपूर्वसाधनत्वेनापूर्वसाधनीभूतं मन्त्रं प्रति द्वा-
 रत्वोपपत्तेर्मन्त्रप्रकाशयता युक्तेत्येवं व्याख्यार्थं मन्त्रेत्यादिभाष्यमर्थ-
 प्राप्तानामस्मृतानामपि वा कल्पितवत्सिद्धेः स्मारकापेक्षयापूर्वसाध-
 नत्वाभावेनापूर्वसाधनीभूतमन्त्रं प्रतिद्वारत्वायोगादिति विकल्पनिरा-
 सार्थो ऽस्तीति भाष्यावयवः सम्यग्जरणस्यानुनिष्पादित्वमाशङ्क्य वि-
 नाडीगतिप्रतिबन्धफलार्जनवस्थानमतः प्रणिधानादिप्रयत्नापाद्यत्वो-
 क्त्यर्थश्चोदितानीत्यादिर्द्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेन सूत्रावयवव्याख्या-
 र्थं इत्येवं व्याख्यातुमाह * कथमिति * गात्रप्राणनेन्द्रियगणवि-
 तृषीकरणप्राणाख्यसप्तर्षुपस्थाननाभ्यधस्तादगमनरूपानेकार्थहेतुत्वा-
 त्सम्यग्जरणस्य बहुत्वमुपचर्य वमनविरेकनिमित्तप्रायश्चित्ताम्नानरु-

पपृथग्वाक्यचोदितत्वोक्तिः । प्रायश्चित्तविधेरलिङ्गमात्रत्वादयुक्तेति
 मत्वा लक्षणस्योदरस्थापनरूपप्रतिपत्तित्वात्सम्यग्जरणं विनोदरे स्थित्य-
 योगाद्भक्षविधेः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वाशयं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमैन्द्रवा-
 यवं भक्षयति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं मैत्रावरुणं भक्षयति सर्वतः परिहारमा-
 श्विनं भक्षयतीत्यादिभक्षविधिपर्यवसानात्सामान्यशास्त्रैर्व्यक्तीनामि-
 व सम्यग्जरणस्य चोदितत्वाभिधानमर्थप्राप्तानीत्येतच्च विहितभक्षान्य-
 थानुपपत्तिकल्पविध्यन्तरचोदितत्वाशयमित्येवं व्याख्यातुम् * भ-
 क्षेत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति सौत्रसमाख्यानोक्तिद्वितीयव्याख्यार्थभा-
 ष्यां क्तार्थनिरासार्थत्वेनावृत्त्या रूपोक्तिव्याख्यार्थं रूपश्रैषामिति भाष्य-
 मेहीत्यादिवाक्यानां भक्षयामिपदैकवाक्यतानपेक्षरूपं ग्रहणादिप्रका-
 शनएव समर्थमित्येवमेकवाक्यतापगमनसामर्थ्यात्मकलिङ्गस्याभिधान-
 सामर्थ्यात्मकलिङ्गापेक्षया श्रुतिविप्रकर्षे ऽपि सामान्यान्वयापेक्षितसमा-
 ख्यानुसारित्वाच्छ्रुतिकल्पकत्वं युक्तं सामान्यान्वयरहितत्वाच्चितर-
 स्य न युक्तमिति नत्विति भाष्येणाशङ्क्य भक्षणस्य स्तुत्यर्थग्रहणादिवैशि-
 ष्ट्याप्रकाशने श्रुतेरचोदितत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेः दृष्टसम्भवे चादृष्टा-
 र्थत्वायोगादेकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यस्य श्रुतिकल्पकत्वानुपपत्तेः
 क चिन्न्यायेन च कृत्स्नस्य भक्षार्थत्वाभावे ऽपि भक्षानुवाक-
 समाख्योपपत्तेः ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यस्यापि समाख्याविरोधा-
 भावाच्छ्रुतिकल्पकता युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन ग्रहणार्थस्यैवानुष्ठेय-
 त्वेन प्रकाशयतयापेक्षितत्वात्तददृष्टार्थत्वोपपत्तेरनपेक्षितभक्षस्तुत्यर्थत्वे
 सत्यदृष्टार्थत्वापत्तेरित्येवमर्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवस्यावृत्त्या-
 व्याख्यानतरार्थं बाढमित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वात्तत्र व्याख्यातमात्रं भक्षा-
 नुवाके केषां चिदवयवानां लक्षणे विप्रकर्ष इत्येवमधिकरणार्थोपसं-
 हारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अतः इति * मन्त्रविधायिवा-
 क्यभावाद्वहणादिविषयत्वेनोपदेशोक्तिर्व्याख्याता । हिन्वेति मन्त्र-
 स्य सम्यग्जरणप्रकाशनशक्तेरतिस्पष्टत्वमात्रालम्बना प्रौढ्योपदे-
 शोक्तिरर्थस्यैवेत्येवकारेण भक्षस्तुतेश्चोदितशब्दोक्ता भक्षार्थता व्या-
 वर्त्तिता येन कारणेन ग्रहणार्थस्य पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनानुष्ठेयत्वा-
 त्प्रकाशनापेक्षितार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवेनोक्ता तेन कारणेन
 ग्रहणादेः प्रत्यक्षोपदेशानुदाहरणे ऽपि भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिक-
 ल्पविधिभिश्च ग्रहणाद्युपदेशसम्भवान्नादोष इत्याह * तेनेति * स-
 म्यग्जरणस्य च सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति वमने
 प्रायश्चित्ताम्नानाद्विरेके ऽपि क चित्प्रायश्चित्ताम्नानात्तदन्यथानुपप-
 त्त्यापि विधिकल्पनसम्भवात्स्पष्ट एवोपदेश इत्याह * सम्यग्ज-

रणं त्विति * दाढ्याशया प्रत्यक्षोक्तिः ॥

अथ मन्द्राभिभूतिरित्यादेः भक्षयामीत्यन्तस्य
एकशस्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

गुणाभिधानान्मद्रादिरेकमन्त्रः स्यात् तयोरेकार्थ
संयोगात् ॥ २६ ॥

यथार्थनिष्कृष्टमन्त्रोदाहरणभाष्यं सूक्तवाक्यदेवेति पूर्वाधि-
करणवार्तिकेनैवार्थाद्व्याख्यातत्वात्सन्देहभाष्यं च स्पष्टत्वादव्याख्याय
किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं पुरोडाशादिभक्षणवत्सोमभक्षणस्यापि
द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्ववक्तुं अनुष्ठानसामर्थ्याधानरूपभक्षयितृसंस्कारार्थ-
त्वस्यापि सम्भवात्तर्पयतिना अनुष्ठानसामर्थ्यस्य लक्षणया प्रातःसाहना-
याननुष्ठेयस्यापि स्वर्गादिवत्प्रकाश्यत्वोपपत्तावभिधानसामर्थ्यात्मके-
न लिङ्गेन मन्द्रादेर्भक्षणं विनियोगायोगात्तृपृथङ्मन्त्रतेत्येवमाशयत्वेन
व्याख्यातुमाह * ग्रहणादिवदेवेति * अपवादत्वेनानन्तरसङ्गति-
सूचनार्थादुपान्तोक्तिः । सोमभक्षणस्यानुषङ्गिकभक्षयितृसंस्कारार्थ-
त्वकल्पनेऽपि भक्षयितृसंस्कारस्य स्वर्गवत्फलत्वाभावनोत्साहनार्थं
प्रकाशनानर्हत्वात्तर्पयतेश्च तल्लक्षणाथित्वहेत्वभावात्तृप्रेञ्चालपं भक्षय-
तीति यावत्तृप्तिनिषेधेनानाशङ्कनीयापादनतयाननुष्ठेयत्वात्प्रकाशना-
र्हत्वानुपपत्तेरभिधानसामर्थ्यात्मकस्य लिङ्गस्यानर्थक्यापत्त्या वि-
नियोजकत्वात्तद्विरोधिर्नैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गे
न मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगात्तृपत्यत्वन्तवसुमद्रङ्गाद्योर्मन्त्रभागयोरेक-
त्पत्तिफलकभक्षणरूपार्थं संयोगात्तर्पयतेर्भक्षणगुणत्वेन तृपत्य-
भिधानावगमान्मन्द्रादिरेक एव मन्त्र इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेव-
मित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे *
ग्रहणादीनीति * तयोरेकार्थसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं भ-
क्षयामि वाक् तत्पश्यतीत्यादिभाष्यशेषं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * लोटः प्राप्तकालार्थत्वे प्रार्थनार्थत्वे वा तत्पश्यतीत्येतदर्थं भक्ष-
यामीत्येवमेकवाक्यतोपपादनार्थं तर्पणक्रियार्थयोर्भक्षणक्रियायामुप-
पदभूतायां स्मृता तत्पश्यन्तीतिभविष्यन्त्याख्यातलट्प्रविभक्तिभाष्ये
प्रयुक्ता ॥

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेपु

ऊहेन विनियोगाधिकरणम् ॥ ११ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २७ ॥

मन्द्रादिर्मन्त्रो लिङ्गेन भक्षणे विनियुज्यत इत्युक्ते प्रसङ्गात्कि-
मैन्द्रसोमभक्षणेऽप्येव विनियुज्यते सर्वेषु वा सोमभक्षणेऽपि चि-
न्तार्थमापादसमाप्तेरेकमधिकरणं सन्देहे हेतुश्चेन्द्रपीतशब्दः किमिन्द्रेण
पीत इति तृतीयासमासत्वात्सोमवाची किञ्चेन्द्रेण पीतमस्मिन्निति
बहुव्रीहित्वात्स्वनवाचीति सन्देहः तल्लिङ्गविशेषनिर्देशादनैन्द्रा-
णाममन्त्रत्वमित्येतावत्सूत्रमन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया स्वपदार्थं
प्राधान्यात्तत्पुरुषस्य बलीयस्त्वप्रतीतिर्विशेषतश्चास्य व्यधिकरणत्वेन
बहुव्रीहित्वायोगादिन्द्रपीतस्येत्येन्द्रलिङ्गनिर्देशादनैन्द्रसोमभक्षणानां
लिङ्गविनियोज्यमन्त्राविषयतान्येवं पूर्वपक्षार्थं समानविधानेष्वनै-
न्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्त्वावृत्तैकदेशमैन्द्राणां च प्रदानानां धर्मग्रा-
ह्यैकज्योतिष्टोमावयवत्वेन समानविधाने प्रकृतिविकारभावाभावेनो-
हायोगादनैन्द्रसोमभक्षणानां शून्यतेत्येवं पूर्वपक्षप्रयोजनोक्त्यर्थमिति
सर्वं सूचयितुमाह * इन्द्रपीतस्येति *

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

लिङ्गेन मन्त्रस्यानैन्द्रसोमभक्षणे विनियोगाभावे ऽपीन्द्राय त्वा
वसुमते गृहामीतीन्द्रलिङ्गेन मन्त्रेण सोमग्रहणादिन्द्रलिङ्गेनैव च सो-
ममानाद्विद्याग्नीनां त्रैवर्णिकविषयत्वनिश्चमात्तत्साध्यानां क्रतूनां त्रै-
वर्णिकविषयत्वनियमवन्मन्त्रलिङ्गादग्नीषोमीयस्य चाङ्गत्वनियमव-
त्सोमस्य मानग्रहणयोरिन्द्रलिङ्गमन्त्रनिर्देशादनैन्द्राणामेव प्रदानाना-
मौपदेशिकधर्मवत्त्वावगतेः सोमेन यजेतत्यस्यापि मन्त्रालोचनायै-
न्द्रेण सोमेन यजेतत्येवमर्थत्वावगतेः कर्मक्ये ऽपि चाऽप्यासानां भे-
दसंस्थावत्प्रकृतिविकारभावोपपत्तेः सर्वेषां प्रदानानां समानविधान-
त्वाभावादैनैन्द्रसोमभक्षणानां यथादेवतं मन्त्रवत्त्वेत्येवं पूर्वपक्षप्रयोज-
नाक्षेपार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातुमाह * अनैन्द्रेऽप्यपीति * प्रयोगोक्त्या
पूर्वपक्षं प्रयोजनोक्त्यर्थपूर्वसूत्रावयवोक्तामन्त्रकत्वनिरासार्थत्वेन वा
शब्दो व्याख्यातः विकृतित्वादित्यनेनानैन्द्राणां प्रतियोगित्वेनाप-
स्थापितेन्द्रप्रकृतित्वं हीतिसूत्रावयवो व्याख्यातः । कर्मक्यात्प्रकृत-
त्वायोगमाशङ्क्याह * समाने हीति * अनैन्द्राणां विकृतित्वप्रकृत-
कल्पपेक्षायामाह * ध्रुवेति * लिङ्गविशेषनिर्देशादिति पूर्वसूत्रा-
वयवमनुष्यैन्द्राणां प्रकृतित्वोपपादनत्वेन हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्यातु-
माह * कथमिति * कथं गुणभूतमन्त्रानुरोधात्कथम्प्रधानभूतप्रदान-
व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * प्रकृतिविकारभावमुपसंहरति *
तेनेति * प्रकृतिविकृतित्वोपपादनस्योहोपयोगमुपसंहरति * ततश्चेति

* प्रकृतिविकारभावलिङ्गत्वायोगात्तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयतीत्यावृत्त्या एकदेशसूत्रावयवोक्तं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे * तथा चेति * अग्निष्टोमान्तानां प्रदानानां समानविधानत्वे ऽपि संस्थां परमतेन तावत्परिहरति * संस्थानां चेति * स्वमतेन विकारत्वं ऽप्युहानुवादस्य लिङ्गत्वोपपत्तिः शङ्कापूर्वमाह * नन्विति * अग्निष्टोमप्रदानसामानावध्ये सति संस्थानाधिकारान्वयियथाप्रकृतावाग्निष्टोमप्रदानसामानावध्ये सति संस्थानाधिकारान्वयि यथाप्रकृतावाग्निष्टोमसंस्थायां सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यं स्यादिति सिद्धान्तन्यायेनानूहितप्रयोगस्तथा विकृतावपि पाण्डशिन्यतिरात्रे चादित्यवत् गणस्य तृतीयसर्वने ऽस्य जगतीच्छदः पितृपीतस्येत्यनूहितप्रयोगसम्भवाच्चाहानुवादो युज्यते ऐन्द्रप्रदानानां तु प्रकृतित्वे यथा प्रातः सर्वनीयेष्वनैन्द्रेषु प्रदानेपूहितस्तथा तार्तीयसम्पत्तिकंश्चाग्निष्टोमादिष्वपितृदेवत्येषु प्रदानेपूहितत्वापाण्डश्यतिरात्रयोस्तृतीयसर्वनीयस्योरपि पितृदेवत्ययोः प्रदानयोरुहदर्शनं युक्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽन्यदेवत्यसोमभक्षणनाममन्त्रकत्वे ऽपि समानविधानत्वस्य पूर्वसिद्धान्तपक्षयोस्तुल्यत्वम् । इन्द्रलिङ्गानां रसीभूतसोमग्रहणायादिष्वप्रयोगमुभयाभिमतमाक्षेप्तुमसमानाविधित्वेनात्राक्षिप्तोहशङ्कार्थं सङ्गतिलाभायेन्द्रपीतशब्दस्य सोमाविषयत्वाभ्युपगमेनानैन्द्रेषु भक्षणमन्त्रोहस्य शङ्कितत्वाल्लिङ्गदर्शनापपत्तिः । समानविधानत्वे ऽप्यनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तं भक्षमन्त्रं करोतीति भक्षमन्त्रे ऽनुष्टुप्छन्दःशब्दविधानपूर्वपक्षन्यायेन वा पाण्डशिनि पितृदेवत्यं पितृपीतशब्दयुक्ततार्तीयसावनिकभक्षमन्त्रप्राप्तेरनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तभक्षमन्त्रविधानादर्थप्राप्तस्योहस्य धातुना ऽनुवादा भविष्यतीत्याशङ्काह * विशिष्टेति * जगतीकार्ये पाण्डशिन्यनुष्टुप्विधौ सत्यनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहितस्य मन्त्रसिद्ध्यर्थो विधिरूहाननुवादे ऽप्यवसीयते तदभावानुसारेण सति तदनुष्टुप्छन्दः स इत्यवमूहविशेषरूपेण विशिष्टमनुष्टुप्छन्दः पदमपेक्षयाप्यविपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु स्वरूपेण विधित्सितमनुष्टुप्छन्दःशब्दमपेक्ष्य ततश्चानुष्टुप्छन्दः शब्दस्योहत्वे प्रमाणाभावात्ताद्विधावप्युहस्याप्राप्तत्वाच्चानुवादोपपत्तिरित्याशयः । इष्टपदेनिपाठे त्वनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहानुवादार्थं नमतीति पदमपेक्ष्य पश्चाद्विधौ सति विपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु विधित्सितमनुष्टुप्छन्दःशब्दमपेक्ष्य पश्चाद्विपरिणामव्यपदेश इत्यर्थः । पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपमुपसंहरति * नस्मादिति *

अभ्युनीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २९ ॥

ऊहोक्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनमात्रार्थत्वेनास्थायित्वादूहविशेषचिन्ता
न युक्तेत्याशङ्क्योहव्याजेन पुनरभ्युन्नीतयागे पूर्वशेषस्य हि तस्य पु
नरभ्युन्नीतस्य सामस्य विनियोगो ऽभ्युन्नीतमात्रस्य वेति चिन्तार्थं
कृत्वाचिन्तयोहविशेषचिन्तोपपत्तिसूचनार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे
* एवमिति * पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपः पूर्वपक्षोक्त्या विवक्षितः । ऊ-
हनिरस्ते तद्विशेषचिन्तानवसरापत्तर्मध्यं चिन्तान्तरोपपत्तिसूचनार्थै-
वकारः कृत्वाचिन्त्योक्त्याहस्थायित्वे ऽपि मन्मिषेण संसर्गिद्रव्यस्य
निष्कर्षसामर्थ्यं कृत्स्नस्य पात्रस्य पुनरभ्युन्नीतयागाङ्गत्वे बुद्ध्या वा
निष्कर्षशक्तेः पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति निष्कर्षसामर्थ्यात्मकलिङ्गहंतु-
कशेषचिन्तात्मकत्वात्पादलक्षणसङ्गतचिन्तोपपत्तिः सूचिता । पुन-
रभ्युन्नीतोक्तिं व्याचष्टे * हुतं भवति * पुनरभ्युन्नीतत्वाक्युपपादनार्थं
तेषामित्यादि तत्रेत्यादिचाहचिन्ताविषयत्वोपपादनार्थं भाष्यमवता-
णपूर्वं व्याचष्टे * तेषामिति * ब्रह्मयजमानहोत्रुद्धातारां मध्यतः कारि-
णः मित्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतुनेष्टाग्नीध्राच्छावाकानां षण्णां मध्ये
ऽच्छावाकचमसे पुनरभ्युन्नयनाभावादनैन्द्रत्वं ऽप्यूहविषयत्वानुपपत्तेः
नाच्छावाकयाज्या दर्शिता । ब्राह्मणाच्छंसियाज्यायाश्चैन्द्रित्वे ऽपि
क्रियतः सामस्य विनियोग इति चिन्तोपयोगित्वात्प्रदर्शनं संसर्गि-
द्रव्यत्वेन शेषभेदानवगमाच्छेषस्तत्रेति भाष्यावयवमयुक्तमाशङ्क्य
बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवसूचनार्थम् * दृश्यते इत्युक्तम् * तत्रेति सन्दे-
हभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * शेषस्य देवतयोपलक्षणे क्रियमाणे त-
दुपलक्षणार्थत्वेन प्रस्थितापीन्द्राख्या देवता कीर्त्तयितव्या न वेति की-
र्त्तनाख्यप्रकथनवाचिकरोत्यर्थं तव्यप्रयोगाच्छेषोपलक्षणायैन्द्रः की-
र्त्तयितव्य इत्येवं उपलक्षणत्वोक्तेर्व्याख्यातत्वात्तन्नेन्द्रपदोहो ऽनेनोक्तः
येनेन्द्रपदस्य प्राकृतत्वादिन्द्रमित्रावरुणसमुदायस्य च देवतात्वाभा-
वेनेन्द्रमित्रावरुणपदस्येन्द्रमित्रावरुणपदस्येन्द्रपदस्थाने प्रयोगाया-
गात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्ययोगः शक्येत द्वयोस्तु प्रदानयोः प्रत्येकं
भक्षमन्त्रप्राप्ताविन्द्रे प्रदाने प्रकृतित्वादविकृते मित्रावरुणपीतस्येत्येव-
मित्युक्तम् । अतिक्रान्तयागान्वयाच्चेन्द्रस्यातिक्रान्तता प्रस्थितोक्ति-
व्याख्यानायोक्ता । शेषद्वयसद्भावे पूर्वपक्षयोगात्सन्देहायोगं शङ्कते
* कुत इति * पूर्वदेवतान्वयापनयानयनसन्देहात्सन्देहमुपपा-
दयितुमाह * किमिति * भक्षमाणस्य सामस्य द्वयोर्देवतयाः शे-
षत्वादिन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां शेषोपलक्षणार्थं कीर्त्तनाख्यं प्रकथ-

नमित्येवं प्रकथनवाचिनः करोतेत्यर्थं ल्युट्प्रयोगात्स्पष्टार्थं सूत्रम-
सिद्धान्तार्थत्वमात्रेण व्याचष्टे * किमिति *

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षहेतुपूर्वदेवतापनयसिद्धौ पात्रस्थस्य कृत्स्नस्य सोमस्ये-
न्द्रं हविरग्निमुख्येन देवतायै श्रावितायै श्रावयेति मन्त्रेणाश्रावणप्रेष-
णादेस्तु श्रौषडित्यनेन देवतां प्रत्याश्रावणे कृत्स्नस्य देवतान्तरसञ्चारे
मित्रावरुणादिभाग इति भाषेणाक्ते देवतान्तरोद्देशेन गृहीतमात्रस्या-
प्याश्रावणादिसम्भवात्कथं कृत्स्नस्याश्रावणं गम्यतइति पृष्टे प्रदान-
कालीनत्वादाश्रावणादीनां च संसर्गिद्रव्यत्वेन विवेकाप्रतीतेरित्येव-
मुपपत्तिसूचनार्थं मित्रावरुणादेयस्तदेव हीज्यन्ते इत्यव्याहारसहिते-
नोक्तमित्येवं भाष्यं व्याख्यातुमाह * आश्रावणेति * होता यक्षन्मि-
त्रावरुणेत्यादिप्रेषणान्तानुवचनग्रहणायादिशब्दः प्रदानकालीनैराश्राव-
णादिभिरिति हेतुगर्भितं विशेषणम् । अपनीतपूर्वदेवतान्वयस्यापि
शेषस्य भूतपूर्वगत्योपलक्षणं भविष्यतीत्याशङ्कानिराससूचनार्थत्वेन
दृष्टान्तभाष्यं व्याख्यातुमाह * न चेति * पूर्वस्येन्द्रस्य विशेषोपल-
क्षणार्थत्वेन कीर्तितमित्येव पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं त-
स्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं नचेत्यादिना
सावनीयतइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * देव-
तान्तरोद्देशेन पूर्वस्य सकृद्गृह्यतस्य शेषस्याग्रहणादिति एवमपन-
यनिरासोपपादनार्थत्वेनाग्रहणादिति सूत्रावयवं पूर्वसूत्रस्थं पू-
र्वशब्दशेषरूपार्थान्तरपरामर्शार्थत्वेनानुषज्य व्याख्यार्थं सकृदित्या-
दिभाष्यं प्रश्नपूर्वं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति । यां देवतामुद्दिश्य
यत् द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तदेव द्रव्यं गृह्यते तस्या देवता-
यास्तदेव द्रव्यं सम्बन्धीत्युक्ते ऽग्न्याद्युद्देशेनापि निरुक्तानां सवनीयह-
विषामथैतेषां हविषामिन्द्रमेव यजतीति देवतान्तरान्वयश्रावणाद्यामु-
द्दिश्य यद्गृह्यते तत्सम्बन्धीति नियमायोगमाशङ्क्य ग्न्यादीन् प्र-
ति स्वत्वापादकस्याग्न्याद्युद्देशेन त्यागः स्यात्सवनीयहाविषामभावेना-
ग्न्यादीन्प्रति स्वत्वाभावात्स्वस्वामिभावलक्षणाग्न्यादिसम्बन्धाभावो
युक्त इति वैषम्यसूचनार्थं यां प्रति स्वत्वेन* प्रयोजनेन न
गृह्यतइत्युक्तम् * श्लाकं व्याचष्टे * शास्त्रेति * एवमपि पु-

नरभ्युन्नीतमात्रं देवतान्तरोद्देशार्थत्वेन गृह्यते ननु पूर्वशेष इति क-
थमवसीयते इत्याशङ्क्य सकृद्भुतचमसाभिमुख्येन पुनरभ्युन्नीतसो-
मग्रहविश्रानात्सकृद्भुतसोमशेषस्य ग्राह्यद्रव्याभारभूतपात्रोपलक्ष-
णमात्रता ऽवसीयते नतु ग्राह्यतेत्येवं परिहारार्थत्वेन तदेव भाष्यं व्या-
चष्टे * इह चेति * यत्त्विति भाष्येणापनयोपपादनशङ्कामनुभाष्य
ग्रहणकालावगतभेदानुसन्धानेन प्रदानकाले संसृष्टस्यापि बुद्ध्या
निष्कृष्टं शक्यत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रस्याश्रवणादिविषयतावसीयते
ननु कृत्स्नस्य पात्रस्थस्येत्येवं परिहारार्थमुच्यतइत्यादिगम्यतइत्यन्तं
भाष्यं व्याचष्टे * यथा चेति * यथा गृहीतोक्त्या संसृष्टस्यापि ग्रह-
णकालीनविवेकावगतानुसारादेकपात्रगृहीतवायव्यैन्द्रवायवसोमव-
द्बुद्ध्या निष्कर्षः सूचितः । देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यसङ्कल्पापा-
द्यत्वात् द्रव्यदेवतान्वयस्य तस्य च होमाख्यप्रदानकाली-
नत्वात्तदा च संसृष्टत्वात् कृत्स्नस्यैव देवतान्तरान्वयो गम्य-
तइत्याशङ्कानिरासार्थं नाश्रावणेति भाष्यं देवतान्वयस्य प्रदानकाली-
नताया निराकर्तुमशक्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य यदेवतोद्देशेन यत् द्रव्यं
स्याज्यत्वेन गृहीतं तस्यैव प्रदानकाले तदेवतान्वयप्रत्येयमर्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * न चेति * प्रदानकाले कृत्स्नविषयरूपसङ्कल्पाग-
राभावे ऽपि पुनरभ्युन्नीतसोमसङ्कल्पनैव संसृष्टस्य विवेकग्रह-
णाशक्तेः प्रसङ्गात् कृत्स्नः सोमो विषयीकरिष्यतइत्याशङ्क्य यदेवता-
सम्बन्धत्वेन ग्रहणकाले सङ्कलितं तदेवं प्रदानकाले बुद्ध्या नि-
ष्कृष्टा श्राव्यतइत्येवं परिहारार्थं यदिति भाष्यं व्याख्यातुमाह
* न चेतरेति * यथागृहीतोक्तिसूचितो निष्कर्षसम्भवो विभ- ८०४।२
क्तोक्त्या प्रकटितः । उपाकरणकाले कृत्स्नस्य पशोर्देवतायै सङ्क-
ल्पवद्ग्रहणकाले पूर्वशेषस्यागृह्यमाणत्वेन ग्रहणकालीनसङ्कल्पान-
र्हत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रसङ्कल्पे ऽपि प्रदानकाले कृत्स्नसङ्कल्पावि-
रोधाक्लेशेन निष्कृष्य पुनरभ्युन्नीतमात्रत्यागरूपः सङ्कल्पो न युक्त
इत्याशङ्क्याह * न च प्रदानेति * ग्रहणकालदेवतोद्देशेनैदं त्यक्ष्या-
मीति सङ्कल्पितस्यैव प्रदानकालदेवतान्वयापादनायेदं न ममेति
त्यागरूपः सङ्कल्पः न कृत्स्नविषयः सङ्कल्पो ऽस्ति पूर्वशेषस्य कस्या
श्चित्देवतायै सङ्कल्पितस्य त्यक्तत्यागायोगेन च विना पूर्ववदेतातो-
पहृत्यान्यस्य सङ्कल्पयितुमशक्यत्वात् कृत्स्नसङ्कल्पानुपपत्तिरित्यर्थः
एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * त्यागरूपस्य मानसस्य सङ्कल्प-
स्य यजिवाच्यतया भावार्थाधिकरणोक्तस्य प्रदानकालीनयोः प्रसि-
द्धत्वात्कृत्स्नसङ्कल्पनिरासपरत्वेन व्याख्येयम् । देवताया भोक्तृत्व-

प्रतिगृहीतृत्वाभावे ऽपि सोमाय यजतइत्यादिषु सम्प्रदानव्यवहारसिद्ध्यर्थमनिराकरणारव्यानुमनव्यापाराभ्युपगमात्संसृष्टं च विविच्यानुमननाशक्ते पूर्वशेषस्य देवतान्तरोद्देशेनात्यागे ऽपि देवतान्तरैरंकपात्रस्थकृत्स्नसोमानुमननावगमात्पूर्वदेवतावपद्रुतस्य देवतान्तरैरात्मीयत्वेनानुमन्तुमशक्यत्वात्पूर्वदेवतातो ऽपनयो भविष्यतीत्याशङ्काह * यद्यपि तावदिति * मुख्यभात्कृतस्य नवमे निषेत्स्यमानत्वेनानाशङ्कनीयत्वादनिराकरणे चाव्यापारात्मकत्वादननुष्ठेये भुञ्जीतेति कर्तृत्वव्यपदेशायोगापत्तेरुपांशुयाजाधिकरणवार्त्तिकोक्ता निराकरणापादितः स्वीयत्वानुमननव्यापारो भुजिना लक्षितः । अनपनयनापसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पूर्वशेषस्य देवतान्तरान्वयित्वेनासङ्कल्ले ऽप्यग्नौ किं चित्प्रक्षेप्यस्यावर्जनीयतया निराकर्तुमशक्यत्वादग्निमुखा व देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया चाग्नौ प्रक्षेपस्य देवतान्तरान्वयापादकत्वप्रतीतेर्देवतान्तरान्वयेन पूर्वदेवतातोपनयावश्यम्भावादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तेनेति * देवतोद्देशेन त्यागं विना नाग्नौ प्रक्षेपमात्राद्देवतान्वयोपपत्तिरित्याशयः । नान्तरीयकतया भक्षमाणस्यापि पूर्वशेषस्य भ्रष्टावसरेण भक्षणेन प्रतिपाद्यत्वायोगात्प्रतिपत्त्यर्थ एव भक्षणे मन्त्रापेक्षणान्न पूर्वदेवतोपलक्षणं युक्तमित्याशङ्क्य पुनरभ्युन्नेष्यमाणे सोमसंस्कारार्थं होमानन्तरं ध्रियमाणस्य पूर्वशेषेण पुनरभ्युन्नीतभक्षकालएव भक्षणावसरात्प्रतिपत्त्यर्थत्वावरोधसूचनार्थं भक्ष्यते चेति भाष्यं व्याचक्षाणो ऽत इति भाष्यं व्याचष्टे * यस्तिवति * कृत्येतिभाष्यमूहकृत्वाचिन्ताया भक्षणासङ्गतेर्भक्षणसङ्गतस्य प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वपक्षे कृत्स्नस्य मित्रावरुणाद्युद्देशेन त्यागः सिद्धान्तो पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति लक्षणसङ्गते प्रयोजनं पूर्वशेषापनयविचारात्प्रसिद्धमित्येवं परिहार सूचयितुमाह * इतीति * अधिकरणसमाप्त्या वक्तव्यतयोपस्थापितस्य प्रयोजनस्येति करणेन परामर्शः ॥

पात्नीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पात्नीवते तु पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आग्रयणाख्यसोमपात्रस्थस्योपांश्वाख्यस्य पात्रे गृहीतस्य पात्नीवतयागाङ्गत्वं किं वा ऽग्रयणाद् गृहीतस्य सोमस्य पात्नीव-

दन्वये ऽनाग्रयस्याप्याग्रयणसंसृष्टत्वसामर्थ्याद् ग्रहणापस्या
पत्नीवदन्वयापत्तेः कृत्स्नस्याग्रहणादुपांशुपात्रे गृहीतस्य पत्नीव-
त्त्वेन यागाङ्गतेत्यूहं कृत्वा चिन्तामिषेणाभिप्रेतायाश्चिन्तयाः पादलक्ष-
णं सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुत्कानन्तरसङ्गतिमाह * पूर्वेति * ऊहचिन्ता-
विषयत्वोक्त्यर्थे द्विदेवत्यानां हीतिभाष्यमादित्यदेवतान्यस्य सोमस्य
स्थाल्यां द्विदेवत्यशेषनिक्षेपादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * द्विदेव-
त्यानामिति * आग्रयणदेवताभूतानां विश्वेषां देवानामुपलक्षणं
कस्मान्न चिन्त्यतइत्याशङ्क्य तदपनयस्य निःसन्दिग्धत्वादित्येवं
परिहारसूचनार्थं तत इति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * अथेति
सन्देहभाष्यमवयवव्याख्यापूर्वं पत्नीवते सोमः पुनरभ्युन्नीतवत्स-
र्वेषामुपलक्षणमित्येवं पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे * तस्येति * वाय्वि-
न्द्रवायुं मित्रो वरुणोऽश्विपत्नीवत्पीतस्यैत्येवमूहप्रदर्शनायादिशब्दः इ-
न्द्रवायुग्रहणं तूपलक्षणार्थम् ॥

ग्रहणाद्वा ऽपनीतिं स्यात् ॥ ३ ३ ॥

वा शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणहेतुत्वेनापनीतोक्तिव्या-
ख्यार्थमपनीयते हीति भाष्यं व्याचष्टे * नैतदिति * द्विदेवत्यशेषस्य
पूर्वदेवतातोपनयोपपादनार्थत्वेन तस्यापि पत्नीवतग्रहणकाले एव
द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणसंसृष्टत्वासोऽपि पूर्वदेवतातो ऽपनीयतइति ग्रह-
णोत्तरकालसंसृष्टादिन्द्रशेषाद्वैलक्ष्ये पूर्वार्द्धेनाक्तग्रहणकाले संसृष्टत्वे
ऽपि द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणस्थाल्यां निक्षेपकाले विवेकावगमात्तद-
नुसन्धानेन बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्तेराग्रयणस्यैव देवतान्तरोद्देशेन
सङ्कल्पात्तद्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतानयनस्य इत्याशङ्क्याग्रयणापेतस्य
देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पनीयत्वादनाग्रयणीयस्यापि वाग्रय-
णसंसृष्टत्वेनाग्रयणावयवस्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवे ऽपि वार-
यितुमशक्यत्वादनाग्रयणस्यैवाग्रयणस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्क-
ल्पविध्युक्त्या वक्ष्यमाणग्रहणभाष्योपपादयिष्यमाणया ऽपनयः स-
मर्थितः । श्लोकं व्याचष्टे * आग्रयणेति * स्थालीनिक्षे-
पकालीनस्य विवेकस्य सङ्कल्पे ऽनपेक्षणादाग्रयणविषयस्य स-
ङ्कल्पस्य प्रसङ्गादनाग्रयणविषयत्वसिद्धिः पुनरभ्युन्नीतवन्नह नि-
वार्येति पूर्वार्द्धव्याख्यानायोक्ते किमुतेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् ।
ग्रहणकाले ऽपि संसृष्टस्य बुद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रस्य सङ्कल्पस-
म्भवं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य बुद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रसङ्कल्पसम्भवे
ऽप्याग्रयणापेतस्य सङ्कल्पविधानादाग्रयणानाग्रयणयोश्च ऽऽग्रयणा-

८०५।३

पेतत्वाविशेषात्कृत्स्नसङ्कल्पोपादनार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे *
 तथा हीति * एष आग्रयणो द्विदेवत्यशेषश्चाग्रयणादपैतितेन
 शेषश्चैषश्चैष च ग्रहणकाले सङ्कल्पतइत्यर्थः । व्यति-
 रक्तोऽन्वयतश्च श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आ-
 ग्रयणस्य पात्नीवतत्वविधौ संसृष्टोऽपि द्विदेवत्यशेषोऽनाग्रयणत्वा-
 द्बुद्ध्या निष्कृष्य सङ्कल्पविषयत्वाद्वाच्यतेतिव्यतिरेकतो व्याख्या ।
 आग्रयणापेतस्य तु पात्नीवतत्वविधानादपादानस्य च वृश्चवत्स्वा-
 वयवत्वविशेषानपेक्षत्वात्संसृष्टयोः संशब्दवाच्यैकीभावपूर्वाग्रयण-
 स्थालीपातनिमित्तसम्पातशब्दवाच्यद्विदेवत्यशेषाग्रयणयोर्मध्ये य ए-
 चाग्रयणो वापैति तस्य सर्वस्याग्रयणादपेतत्वादपेतत्वमात्रस्य स
 ङ्कल्पनिमित्तत्वात्सर्वः सङ्कल्प इत्यपनीयते । इत्यन्वयतो व्याख्या
 आग्रयणविशेषणविशेषणवलादाग्रयणादेवेत्यवधारणप्रतीतेरनाग्रय-
 णस्य चाग्रयणमिश्रादनाग्रयणादप्यपेतत्वेनाग्रयणादेवेत्यवधारण-
 विषयत्वायोगादपात्नीवत्त्वं न त्विति भाष्येणाशङ्क्याग्रयणस्याप्या-
 ग्रयणमात्रादपायाशक्तौराश्रयणादेवेत्यवधारणायोगाद्वाश्रयणाभाव-
 दपेत इत्येतावन्मात्रेण विशेषणत्वप्रतीतेर्द्विदेवत्यशेषेऽप्यापि तादृ-
 प्यविशेषात्पात्नीवतत्वापपादनार्थं नैष इति भाष्यं व्याख्यातुमाह *
 यत्त्विति * अनाग्रयणादपेतो न पात्नीवत इति निषेधवचनाभावाश्रये-
 धार्थवचनकल्पने चाग्रयणान्वयापेतत्वेन पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रय-
 णापेतस्य पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वनिषेधाभावेन
 विधाविव निषेधेऽपि विषयत्वलक्षणोपयोगाभावादुभयोरपि पात्नीव-
 तत्वविधौ विरोधाभावादाग्रयणमात्राच्चोपायायोगेनाग्रयणादेवेत्य-
 वधारणस्याशक्यत्वादयोग्यवृत्त्यापि च विशेषणत्वसम्भवेनावधा-
 रणस्याप्रमाणकत्वाद्वाग्रयणाभावदपेत इत्येवं विशेषणत्वप्रतीतेर्द्वयो-
 रपि देवतान्तरान्वय इत्यर्थः । देवतान्तरोद्देशेन ग्रहणेन पू-
 र्वदेवतातोऽपनयः कथम्भवसीयतइत्याशङ्क्याह * न चंति *
 अश्वस्य दातुमशक्यत्वात्पूर्वस्यैव देवतायै दत्तम्य तत आ-
 च्छिद्य स्वीकारं विना स्वत्वानापत्तेर्देवतोद्देशेन च त्या-
 गाच्च देवताव्यतिरिक्तस्य यथेष्टदेवतानर्हत्वरूपस्वदेवतास्वत्वापादाने
 ऽपि देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन यथेष्टविनियोक्तृत्वलक्षणस्वा-
 म्यानापादनकृतापहरणेऽपि परस्तापहरणनिमित्तदोषाप्रसक्तः पुन-
 र्दानशास्त्रान्यथानुपपत्त्या पूर्वदेवतातोऽपहत्य स्वीकारार्वाधः कल्प-
 यिततदव्य इत्याशयः । पूर्वदेवतातोऽपनयेऽपि पूर्वदेवतोद्देशेन त्यक्त-
 त्वस्य तत्पीतोक्तिलक्षणस्यानपायादनपनीतापि देवतोपलक्षणीयत्वं

शब्दप्रतिज्ञानपूर्वदेवतानुपलक्षणायोगमाशङ्क्य चतुर्थ्या देवतामुद्दि-
 श्य द्रव्यत्यागात्पिबतेस्यागमक्षणाथतायामिन्द्रपीतशब्देन लक्षणा-
 ननुगतचतुर्थीसमासापत्तेरिन्द्रेण स्वीकृतमन्यस्य यथेष्टविनियोगा-
 नर्हीकृतमन्यनिराकरणनिमित्तान्यस्य यथेष्टविनियोगानर्हीकरणपर-
 रस्वीकारलक्षणार्थत्वावगतेरपनये चान्वयनाशान्नापनीता देवतोपल-
 क्षणीयत्वं वाशब्दोपपादनार्थं तन्नेत्यादिभाष्यं तात्पर्येनो व्याचष्टे * इ-
 तोति * पूर्ववर्णकेनाचार्यशेषभुग्देवदत्तशेषे भुज्यमाने यथा ऽऽचार्यशेषो
 पनीतान्वयत्वान्नोपलक्षणं तथा पूर्वदेवतापीत्यर्थः । नत्वित्याशङ्काभा-
 ष्यमपनयेन पूर्वदेवतार्थत्वेनाशादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति *
 नेतीति परिहारभाष्यमिन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन गृहीतस्य कृत्स्नस्य पात्र-
 स्थस्य पूर्वदेवतार्थस्यावयवदर्शनाद् धुतमात्रस्य देवतार्थत्वेनानाश-
 ङ्कितस्यावयवादर्थेन ऽप्याशङ्काशयानिरासादयुक्तमाशङ्क्योपहासार्थ-
 त्वेन व्याचष्टे * आचार्यस्त्विति * अनिरस्ताशयस्योपहासानर्हता-
 माशङ्क्यानपनीतपूर्वदेवतान्वयात्पूर्वदेवतापीतत्वेनोपलक्षणार्हस्य हु-
 तावयवस्यादर्शनमितरस्यानीतत्वेनानुपलक्षणीयत्वसिद्धौ मयाच्य-
 मानमप्युपपादनकलशमनापाद्यापशङ्कितास्त्रयमेव यथाभ्युपगच्छति
 तथा करोमि ततश्चोदिनानुवादित्वादुपहासाहो भवि-
 ष्यतीत्येतत्स्त्रयमाशङ्कितारमभ्युपगमयामीत्यनेनोक्तम् । कस्तर्हि प-
 रिहारोशय इत्याशङ्काह * न हि हुतादिति * इन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन हु-
 तान्यवुपांशुपात्रगृहीतमिन्द्रवाय्वादिसम्बन्धि न विद्यते अप-
 नीतत्वादित्यर्थं हुतावयवादर्थेनस्यानुपलक्षणहेतुत्वाभावाशङ्कार्थं न-
 न्विति भाष्यम् अपनयस्यानुपलक्षणहेतुत्वेनाभिप्रेतत्वादयुक्तमाशङ्का-
 ज्ञानाशयोक्तित्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * प्रकृतौ हुतावयवा-
 दर्शने ऽपि हुतसम्बन्धिशेषहुतसोमसमुदायस्यानपनीतेन्द्रादेवत्य-
 स्यावयवः प्रकृताविन्द्रशब्दः सतूपलक्ष्यत इति वैषम्योक्त्यर्थमुच्य-
 तइति भाष्यमेकदेशहेमेन समुदाये नष्टे देवतान्वयनाशादयुक्तमा-
 शङ्क्य देवतोद्देश्यपूर्वद्रव्यत्यागरूपसङ्कल्पकाले विद्यमानस्य समुदा-
 यस्य देवतान्वयानौपचारिकस्तदवयवे देवताव्यपदेशः प्रकृता-
 वित्यवमर्थत्वेन व्याचष्टे * सङ्कल्पनेति * देवतान्वयिनि समुदा-
 ये नष्टे ऽप्यवयवस्यौपचारिकदेवताव्यपदेशाभ्युपगमे द्विदेवत्यसमु-
 दायनाशे ऽप्युपचारादवयवे देवताव्यपदेशाविरोध इति साम्यश-
 ङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * इतर इति * द्विदेवत्यसमुदाया-
 वयवस्याग्रयणसमुदायावयवसहितस्यान्यदेवत्यत्वेनाग्रयणावयवस-
 मुदायस्य पूर्वदेवतोपेतत्वात्पूर्वदेवतानुपलक्षणमित्येवं साम्यनि-

रासार्थं नेतीति भाष्यं प्रकृतादेवतापनयो ऽत्र त्वपनय इत्येवं वै-
 लक्षणयोक्तृत्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पीत इति भूतनि-
 ष्टया नष्टस्यापि समुदायस्य देवतान्वयेन मुख्यवृत्त्यभिधानसम्भवे-
 नौपचारिकावयवाभिधानयोगात्प्रकृतावपि भूतपूर्वगत्यभिधानावग-
 तेरिह च पूर्वेन्द्रवाय्वादिदेवतापीतस्य समुदायस्यावयवेनान्यदेव-
 त्यसमुदायारम्भे ऽपि भूतपूर्वगत्या पूर्वसमुदायावयवत्वव्यपदे-
 शोपपत्तेर्भूतपूर्वगत्या पूर्वदेवतोपलक्षणं भविष्यतीत्याहेति भाष्ये-
 णाशङ्क्य प्रतिपाद्यस्य सादृगुण्यायादेवतयोपलक्षणीयत्वादेव यवप्र-
 तिपाद्यत्वेन दृष्टार्थत्वायोगाद्देवताव्यपदेशार्हत्वावगतः प्रकृतौ
 भूतपूर्वगत्यापेतदेवतान्वयस्यानुपलक्षणाच्चेह भूतपूर्वगत्योपलक्षणां
 युक्तमिति परिहारार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * एक-
 देशावस्थितानां चावयवानामेव समुदायव्यपदेशनोदनात्प्रत्येकमपि
 मुख्यवृत्त्यैव देवतान्वयव्यपदेशोपपत्तेः प्रकृतौ समुदायनाशे ऽपि वि-
 द्यमानस्यावयवस्यापि साक्षाद्देवतान्वयसमुद्भावेनापेतदेवतात्वस्य भू-
 तपूर्वगत्योपलक्षणशङ्कायोगादिह च विद्यमानस्यावयवस्य देवता-
 न्तरान्वयेन पूर्वदेवतापनयस्य सिद्धान्तसुत्रेणैव स्फुटमुक्तत्वात्पूर्व-
 देवतोपलक्षणं नाशङ्कनीयमित्यतिशयोक्त्यर्थमपि चेति भाष्यं व्या-
 चष्टे * इह त्विति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
 * तस्मादिनि *

पात्नवितशेषभक्षे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३४ ॥

मन्त्रस्थसाहित्यवाचिचक्षुःश्रुतिसामर्थ्यरूपाह्लिङ्गात्त्वष्टुरपि दे-
 वतात्वेन पात्नीवतयागङ्गत्वमाशङ्क्य निरासात्पादलक्षणां सङ्गति-
 सन्देहं च स्पष्टत्वादनुत्का ऽन्तरचिन्तितपात्नीवतविषयत्वेनानन्त-
 रसङ्गति सूचयत्पत्नीवत्ताया विशेष्यं विना ऽपर्यवसानान्मन्त्रवर्णा-
 वगतविशेष्यत्वस्याग्नेस्तद्विनोक्तदेवताविशेष्यत्वाद्देवतात्वेन पात्नी-
 वतचोदनागृहीतस्य देवतात्वस्मारणार्थं पातृत्वनिर्देशे त्वष्टृसाहित्य-
 निर्देशात्त्वष्टृसहितस्याग्नेर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षतात्पर्यमाह * तस्मि-
 न्नेवेति *

अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥

नैवमिति सिद्धान्तसूत्रावयवं व्याचष्टे * नैवेति * हेतुप्रश्न-

पूर्वमतुल्यत्वं व्याचष्टे * विधौ हीति * मन्त्रलभ्याग्निनिरपेक्षप-
त्नीवत्त्वापर्यवसानात्केवलोक्त्या त्वष्टृमात्रनिरासः पत्नीवत्त्वेनैकस्य
विशेष्यस्य नित्यमपेक्षणाश्रित्यसापेक्षत्वे च समासवत्तद्धितस्याप्यवि-
द्यातान्मन्त्रगतसामानाधिकरण्यनिर्देशात् शीघ्रावगतविशेष्यत्वा-
ग्निसापेक्षत्वाविरोधे ऽपि तन्मात्रेणापर्यवसानाद्व्यधिकरण्ये निर्दि-
ष्टत्वसापेक्षत्वे तद्धितानुत्पत्तिरुक्ता यद्यपि मन्त्रवर्णास्त्वष्टा देवतात्वे-
न प्रतीयते तथापि तद्धितेन बाध्यत इति मान्त्रवर्णिक्यपीत्यपिशब्दो
योज्यः । उत्तरार्द्धे व्याख्यातुमाह * न चेति * सिद्धान्तमुपसं-
हरति * तस्मादिति *

८०७।५

पात्नीवतशेषभक्षे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिंशच्च परार्द्धत्वात् ॥ ३६ ॥

विशेष्यपेक्षामामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादग्निवत्त्रयस्त्रिंशतो ऽपि
देवतानां समानाधिकरण्यनिर्देशाद्विशेषादेवतात्वेन पात्नी-
वते यागाङ्गतामाशङ्क्य निरासार्दातिदशत्वेन सङ्गति-
त्रयमाह * अधिकरणेति * अधिकाशङ्कोक्त्या पौनरुक्त्यं परिहर-
न्पूर्वपक्षमाह * एतावता त्विति * त्रयस्त्रिंशताग्रेष्व समुच्चयेन प-
त्नीवद्विशेष्यतया देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादतिशयाथोक्तर्पयस्व-
मादयस्वेत्युक्तेन परिवेष्टृत्वेनाग्नेर्गुणभूतत्वोक्तिः । या चातुल्य-
ता त्वष्टुर्निरासहेतुत्वेनोक्ता साप्यत्राग्नेर्गुणत्वावगमात्त्रयस्त्रिंशतः प्रा-
धान्यावगमाद्विपरीतेत्याह * पूर्वत्रेति * तद्धितविरोधमाशङ्क्य
पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमात्रतया तद्धितेन देवतात्वोक्तर्गुण्यपे-
क्षत्वादग्निवत्त्रयस्त्रिंशतापि देवैस्तद्धितयुक्ता चोदना न विरुध्यत-
इत्याह * पत्नीवत्त्वेति * अग्न्याख्यगुणान्वयमात्रे तद्धितपर्यव-
सानात्त्वष्टृवत्त्रयस्त्रिंशतो ऽप्यनपेक्षमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यनिर्देशा-
विशेषादगृह्यमाणविशेषतयाग्निमात्रेणापर्यवसानमाह * अवशिष्टो
हीति * अगृह्यमाणविशेषत्वे ऽप्येकेन गुणेनाकाङ्क्षानिवृत्तेर्गुणिद्वया-
न्वयो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * गुणिद्वयान्वये ऽपि
चोदनोक्तस्य पत्नीवत्त्वस्य गुणत्वाविरोधेन चोदितया गुणिद्व-
यानिषेधान्मन्त्रगम्यानेकापि गुणिभूता देवता युक्तेत्याशयः । अ-
ग्न्यन्वये पत्नीवान् देवतात्येकवचनान्तेन त्रयस्त्रिंशदन्वये पत्नी-
वतो ऽस्य देवता इति बहुवचनान्तेन विग्रहापत्तेः सकृच्छ्रूते च श-
ब्दे विग्रहद्वयविरोधाद् गुणिद्वयान्वयश्चोदनया निषेत्स्यतइत्याशङ्क्याह

* न च मान्त्रवर्णिक्यामिति * बहुवचनान्तेन विग्रहमात्रेण गुणिद्वयान्वयोपपत्तेर्विग्रहद्वयविरोधो ऽपि नास्तीत्याशयः । एवमप्येकगुणान्वयेन निवृत्तापेक्षस्य नित्यसापेक्षत्वाभावात् त्वष्ट्रपेक्षार्यामिव गुण्यन्तरापेक्षायामपि सापेक्षत्वात्तद्धितो नात्पद्येतेत्याशङ्क्याह * न च प्रमाणान्तरेति * त्वष्ट्रमन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेण देवतात्वानवगमात्तद्धितेनैव त्वष्ट्रसापेक्षस्य पत्नीवतो देवतात्वस्यावगम्यमानत्वात्तद्धितप्रकृतः सापेक्षत्वं तद्धितस्यानुत्पत्त्यापादकं दूषणमुक्तम् इह तु देवतान्तरानपेक्षस्यैव पत्नीवतो देवतात्वे तद्धितेनोक्ते पत्नीवत्त्वस्य गुणरूपत्वेन गुण्यपेक्षत्वात्तद्धिताविरोधिना मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेणागृह्यमाणविशेषतयैकेन गुणिनाकाङ्क्षानिवृत्त्ययोगाद् गुणिरूपायां देवतायां तद्धितप्रकृतित्वानपेक्षपत्नीवच्छब्दस्य गुणोक्तिप्रयुक्तगुणसापेक्षत्वं तद्धितस्य दूषणं न भवति यदि हि तद्धितो ऽन्यसापेक्षपत्नीवन्तं देवतात्वेन विदध्यात्ततः प्रकृतिसापेक्षत्वनिमित्तमनुत्पत्त्यापादकदोषं तद्धितः प्रतिपद्येतेत्यर्थः । अग्नेस्त्रयस्त्रिंशतश्च देवानां गुणित्वाभ्युपगमे पत्न्यः सन्त्येषां त्रयस्त्रिंशतो देवानामग्निसहितानामित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रगतपत्नीवच्छब्दमनुब्रूयात्तद्धितोत्पत्तेरभ्युपगमनीयत्वात्तत्रापि सापेक्षत्वदोषः स्यादित्याशङ्क्याह * मन्त्रस्य त्विति * मन्त्रस्याग्निसापेक्षमपि त्रयस्त्रिंशद्देवरूपगुणित्वं न वदतामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावात् विरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकाङ्क्षात् गुणित्वं न वदतामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्तस्य सापेक्षत्वाभावात् विरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकाङ्क्षात् गुणद्वयस्यान्यान्यसापेक्षत्वं विरुद्ध्यतेत्याशङ्क्याह * समुच्चयेति * अग्निमन्त्रेण त्रयस्त्रिंशद्देशानपेक्षस्याग्नेः त्रयस्त्रिंशद्देवमन्त्रेणाग्नेरप्यभिधानात्समुच्चयमुपपादयति * न स्यादिति * परिवेष्ट्वेनाग्न्युक्तेर्न मन्त्रात्समुच्चयावगतिरित्याशङ्क्याह * स त्विति * अग्नेपत्नीवत्सोमं पिबेति पानचोदनया त्रिंशन्मन्त्रस्थया चाग्नभायाहीत्यागमनचोदनया देवतारूपतया सिद्धमग्निमभिदधत्त्रयस्त्रिंशतो देवानां देवतात्वमाहेत्यर्थः । तेनाग्निस्त्रयस्त्रिंशद्देवपत्नीवत्पीतस्यैत्येवमूहः कार्य इति पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * कथं परिवेष्ट्वेन देवतात्वसिद्धिरित्याशङ्क्याग्नीत्कर्तृकाध्येषणोक्त्याग्नीध्रस्वाभ्यात्तदनुष्ठाने ऽपि स्वाभ्याभावे परिवेष्टत्वायोगसूचनादध्येष्यत्वेन च प्रपणानर्हतया गुणभूतत्वायोगसूचनादग्नेश्च देवतात्वातिरिक्तस्वाभ्ययोगाद्देवतात्वसिद्धिरिति परिहारसूचनार्थं तत्परिवेष्ट्वेन देवतात्वं मन्त्रव्याख्यया दर्शयतीत्याह

*तदिति*मन्त्रव्याख्यार्थमिमं हीति भाष्यं व्याचष्टे *याज्यामिति* मन्त्रस्य विश्वामित्रार्थत्वाद्गनीधोऽप्येष्टत्वायोगमाशङ्क्य याज्योच्चारयितृत्वेनाध्येष्टतोपपादितम् । छन्दसीत्यनुवर्त्तमाने व्यवहिताश्चेति सूत्राद्व्यवहितान्वयोपपत्तिः छन्दसीत्यनेनोक्ता । आयाहीत्याख्यातान्वयागत्वेध्याहारस्ततश्चैत्यनेनोक्तः । इदमिति भाष्यावयवस्यानुष्वधपदव्याख्यार्थत्वोक्त्यै पदपाठवत्पूर्वस्वधाशब्दाव्याख्यार्थो ऽन्नशब्दः सोमयगविनियोगानुसारात्सोमविषयत्वेन व्याख्यातः आवहेत्याख्यातस्योत्तराख्यातान्वयायाहूयेति पदस्य भाष्ये व्याहृतस्य ततो ऽन्तरमित्यर्थः प्रतीत्यावगतिस्ततश्चैत्यनेनोक्ता तर्पयेत्यस्य मादयत्यर्थव्याख्यार्थत्वोक्त्यै * मादयेत्युक्तम् * ऋषिप्रत्ययेनार्थतथात्वानश्रयः । अत्र हीति भाष्यं व्याख्यातुमाह * तेनेति * नत्वित्याशङ्कानिरासार्थं सत्यमिति न च चोदनयेति वार्तिकेन किमत इत्याशङ्कानिरासार्थं न च मान्त्रवर्णिका इति भाष्यं न च मान्त्रवर्णिक्यामित्यनेनागतावेक्षणं व्याख्यातत्वादव्याख्याय त्रिशच्चैवं स्याद्विधानाग्नस्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यमानत्वादेवमुपलक्षणनिरासार्थं नैवमिति पूर्वसूत्रावयवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थमेवं प्राप्तइत्यादिसङ्कीर्त्यते भाष्यमाक्षिप्य व्याचष्टे * एवमिति * कुत इति हेतुप्रश्नभाष्यव्याख्यार्थं कुत इत्युक्ता सहीत्युत्तरभाष्यं पूर्वाद्धेन व्याख्यायोत्तराद्धे ऽनेन वेत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याख्यातम् । पूर्वाद्धे व्याचष्टे * पावतनीतेति * उत्तराद्धे व्याचष्टे * न चेति * देवतात्वेन चोदितस्याग्नेर्दातृत्वक्षितैश्वर्यप्रकाशनरूपस्तुत्यर्थत्वेन त्रिशङ्कीर्त्तनादित्यर्थः । कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कथमिति * न हीत्यादिप्रत्याययतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अप्रसिद्धेति * यस्यान्यतोप्रासिद्धेश्वरत्वस्याग्नेर्दातृत्वं कीर्त्यते तस्यैश्वर्यार्थं तद्धातृत्वकीर्त्तितं प्रतीयते न हि तस्य दातृत्वकीर्त्तनस्य मुख्यो दातृत्वरूपो ऽर्थः सम्भवनाह इति न शब्दाध्याहारणं योज्यम् । श्लोकार्थमुपपादयति * यदि हीति * ८०९।१ देवतात्वेन चोदितस्याग्नेरकरणात्प्रकथनात्कीर्त्तनाख्यः प्रकथनार्थं करोतिः । मादयतेस्तर्पणमात्रवाचित्वाद्दातृत्वाख्यविलम्भयितृत्वं च कीर्त्यतइति न त्वितिभाष्येणाशङ्क्य लक्षणया विलम्भनकीर्त्तनोक्त्यर्थं उच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मादयस्वेत्यपि चेति * यथेष्टविनियोज्यत्वरूपपरस्वत्वापादनाभावेन दानस्यापि मुख्यस्याभावाद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागमात्रं दानत्वेन विवक्षितमिति भाष्ये त्यागोक्त्या सूचितम् त्यक्तत्वकीर्त्तने ऽप्यैश्वर्यं कीर्त्तनार्थत्वं कथमिति न त्विति भाष्येणाशङ्क्य लक्षणयैश्वर्यकीर्त्तनोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्या-

चष्टे * दातृत्वमपीति * केवलस्य च पत्नीवतो देवतात्वनोदनाञ्च
 त्रयस्त्रिंशतो देवतात्वमित्यपि चेति भाष्येणोक्ते सत्यं चोदनेति
 भाष्योक्तदेवतान्तरानिषेधनं त्विति भाष्येणानुष्वधानिषेधे ऽपि मान्त्रव-
 र्णिकदेवतान्तराभावस्य परार्थेनेत्यादिभाष्येणोक्तत्वाद्देवतान्तराभा-
 वोक्त्यर्थमुच्यतइति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय तद्धितसामर्थ्यादेव-
 तान्तरोक्त्यर्थमपि चेत्यादिभाष्यं पत्नीवत्त्वस्य गुणस्य गुणापेक्षायां
 मन्त्रवर्णादग्नेस्त्रयस्त्रिंशतो देवानां च समुच्चयेन गुणित्वावगतेः प-
 त्नीवदग्नित्रयस्त्रिंशदेवरूपस्य प्रकृत्यर्थस्यानपेक्षस्यैव तद्धितेन देव-
 तात्वाभिधानमभिप्रेत्य न च प्रमाणान्तरगम्यायामिति वार्त्तिकेन
 सापेक्षत्वाद्दोषस्य परिहृतत्वादयुक्तमाशङ्क्य पत्नीवान्देवता ऽस्यैत्ये-
 कवचनान्तविग्रहे त्रयस्त्रिंशदेवानामग्रहणात्पत्नीवन्तो ऽस्य
 देव इति बहुवचनान्तविग्रहे ऽप्येभिरग्ने इति म-
 न्त्रनिर्दिष्टस्याग्नेः पात्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्याभावेन गु-
 णित्वायोगान्मन्त्रद्वयनिर्दिष्टयोश्च गुणिनोरन्योन्यानपेक्षसिद्धि-
 योर्गुणावयवप्रतीतेरन्योन्यसापेक्षत्वनिमित्तबहुवचनान्तविग्रहे अग्नेः
 पत्नीवन्नित्येकवचनान्तनिर्दिष्टस्याग्नेः परामर्शायोगाद् गुणसमुच्च-
 यायोगेनैकेन गुणिना नैराकाङ्क्षावगतेरितरस्य गुणित्वान्वयायोगाद्दे-
 वतात्वेनान्वयमापाद्य सापेक्षतोक्तेति सूचनार्थं व्याचष्टे * विस्पष्टं
 चेति * एतच्चोदनावशेनेति भाष्यं पूर्वपक्षयुक्तमन्त्राद्यैरितरार्थ-
 त्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीवांश्चेत्यादिभाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनाव-
 तारणपूर्वं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * सामानाधिकरण्यस्यानि-
 श्चायकत्वं शङ्कते * नन्विति * तद्धितस्य निःसंख्यदेशेने विगृह्यो-
 च्चारणे निःसंख्यप्रातिपदिकार्थायोगात्संख्यायां कल्प्यमानायां निय-
 तक्रमत्वात्संख्यानामेकादिक्रमेण कल्प्यत्वादेकत्वकल्पनेनानुपपत्तौ प-
 रिहृतायां द्वित्वबहुत्वकल्पने प्रमाणाभावादेकत्वाख्याविशेषाभिच्य-
 क्तरेकवचनान्तनिर्दिष्टत्वादग्निरेव पत्नीवांस्तद्धितेन गृह्यतइत्येवं
 सामानाधिकरण्यस्य निश्चायकत्वं समाधत्ते * सत्यमिति * एतदेव
 विवृणोति * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * त्रयस्त्रिंशतां देवानां पात्नीवते देवतात्वाभा-
 वोक्त्याहव्याजेन देवतात्वविचारे तात्पर्यं सूचितम् ॥

भक्षणेऽनुवपट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वषट्कारश्च कर्तव्यत् ॥ ३७ ॥

अनुवषट्कारे यागे भूतभव्यसमुच्चारणन्यायाद्वस्तुसा-

मथ्यात्सोमो ऽङ्गम । अनुशब्दसामर्थ्याद्वा प्रतिपत्तिकर्मत्वावगतेरनुवप-
ट्कारयाग एवाङ्गमित्यनुवपट्कारदेवतार्थं पृथक्सोमग्रहणाविध्यभा-
वाद्वदति तेन शेषेण संयोजयति देवतामिति वपट्कारदे-
वतायै यद्धविर्वहति तच्छेषेणानुवपट्कारदेवतासंयोजना-
र्थवायवादिशेषेणानुवपट्कारयाज्यायाः सङ्कर्षे वक्ष्यमाणत्वात्सो-
मग्रहणकाले ऽनुवपट्कारे वेति प्रयोजनार्थं वपट्कारयागानन्तरं नष्टे
सोमे ऽर्थकर्मत्वात्सोमान्तरं गृहीत्वानुवपट्कारे याज्याकार्यात्प्रति-
पत्तिकर्मत्वाद्वा लुप्यतइति प्रयोजनार्थं वा लैङ्गिकविनियोग-
विचारं तात्पर्यात्पादलक्षणसङ्गती स्पष्टत्वादनुवपट्कारदेवतावे-
ताभिप्रेतस्याग्ने वीहीति मन्त्रवर्णेन देवतात्वावगमान्मन्त्रविशिष्टानु-
वपट्कारयागचोदनया च देवतापेक्षितया मान्त्रवर्णिकदेवताग्रह-
णेनाग्नेर्देवतान्वयस्यैकान्तिकत्वात्पूर्वाधिकरणव्युत्पादितदेवतात्वरू-
पलक्षणन्यायप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिं सू-
चयन्पूर्वपक्षमाह * अनुवपट्कारेति * वायव्यैन्द्रैवायववदेक-
पात्रस्थस्यापि सोमस्थानेकयागाङ्गत्वाविरोधान्मन्त्रवर्णाच्च सोमद्र-
व्यकत्वावगमे ऽपि प्रतिपत्तित्वावेदकान्यदीयसोमद्रव्यकत्वानवगमा-
दनुवपट्कारयागस्यार्थकर्मत्वावगतेरर्थकर्मभूतसोमयागाङ्गत्वरूपा
प्राकृतकार्यापन्नत्वादनुवपट्कारदेवतोपलक्षणीयेत्यर्थः । वपट्कारश्च
नैवं स्यात्पानकर्तृवद्धपट्कारशब्देनानुवपट्कारदेवताया लक्षितलक्ष-
णयोक्तायाः प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वेन प्राकृतकार्यापत्त्यभावात्प्राकृतदेवता-
संस्कारभूतस्योपलक्षणस्याप्तिदेशतो प्राप्तेरित्येवमुपलक्षणनिरासार्थं
नैवमिति पूर्वसूत्रानुपक्तं तत्पूर्वं सूत्रावयवानुपङ्गेण सूत्रव्याख्या-
मेवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * पश्चात्तनाध्वर्यादिः पाता
पूर्वस्य होत्रादेः पातुः प्रतिपत्तिकर्मपानाङ्गत्वेन प्राकृतदेवताकार्या-
नापन्नस्योपलक्षणं प्राकृतितो ऽत्रातिदेशेनाप्राप्तत्वाद्यथा ऽनुकुर्वीत तथै-
तामपि अनुवपट्कारदेवताप्रतिपत्तिकर्मानुवपट्कारयागत्वेन वा कृ-
तार्थकर्मदेवताकार्यानापन्नत्वान्नोपलक्ष्यदित्यध्याहारेण योज्यम् ।
पूर्वतरसूत्रस्यैवं शब्देन त्वष्टारं तूपलक्ष्येदित्येतत्सूत्रोक्त्योपलक्ष-
णीयत्वपरामर्शात्प्रमाणवानध्याहारः प्रतिपत्तिकर्माङ्गभूतस्यापि
स्विष्टकृतः सूक्तवाके ऽग्निर्होत्रेणेदं हविरनुपतेतत्युपलक्षणवदुप-
लक्षणाविरोधाद्धोत्रादेश्चादेवतात्वेनानुपलक्षणोपपत्तेरनुवपट्का-
रदेवतायाः प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वे ऽप्युपलक्षणीयत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन
न हीति भाष्यव्याख्यार्थमप्राकृतपदमिन्द्रप्रदानाख्यप्रकृतस्थेषु भक्षे
ष्वनुवपट्कारदेवतोपलक्षणाभावादित्येवं व्याचष्टे * न हीति *

मन्त्रे तु वषट्कारदेवतावाच्यग्निपदानात्मनः प्रकृतौ बोहाभावादानु-
पलक्षणे ऽपि विकृतावूहस्यावश्यकत्वादुपलक्षणं भविष्यतीत्याश-
ङ्क्योपलक्षणाभ्युपगमे यदर्थकर्म ज्योतिष्टोमाभ्यासात्मकं प्रकृताविन्द्रा-
ख्यया देवतया कृतं तद्विकृतावग्न्याख्यया ऽनुवषट्कारदेवतयापि
कार्यं नच तत्क्रियते सङ्कर्षाद्ये सामस्याग्ने विहीत्यनुयजतीत्यनेनै-
न्द्रवायवादिद्यागे मन्त्राख्यगुणविधि पूर्वपक्षयित्वा मन्त्रविशिष्टकर्मा-
न्तरविधेर्वक्ष्यमाणत्वे तु वषट्कारयागस्येन्द्रप्रदानवत् ज्योतिष्टोमा-
वयवभूताभ्यासत्वनिरासन्तादर्थ्येन च पृथक् सोमग्रहणादैनद्रवाय-
वादिद्यागार्थत्वेन च गृहीतस्य कर्मान्तरार्थत्वायोगादनुराद्धाच्च पूर्वया-
गानुसारप्रतीतेस्तदीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वावगमाद्यद्वा यत्सोमस्याग्ने वि-
हीत्यनुवषट् करोति तेनैव संस्थितात्सोमात्मक्षयन्ति स एव सामस्य
स्विष्टकृद्भाग इति च द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थस्विष्टकृद्दयागरूपत्वसंस्तंवादपि
प्रतिपात्तकर्मत्वावगमादर्थकर्मत्वेन सकृदनुष्ठानापत्तेर्द्विदेवत्यादिष्व-
नुवषट्कारनिषेधरूपाह्लङ्गावगतप्रत्यभ्यासावृत्तिविरोधात्सङ्कर्षे च
स्विष्टकृत्तन्त्रानुष्ठानं पूर्वपक्षयित्वा पृथक्त्वेनावृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादि-
त्येवं परिहारार्थत्वेन यत्र नामेति भाष्यव्याख्यार्थतयाप्यप्राकृतपद-
मेवावृत्त्यावषट्कारदेवतायाः प्राकृतदेवताकार्यानापन्नत्वेनापलक्षणस्य
प्रकृतितो ऽतिदेशेनाप्राप्तेरित्येवं व्याचष्टे * न चेति * तस्मादित्यकर-

८१०।१ णार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कृत्वाचिन्तारूपम् ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रसोमभक्षणांमम-
न्त्रकत्वस्य यथादेवतं चेति सूत्रेणाक्षिप्तस्य समाधानार्थत्वेनैव सूत्र-
व्याख्यार्थं स्थितादिति भाष्यं व्याचष्टे * स्थितादिति * इन्द्रपीताधि-
करणपूर्वपक्षप्रयोजनक्षेपात् स्थितादित्यर्थः । तुहितमन्त्रप्रयोगनिरा-
सेनामन्त्रकं त्वपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानार्थतया तु शब्दव्याख्यार्थं नै-
तदितिभाष्यं व्याचष्टे * नेति * सामाधानहेतुत्वेन समानविधानेष्व-
नैन्द्राणाममन्त्रत्वइत्येतत्सूत्रस्यसमाविधानशब्दोक्तप्रकृतिविकारभा-
वाभावस्मरणार्थं कस्मादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * ज्यो-
तिष्टोमक्रियायाः एकत्वेन कथम्भावात्मकप्रकरणभेदाभावादकस्य क-
थम्भावस्योपदेशपूरितत्वे निराकाङ्क्षणेनातिदेशिकधर्मग्राहित्वरूपवि-
कृतित्वायोगादपूरितत्वे वान्यस्यैव धर्माभिधानाशक्त्यर्थाभावात्त्वक-

पप्रकृतित्वायोगादात्मानमेव प्रति प्रकृतिविकृतिता न युक्त्यर्थः । छ-
न्दःप्रतिषेधोक्तिव्याख्यार्थं यल्लिङ्गमित्यादिभाष्यमसम्बन्धव्यवायापने-
रुत्कृष्य व्याख्येयत्वादुपेक्ष्य तावज्ज्योतिष्टोमस्याभेदाद् प्रकृतिव-
कृतित्वायोगे ऽपि प्रकृतानां प्रकृतित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थ-
मुच्यते ऐन्द्रसोम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपसूत्रस्य भाष्याक्तप्रकृतानां
प्रकृतिविकृतिभावादुक्तमिति भाष्येण स्वर्गकामो यजेतेति यागस्यैव
फलान्वयश्रुतः धर्मत्वरूपेण अभ्यासानां निष्फलत्वादशक्त्यवगतभे-
दस्याभ्यासानां धर्मकत्वाभावात्प्रकृतिभावायोगोक्त्यर्थं नैतदिति भाष्यं
य एते ऽभ्यासविशेषां ऐन्द्रा अनेन्द्राश्च भिन्ना नैते यागा येन फलव-
त्तया धर्मग्राहित्वात्प्रकृतिविकृतिवत्त्वाहीः स्युः यदि चाधर्मका अपि
भिन्नयागान्वयिनः स्युस्ततः प्रकृतिविकृतिगतयागद्वाराप्यभ्यासानां
प्रकृतिभावः शक्येत न त्वेतदप्यस्त्येकयागत्वादित्येवं व्याख्यातुमाह
यदि हीति न चेति भाष्यं गुणानां परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वा-
स्यादित्यनेनापि न्यायेनाभ्यासानां यागगुणत्वाद् गुणरूपधर्मान्वया-
नर्हत्वात्तत्त्वार्थतया भासमानगुणानामपि प्रयाजादीनां गुणान्वयाभ्यु-
पगमे ऽपि साक्षात्फलवत्त्वाभावे ऽपि चाभ्यासनां फलवत्तागोपका-
रित्वेन परस्परया फलवत्त्वान्मैत्रावरुणाद्यभ्यासानां श्रयणादिधर्मग्रा-
हित्ववत्सर्वोपदेशिकातिदेशिकधर्मग्राहित्वोपपन्ने प्रकृतिविकृतिवत्त्वस-
म्भवाद्युक्तमाशङ्क्याभ्यासार्थधर्मविध्यभावाशयत्वेन व्याचष्टे * न
चेति* यागधर्मत्वायाभ्यासद्वारा योगोपकारित्वादैन्यप्रदानमात्रद्वारा-
पि च यागोपकारित्वोपपत्तेः प्रदानानां भेदात्सोमफलचमसयोरिष-
कर्मैक्ये ऽपि प्रकृतिविकृतिवत्त्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन सर्वगामि-
त्वादिना सूत्रावयवस्य सर्वाभ्यासगामित्वात्सोमस्य तद्धर्माणां चे-
त्येवं व्याख्यार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन त्विति * भाष्याक्ता-
र्थोपपादनायाभ्यासानां धर्मग्रहणस्य यागीयत्वसर्वाभ्यासगामित्वा-
दिति व्याख्यान्तरमप्यनेन सूचितम् । यथा च सवनान्तवर्तिनां प्र-
हाणां प्रातःसार्वानकैः सह सामानविध्यं सप्तमपादाधिकरणे वक्ष्य-
ते तथानैन्द्राणामैन्द्रैः सहेति दाढ्यार्थं दृष्टान्तमाह * यथेति * क-
थम्पुनर्ज्ञस्येत इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपभाष्योक्तं मन्द्रवर्णात्साम-
स्य धर्माणां चैन्द्रप्रदानविषयत्वं यात्विति भाष्येणानुभाष्य परिहाग-
र्धमिन्द्रस्येत्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * न चेति * सोमेन
यजेतेति प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वप्रदानविषयत्वबाधाद् गुणरोधेन सङ्कोचा न
युक्त इत्यर्थः । भयत्विह साधनवशेन साध्यस्य नियम इत्यादिपू-
वपक्षप्रयोजनाक्षेपवार्तिकमाह वनायादिवशेनाग्निहोत्रादेर्लैवार्णिक-

विषयतया सङ्कोचवन्मन्त्रवशेनासोमस्येन्द्रप्रदानविषयतया सङ्कोचसम्भवं वैषम्योक्त्या परिहरति * न च यथेति * आहवनीयस्यानारभ्यवादेन सर्वहोमार्थत्वात्सङ्कोचवत्त्वं युक्तं मन्त्रस्य तु सर्वस्तामार्थत्वानवगमात् सङ्कोचकता युक्त्यर्थः । मन्त्रस्य वाक्यात्सर्वार्थत्वानवगमे ऽपि प्रकरणार्थसर्वार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कं निरस्यत्रैतदेवमिति भाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे * प्रकरण इति * सामर्थ्यावगतेन्द्रार्थसोमप्रकाशकत्वमात्रेणापि प्रकरणपाठोपपत्तेर्न सर्वसोमार्थत्वे प्रमाणमस्तीत्याशयः । अभिप्रेककालीनसोमग्रहणविषयत्वान्मन्त्रस्य तदा च विवेकाभावेनेन्द्रसोममात्रविषयत्वायोगादिन्द्रसम्बन्धिनः सोमस्य ग्रहणं मन्त्रेण स्मार्यते देवतान्तरसम्बन्धिनो ध्यानादिनेत्येतद्व्याख्यापरितोषेणैतदेवमिति भाष्यं कर्मव्युत्पत्त्या ग्रहणशब्दोक्तो ग्राह्यः सर्वः सोमो मन्त्रेणेन्द्रसम्बन्धितया सङ्कल्पनीया देवतान्तरसम्बन्धितया ध्यानादिनेत्येवं व्याख्यातुमाह * अथ वेति * यथेन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याख्ये मन्त्रे प्रकृतदेवतामात्रोपलक्षणार्थं मुख्यतयेन्द्रः प्रकाश्यतइत्येकादशे सुब्रह्मण्याधिकरणे वक्ष्यते तथेहापि भविष्यतीति स्वयं परिहारान्तरमाह * अथ वा सुब्रह्मण्यावादिति * देवताशब्दपर्यायेण च शब्देन देवतान्तरप्रकाशनसम्भवप्रदर्शनार्थत्वकल्पनायोगादेत्परिहारापरितोषेणान्यथा परिहरति * अथ वा धीयेतेति * तुल्योक्तोहितमन्त्रप्रयोगनिरासे हेतु

८१११ सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवोक्तमुक्तमुपसंहरति * तस्मादिति * उपेक्षितं छन्दःप्रतिषेधशब्दव्याख्यार्थं यद्विलङ्घमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * समानविधानत्वे ऽसिद्धान्तन्यायेनानूहितमन्त्रप्रयोगाज्जगच्छब्दः शब्दप्रयोगे प्राप्तोऽनुष्टुप्छन्दः शब्दविशिष्टोहविधानत्वेनानुष्टुप्छन्दो विधानाभिधानमुपपत्स्यतइत्यर्थः । संस्थासामानविध्याशये ऽनुलङ्घोक्तिः संस्थाधिकरणवक्ष्यमाणेन संस्थानां विकारत्वेन निराकार्येत्याह * अथ वेति * पूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं सोमस्य प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वाभ्यासविषयत्ववद्भक्षणस्य सर्वसोमविषयत्वानवबोधान्मन्त्रवशेनेन्द्रसोमविषयतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कं निरस्यन्व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमविषयतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कं निरस्यन्व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमभक्षार्थत्वमात्रेण प्रकरणपाठोपपत्तेः सर्वसोमभक्षार्थत्वप्रमाणाभावान्मन्त्रवशेन मानग्रहणयोरिव भक्षस्यापि सङ्कोचो न युक्त इत्याशयः ।

ऐन्द्राग्निभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ॥ १८ ॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

समानविधानत्वोपपादनोहितमन्त्रप्रयोगात्पूर्वपक्षप्रयोजना-
क्षेपपरिहृते ऽन्यसंहितेन्द्रदेवत्यसोमभक्षणे तूहितमन्त्रप्रयोगोप-
पत्तेरमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानैन्द्राव्यापकत्वेनाक्षिप्य व्या-
पकत्वोक्त्यर्थमेतदधिकरणमिति सूचनायैव पूर्वपक्षप्रयोजनसाधन-
स्थिते ऽन्यथाक्षिप्य समाधातुं चिन्त्यतइति अभिधानार्थस्यैव-
मिति भाष्यस्याथशब्देन व्याख्यां सूचयन् सन्देहभाष्यं
पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं च सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * अथेति *
सहितशब्दो ऽनैन्द्रान्तराणाममन्त्रकत्वे ऽप्येन्द्राग्ने ऽनैन्द्रेऽपि मन्त्रस-
ङ्गावात्प्रयोजनस्याव्यापकत्वेनान्यथाक्षेपसूचनार्थः । इन्द्रपीतशब्दस्ये-
न्द्रादेवत्योक्त्यर्थत्वादैनन्द्रदेवत्यतायाश्चतुर्थाधिकरणे निरस्तत्वात्
कुतो ऽन्यसंहितेन्द्रदेवत्ये सोमं व्यपदेश इति प्रश्नोत्तरत्वेन लि-
ङ्गाभावादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यस्य हीत्यादिपीतमवयवान्तर-
मिन्द्रेस्मेत्यन्तं भाष्यं व्याचक्ष्माणो यस्येन्द्राग्नी देवता तस्ये-
न्द्रो न देवतेति कृत्वेन्द्रपीतोक्त्या देवतात्वानुक्तेराग्नेयांक्तुल्यतेत्ये-
वमाद्यं तावद्भाष्यावयवं व्याचष्टे * कुत इति * इहेन्द्रपीतश-
ब्दे सापेक्षत्वे सत्यस्मामर्थ्याद्यदाग्नेयसाम्यं प्रतीयते तदिन्द्रस्य दे-
वतात्वाकीर्तनान्नेष्यतइत्यर्थः । वैषम्यं विवृण्वन् लुक्क्यतइति भाष्या-
वयवं व्याचष्टे * आग्नेया हीति * केवलेन्द्रदेवत्ये ऽपि हुत-
शेषस्य मुख्येन्द्रदेवत्यत्वाभावे चौपचारिकस्य कीर्त्यत्वापत्तेः श्रौत-
स्यैवेन्द्रपीतत्वस्य मन्त्रार्थवादावगतस्योपचारात् कीर्तनसम्भवे ला-
क्षणिक्देवतात्वकीर्तनायोगात्पानाख्यो व्यापारो विशेषणं तस्येचे-
न्द्राग्निदेवत्ये प्रत्येकं सङ्गुल्यमानत्वलक्षणदेवतात्वाभावे ऽपि केन
चिद् धृतशिष्टरूपेण शेषविषयभूतेन मन्त्रार्थवादावगतस्योपचारिक-
स्य विद्यमानत्वाच्च सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः । सौत्रलिङ्गोक्तिव्या-
ख्यार्था विशेषणोक्तिः हुतविषयत्वात्पीतव्यपदेशस्य केवलेन्द्रदेवत्ये
ऽपि हुतशेषस्येन्द्रपीतत्वं नास्तीत्याशङ्कानिरासार्थं यस्य हीत्यवय-
वान्तरमसम्बद्धव्यव्यापत्तेरनुकुर्य व्याख्येयत्वादुपेक्ष्य तावदुभाष्यां
पेये कथमेकस्य पातृतेत्यादिशङ्कानिरासार्थं तस्येति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * यस्य चेति * अनेकपेये प्रत्येकपेयो ऽत्यन्तनिमित्तं
पातृव्यापारालपत्वेन पातृत्वव्यपदेशव्याप्यतादर्शनादिन्द्राग्निपीते ऽन्य-
धर्मस्येन्द्रपीतत्वं वक्तुं वाक्यमित्यर्थः । यस्य हीत्युपेक्षितं भाष्यं

व्याचष्टे * न चेति * भक्षणकाले वर्त्तमानस्य हुतशेषस्य देवतोद्देशेनाहुतत्वात्साक्षादिन्द्रपीतत्वाभावे ऽपि हुतावयवगतमिन्द्रपीतत्वमहुते ऽप्युपचर्येन्द्रपीतव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । केवललेन्द्रदेवत्ये हुतशेषस्येन्द्रेणापीतत्वात्तद्वत्तेन्द्रपीतत्वोपचाराद्भुतादिविशिष्टे तत्पीतत्वात्तद्वत्तेन्द्रपीतत्वोपचाराद्भुतादिविशिष्टे तत्पीतव्यपदेशोपपत्तावपि इद्राग्निदेवत्ये हुतस्यापि कृत्स्नस्येन्द्रेणापानात् । हुतशेषं किङ्कतेन्द्रपीततोपचार्येतेत्याशङ्क्याह * न च तत्रेति * हुतार्धगतमिन्द्रपीतत्वमुपचरिष्यते इत्याशयः । तस्मादित्यव्यापकत्वोपसंहारभाष्यं

८१२।१ व्याचष्टे * तस्मादिति *

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

लिङ्गभावशब्दोक्तस्य पातृताविशेषणत्वस्य निरासार्थां देवतोक्तिरिति सूचयन् देवतान्तरोक्तिं व्याचष्टे * सत्यमिति * उभयपीतस्याप्यर्द्धे ऽन्यतरपीतव्यपदेशवदुभाभ्यां सङ्कल्पितस्यार्द्धे ऽन्यतरसङ्कल्पाव्यपदेशोपपत्तैरेन्द्राग्ने ऽपिन्द्रस्य देवतात्वसद्भावाद्देवतान्तरोपयोगमाशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * देवतात्वस्येह पातृत्वेन भक्षणीयत्वादेन्द्राग्ने चाग्निमहितस्येन्द्रस्य पातृत्वादग्निमहितस्यैव देवतात्वं भक्षणाय व्यपदेश्यतइत्याशङ्क्य समासात्केवलस्येन्द्रस्य पातृत्वप्रतीतिः तस्य चार्द्धविषयत्वतया देवत्वस्याप्यधर्मविषयतयैव भक्षणीयत्वापत्तेरुद्देशापाद्यस्य च देवतात्वस्याधर्मविषयोद्देशभावेनार्द्धविषयत्वायोगादिन्द्रस्येन्द्राग्नेदेवतात्वायोगसूचनार्थं * तद्धितेत्युक्तम् * अनेन च नावकल्पतइत्यन्तं भाष्यं देवतान्तरोक्तिव्याख्यामिति सूचितम् । तदुक्तमिति भाष्येणैकस्मिन्निति पूर्वपक्षप्रयोजनाव्यापकत्वशङ्कापरिहारार्थस्य सूत्रावयवस्य केवलपवेन्द्रदेवताया मन्त्रः स्यान्नान्यसंहित इन्द्र इत्येवं व्याख्या व्यवस्था शब्दवत्सूत्रोदाहरणाद्विभागरूपचतुर्द्धाधिकरणविषयसिद्धान्तसूत्रोदाहरणाच्च विभागो यथैकस्मिन्नवाग्नौ देवतायानान्यसंहित इत्येवं विभागवदिति सूत्रावयवव्याख्या सूचितेति सूचयन् सूत्रावयवद्वयं व्याचष्टे * तस्मादिति * आहेतिभाष्येण चतुर्द्धाकरणाधिकरणेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहारार्थमुच्यतइतिभाष्यं व्याचष्टे * अननैव चेति * सूत्रव्याख्याया तात्पर्यतः कृत्स्नं व्याख्याय नास्य सोमस्याहुतमवयवान्तरं देवतया पीयते न च हुतेनावयवान्तरेण देवतया पीतेनाहुतमवयवान्तरं देवतापीतं भवतीत्येवमर्थान्तरस्येत्याद्यभाष्यं हुते ऽप्यवयवे देवतायाः पातृत्वा-

भाषादयुक्तमाशङ्क्याभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याचष्टे * यद्यपि चेति *
 अशक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे
 * चमसस्यो हीति * देवतायाः पातृत्वस्य नवमे निराकरिष्यमाणत्वा-
 दग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया ऽग्नौ मुखेति शेषस्य पे-
 यत्वावगमान्मुखनिक्षिप्ते पेये मुखितः पातृत्वप्रसिद्धेऽपीतव्यपदेशस्य
 हुतविषयतावसीयतइत्याशयः । उक्तेन प्रकारेण केवलैन्द्रदेवत्य-
 हुतशेषस्यापीन्द्रपीतत्वायोगादिन्द्रपीतोक्तिरिन्द्रदेवतत्वलक्षणार्थेत्य-
 भिधानार्थं तेनेति भाष्यमिन्द्रदेवत्यत्वस्यापि मुख्यस्य हुतशेषे ऽनु-
 पपत्तेरिन्द्रदेवस्य च समुदायस्यैकदेशहोमेन नष्टत्वादभक्ष्या
 प्रकाश्यत्वायांगादुपचाराद्हुतशेषस्येन्द्रदेवत्यत्वव्यपदेशाभ्युपगमे
 त्विन्द्रपीतत्वस्याप्युपचारो व्यपदेशोपपत्तेः श्रौतार्थव्यत्यर्थागायो
 गादयुक्तमाशङ्क्योपपादयन् व्याचष्टे * तस्मादिति * हुते ऽपि पी-
 तव्यपदेशस्यौपचारिकत्वेनाहुतेत्यन्ताविद्यमाने ऽपीतव्यपदेशस्याह-
 ष्ठार्थत्वापत्तेरिन्द्रदेवत्यस्य तु समुदायस्य मुख्यस्यैव विद्यमानस्या-
 हुतेस्तुत्यर्थत्वापत्तेरहष्टकल्पनातश्च लक्षणाया ज्यायसीत्वाद्देवता-
 त्वमेव भक्ष्यमाणस्य शेषस्योपलक्षणं न पीतततेत्याशयः । यद्य-
 पि च हुते सोमावयवे परमार्थतः पीतत्वं स्यात्तथापि समुदा-
 यसमुदायिनोरभेदात्समुदायधर्मस्येन्द्राय सङ्कुलपितत्वस्य समुदायि-
 भूतभक्ष्यमाणशेषधर्मताया मुख्यत्वसम्भवात् पीतेन चापीतलक्ष-
 णायामिन्द्रशब्दस्योपपदस्य पिबतेर्धातानिष्ठाप्रत्ययस्य चानभिधे-
 ये वृत्त्यापत्तेः सङ्कुलपलक्षणायां तु धातुमात्रस्य भक्षणावृत्त्यापत्तेर्नाहु-
 ते पीततोपचरितुं शक्येत्याह * न चेति * सङ्कुलपस्य यजमान-
 धर्मत्वात्सङ्कुलपितत्वभक्षणार्था सङ्कुलोक्तिः । सङ्कुलपितत्वस्य भक्ष-
 माणशेषधर्मतामुपपादयितुमाह * एकदेशे ऽपि हीति * पिबतेः स
 ङ्कुलपभक्षणार्थतामुपसंहरति * अत इति * निर्वपतेर्यागभक्षणार्थ-
 त्वाभावं यागप्रतीतिप्रयोजनत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वम् । पूर्वपक्षप्रयोज-
 नाव्यापकत्वशङ्कापरिहारमुपसंहरति * तेनेति * चिन्तायाः प्रयोज-
 नं मन्त्रार्थे ऽनुसन्धेये पूर्वपक्षे देवतादेशेन हुतत्वमनुसन्धेयं सिद्धान्ते
 देवतादेशेन त्यक्तत्वमिति ।

८१३१२

गायत्रच्छन्दः इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के विनियो-
 गाधिकरणम् ॥ १९ ॥

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासायोगापवादार्थत्वेनाधिकरण-

स्यानन्तरसङ्गतिमाह * इदमिति * ऐन्द्रेष्ट्वेव ज्योतिष्टोमिकसाम-
भक्षणेभु मन्द्रादिमन्त्रः प्रयोक्तव्य इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयो-
जनं पूर्वोक्तं सर्वेषु ज्योतिष्टोमिकसामभक्षणेष्विति सिद्धान्तप्रयो-
जनं च सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाणं गायत्रच्छन्दस्त्वसामर्थ्यरूपेण लिङ्गे-
न नैकछन्दस्कं ज्योतिष्टोमादुत्कर्षशङ्कायाक्षिप्यानुत्कर्षसिद्धान्तेन
समाधानात् पादलक्षणङ्गतिः सूचनायामपिशब्दः । यथान्यसहिते-
न्द्रदेवत्यकर्मणि भक्षमन्त्रो न लिङ्गेन विनियुज्यते तथा-
न्यसहितया गायत्रच्छन्दस्कयापीत्येवं प्रयोजनाक्षेपसूत्रं व्याचष्टे *
तत्रेति * केवलं गायत्रच्छन्दस्कः सोमयागो नाम्नातो ऽपि मन्त्रग-
तगायत्रछन्दस्त्वविशेषणसामर्थ्यं कल्पयिष्यते बृहस्पतिसवे वा गा-
यत्रमेतदहर्भवतीति श्रुतेः केवलगायत्र्युपयुक्तेत्याशयः । सर्वेषु वा
भावादेकच्छन्दस इति सूत्रमाक्षिप्तप्रयोजनसमाधानार्थत्वेनावतार-
यति * इतीति * मन्त्रास्याविधायकत्वेनापूर्वयागकल्पकत्वायोगा-
द् बृहस्पतिसवे ऽपि गायत्रत्वश्रुतेरर्वाहृतच्छन्दोविशेषाज्यादि-
विषयत्वेनापि सम्भवे प्रातरनुवाकादावनिर्देशप्राप्तसप्तच्छन्दस्क-
त्वादिवाधायोगाद्यस्तं मधुनेतयइति सूक्तमुखीये इत्यादिनानाच्छन्दो-
विधानाच्च केवलगायत्रीच्छन्दस्तुतित्वानुपपत्तेः एकच्छन्दस्कसो-
मयागाभावात्सर्वेषु सोमयागेषु मन्द्रादिमन्त्रस्यादित्ये च ऐन्द्राग्ने
लिङ्गाभावात्स्यादित्येतत्सूत्रस्य स्याच्छन्दस्यैकस्मिन्वा स्यादित्येवं
तदनन्तरसूत्रे ऽनुपक्तस्य छन्दश्चाक्षेपसूत्रे ऽस्य बुद्धिस्वीकृतस्यानुप-
क्षेपेण योज्यम् । इन्द्रम्पीतसमासवद्गायत्रच्छन्दः समासे ऽपि सम्ब-
न्धिशब्दत्वनिमित्तनित्यसापेक्षत्वाभावात्कथमनेकच्छन्दसो गायत्र-
च्छन्दस्त्वविशेषणमित्याशङ्क्याह * यत्र नामेति * सम्बन्धिशब्दस्यापि
गुर्वादेनित्यसापेक्षस्य शिष्यादिनिरपेक्षगुर्वाद्यभावहेतुकत्वात्सम्बन्ध-
शब्दत्वाभावे ऽपि गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणस्य छन्दोन्तरनिरपेक्षस्या-
भावात्त्रित्यसापेक्षता नास्तीत्याशयः । यदि तु तत्र केवलग्निदेवत्यो
ऽश्यामवत्सर्वव्यापारपरिहाराय द्विदेवत्यो ऽप्यग्रहीष्यतइति
भाष्यस्यार्थः पाठनोपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * उक्तं हीति * वेदोक्ते-
र्वेदर्विहृतकर्मलक्षणार्थत्वाद्देवत्रयविहितानामपि सोमयागानां मध्ये
कस्य चित्केवलगायत्रछन्दस्कत्वे नास्तीत्युक्ते बृहस्पतिसवे गाय-
त्रमेतदहर्भवतीति श्रुतेः केवलगायत्रछन्दस्कत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते
* तत्रापि * क चिप्रातरनुवाकादावङ्गाख्यसाधनानां शच्छन्दोन्तराणा-
मवश्यं भावित्वादित्युक्तम् । छन्दोन्तरव्यावृत्तौ गायत्रस्य विशेष-
णत्वायोगेन सामर्थ्याभावात्समासो न स्यादित्याशङ्क्य गायत्रच्छन्दः ।

एवास्येति छन्दः शब्दलक्षितः छन्दः कार्यासत्त्वव्यावृत्त्या विशेषणा-
त्वोपपत्तिसूचनार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * रथन्तरं
सामैवास्येत्येवं विशेषणत्वविवक्षया दृष्टान्तः । रथन्तरस्य वैकल्पि-
कत्वाद् बृहत्पक्षे सामकार्यस्तोत्रसाधनत्वाभावापत्तेस्तद्व्यावृत्त्यै वि-
शेषणार्थकत्वाद्व्याघ्रस्य तु वैकल्पिकत्वेन नित्यं छन्दः कार्यस्तोत्र-
शस्त्रादिसाधनत्वात्पक्षे ऽप्यभावानापत्तेर्न विशेषणानर्थक्याद्वैषम्य-
माशङ्क्य सम्बन्धिशब्दत्वाभावे ऽपि विशेषणत्वायोगमात्रनिमित्ता-
न्नित्यसापेक्षत्वात्सामर्थ्याविघातसूचनार्थं दृष्टान्तत्वोक्तिर्न सत्त्वासा-
म्येन व्यावृत्त्यर्थत्वाभावे ऽपि चास्त्यर्थत्वेन विशेषणार्थवत्तेति सूच-
यितुमाह * अत एव चेति * छन्दोन्तराणामवश्यम्भावित्वात्केव-
लगायत्रच्छन्दस्त्वाभावेनोक्तस्य निरपेक्षविशेषणत्वायोगे ऽस्यातो
रथन्तरसामत्वमिवेत्यतः परामृष्टस्यानेन येन शब्देन परामर्शः । त-
स्मादिति पक्षद्वयप्रयोजनसमाधानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति
पक्षोक्तप्रयोजनसम्भवे यस्याश्चिन्तायाः प्रकृतेन्द्रपीताधिकरणेष्वेत्व-
सिद्धौ तत्प्रयोजनसमाधानप्रयोजनतास्माभिरुक्ता ।

॥ एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहारः ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपा-
नत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४२ ॥

मन्द्रादिमन्त्रो लिङ्गेनानैन्द्रसोमभक्षणेभ्यु न विनियुज्यत इति
प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्त्यर्थमेतत्सूत्रमिति सूच-
नार्थं यदुक्तमित्यनुभाष्य व्याख्यातुमाह * स्थितादिति * छन्दःप्रतिषे-
धसूत्रेणैवोहंनिरासात्सर्वेषां मन्त्रवत्तत्वेनमुक्तं सिद्धान्तसिद्धावप्यनू-
हितस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्यालिङ्गेन विनियोगानुपपत्तेरुहेनानैन्द्राणां मन्त्र-
वत्तत्वेकदेशिनः पुनः प्रत्यवस्थानशङ्कानुत्थानायैकशब्देनैकरूपत्वा-
वाचिनोहो निरस्त इत्येवमैकमन्त्र्यं शब्दव्याख्यार्थं सर्वेषामित्यादिभा-
ष्यं व्याचष्टे * अनिन्द्रेति * लिङ्गेनानैन्द्रेष्वपि मन्त्रो विनियुज्यते
ततश्च तेष्वपि मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति सिद्धान्तस्तत्प्रयोजनं च त-
न्त्रांक्रम । तत्पुरुषबलीयस्त्वेनैन्द्रपीतशब्दस्यैन्द्रसोमवाचितया ऽनै-
न्द्रेष्वशक्तेः कुतो लिङ्गेन विनियोग इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सवनाधि-
कारो हीति सूत्रावयवस्यैन्द्रपीतत्वोक्तैर्बहुव्रीहित्वेनैन्द्रपीतसवनवा-
चित्वादनैन्द्रस्यापि च सोमस्यैन्द्रपीतसम्बन्धितया प्रकाशयितुं श-
क्यत्वात्तत्रापि विनियोगोपपत्तिरित्येवं व्याख्यार्थं नैन्द्रपीत इत्यादि-

८१४१

सामानाधिकरण्यादित्यन्तर्भाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * श्लोकं
 व्याचष्टे * नैवमिति * भनेन चाधिकारोक्तेर्विषयवाचित्वादिन्द्रपी-
 तशब्दः सवनविषयो हीत्येवं सूत्रावयवो व्याख्यातः । प्रातर्यस्य सोम-
 स्य सवनमभिषव इति प्रातःसवनशब्दस्यापि बहुव्रीहित्वेन सोम-
 सामानाधिकरणयोषपत्तेः प्रातः सवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवा-
 चित्वकल्पना न युक्तेत्याशयः यद्यपि च वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्य
 त्विति षष्ठ्यन्तसोमशब्दसामानाधिकरण्यसिद्धौ प्रातःसवनशब्द-
 स्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वं तथाप्याद्यक्रतुभागगतस्य कृ-
 त्सनस्य सोमस्य प्रातरभिषवात्प्रातःसवनशब्दस्य क्र-
 तुभागगतकृत्स्नसोमवाचित्वापत्तेः सोमशब्दस्य च सव-
 नसम्बन्धवाचित्वात्प्रातःसवनसम्बन्धित्ववाचिनं शब्दं विना सा-
 मानाधिकरणयानुपपत्तेः प्रातःसवनशब्दः कृत्ययान्तः प्रसज्येतेत्याह
 * कुत इति * अतो देवसोमयस्त्वमिन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य स-
 म्बन्धी तस्य ते ऽवयवं भक्षयामीत्येवं षष्ठी योज्या न तु यस्य प्रातःस-
 वनस्य सम्बन्धीन्द्रपीतः तस्येत्युपसंहरति * अत इति * षष्ठ्यन्तस्य सो-
 मशब्दस्याख्यातान्वयायोगादल्पभक्षणोपदेशात्स्वावयवसम्बन्धाधि-
 क्यप्रतीत्या सोमस्येति षष्ठीत्युक्ते कथमभुतावयवान्वयप्रतीतिरित्याश-
 ङ्ग्य प्रतीतिसिद्धौ सोमाश्रयतावयवोक्ता । किं चापूर्वसंयोगाविशेषा-
 त्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वत्र प्रधानपूर्वभूतभक्षयामिपदसामर्थ्यात्प्राप्तस्य
 गुणभूतन्द्रपीतपदाशक्त्या सङ्कोचो ऽङ्गीकार्यः । तस्यापि तु सवन-
 विषयत्वेन शक्युपपादनाच्च सङ्कोचकता युक्तेत्याह * तेनेति *
 अनीन्द्रपीतेष्वपीति शेषः । अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरु-
 षस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेन व्यधिकरणबहुव्रीह्यायोगाच्च सोमविषय-
 त्वेन्द्रपीतोक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन भक्तिपानत्वादिति सूत्रावयवे
 वतारणोक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * कस्मादिति * समुदायस्येन्द्रदेव-
 स्यस्येन्द्रपीतोक्त्या विवक्षितस्यावयवहोमेन नष्टस्य सोमेतिसम्बन्धार्थ-
 त्वात्प्रत्यक्षवचनेन शब्देन व्यपदेशुमशक्यत्वाद् ध्रुतशेषे च भक्त्या
 पानोक्त्यापत्तेः तत्पुरुषायोगे च बहुव्रीहिरप्यकार्यत्वात्कण्ठेकाला-
 दिवत् व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि सम्भवात्पूर्वपक्षवदप्रकृतिस्वरत्वाच्च
 बहुव्रीहित्वावगतेर्नेन्द्रपीतशब्दस्य सोमविषयता युक्त्येवं भक्तिपान-
 त्वादित्यवयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिशब्द इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *
 सोमविषयत्वेनाभक्तपानप्रसङ्गादिन्द्रपीतोक्तः सवनविषयत्वं गृह्यते
 इत्येवं सूत्रावयवं योजयित्वा ऽन्य एवेति भाष्ये ऽन्यशब्दस्य समुदा-
 यवाचित्वसूचनपूर्वं पानोक्तं भक्तत्वोपपादनार्थम् * पूर्वैत्युक्तम् *

पिबतिना सङ्कल्पस्य विवक्षितत्वान्मुख्यत्वाविरोधः सङ्कल्पोक्त्या
सूचितः । अवयवसम्बन्धशङ्कानिरासायैवकारः । देवतायाः पातृ-
त्वामावात्सवनविशेषत्वे ऽपि भक्तिता तुल्येत्याशङ्क्योपपदधातुप्रत्यया-
नां त्रयाणामपि विशिष्टार्थोक्तिद्वारानभिधेयवृत्त्यापादकसोमविषय-
त्वापेक्षया धातुमात्रस्य नामधेयार्थवृत्त्युपपादिकायाः सवनविषयता-
या निर्दोषोक्त्यर्थे समानवर्तिक त्वित्यादिभाष्यस्य सोमपातृत्वनिरा-
सार्थं भक्तिपानत्वसूत्रावयवशेषत्वसिद्धौ सोमविषयत्वनिरासता-
त्पर्यं सूचयितुमाह * न चेति * अधिकरणार्थमुपसंहरति *
तस्मादिति *

इति श्रीमत्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमा-

धवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्त्तिकटीकायां

सर्वामर्वानवद्यकरण्यां न्यायसुधाख्यायां

तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयःपादः

समाप्तः ॥

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथोच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

वाक्यस्य लिङ्गद्वारा श्रुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तायाः सङ्गतिमाह * एवमिति * लिङ्गाधिकरणोपक्रमवदिहापि विशिष्टावस्था विशिष्टरूपविनियोगोक्तेर्विनियोगप्रकारोक्तिः वाक्यमरुणया क्रीणातीति प्रकरणाधिकरणभाष्यात् अरुणाधिकरणं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तां निराकर्तुमुच्चैरित्येव वाक्यमुदाहरणमित्याह * तत्रेति * वेदोपक्रममृगाद्युपसंहारं चान्यदपि वाक्यमत्रोदाहरणमित्याह * तद्यदीति * तत्रेति वा सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ऋगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहसामान्यरूपाणां जातानां ऋगादिशब्दैर्ग्रहणं वेदानां वेत्येवं भाष्ये व्याख्याते शब्दार्थचिन्ताया लक्षणासङ्गतिमाशङ्क्यार्गादिमन्त्रप्रकाशये कर्मणि उच्चैस्त्वादिकर्मभ्रंशे च प्रायश्चित्तमित्येवं विनियोगचिन्ताफलत्वात् लक्षणसङ्गतिसूचनायोच्चैस्त्वेत्याद्युक्तं वाक्यव्यापारालोचने ऽपि पूर्वपक्षोद्भवसूचनायोपक्रमोपसंहारस्थपदान्वयानपेक्षश्रुतिवशात्वे जातग्रहणास्योक्ते श्रुतिविरोधात् सिद्धान्तायोगमाशङ्क्य विनियोगश्रुत्यव्यापारात् अविरोधो ऽभिधानोक्त्या च सूचितः। श्रुतिवशाद्वेदग्रहणाप्रतीतिः सन्देहायोगं शङ्कते * कुत इति * श्रुतिवशात्पूर्वपक्षसम्भावनातिशयायोक्ता वस्तुतस्तु अत्र पूर्वपक्षस्यापि वाक्येनैव करणात्पदानां वान्योन्यविरोधे सति एकवाक्यत्वायोगादेकानुरोधेनेतरस्य व्याख्येयत्वावगतेरुपक्रमोपसंहारस्थयोः श्रुत्योर्विरोधे बलाबलविशेषो ऽस्ति न वेति सन्देहाद्विशेषाभावे विध्युद्देशार्थवादविरोधे ऽङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेन न्यायेन विध्युद्देशस्यार्थवादं प्रति प्राधान्यात् वलीयस्त्वावगतेर्विध्युद्देशरूपोपसंहारस्थवर्गादिश्रुतिवलीयस्त्वात् तदनुशेषेनार्थवादरूपोपक्रमस्या वेदश्रुतिर्व्याख्येया उपक्रमवलीयस्त्वे तु उ-

पक्रमस्य वेदश्रुत्यविरोधेनर्गादिश्रुतिव्याख्येयेति पक्षद्वयप्रतिभावा-
त्सन्देहमुपपादयति * एकेति * एतदेवोपपादयति * उपक्रमे
हीति * यो होता सो ऽध्वर्युरित्यादावुपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोरपि
विध्युद्देशस्थत्वे सति उपक्रमबलीयस्त्वे ऽपि अन्वार्थवादरूपस्योपक्रम-
स्य विध्युद्देशेन बाधनिश्चयात्सन्देहायोगमाशङ्काह * स चेति
* विध्युद्देशस्यार्थवादकृतप्ररोचनां विना पर्यवसानासम्भवासम्भवे
ऽपि अर्थवादानर्थक्यपरिहारार्थवादैकवाक्यत्वाभ्युपगमे ऽपि विध्यु-
द्देशबलीयस्त्वेन स्नेहमात्रस्याञ्जनसाधनत्वनिश्चयावगतेः प्ररोचनं
विना पुंसः प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् अर्थवादसन्निधौ चार्थवादानपे-
क्षस्य विध्युद्देशस्य प्रवर्त्तकत्वायोगेनार्थवादात् घृताख्यविशेषप्र-
हणात्पर्यवसानाभ्युपगमे तु घृतस्यैव साधनत्वनिश्चयात्प्ररोचनां
विना पर्यवसानसम्भवासम्भवसन्देहात्स्नेहमात्रेणोक्तव्याः शर्कराः
घृतेनैव वेति सन्देहः सम्भवतीति परिहारेण यथासन्देहः समर्थि-
तः तथेहापि समर्थयन्ती इत्यर्थः । पौनरुक्त्यं तर्हीत्याशङ्कते * एवं
तर्हीति * विध्युद्देशे ऽजनसाधनद्रव्यानुपादानात्सन्दिग्धार्थस्य दौ-
र्बल्यं वक्तुं युक्तं न तु निश्चितार्थेत्याशङ्काधिक्यादारभ्यतइत्याशयेन
परिहरति * नायमिति * विध्युद्देशस्य बलीयस्त्वादुच्चैस्त्वादिविधौ
जातस्य विधेयोच्चैस्त्वादिविषयतेत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किं
तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अक्ताधिकरणपूर्वपक्षे
विध्युद्देशस्योपक्रमस्यत्वात् बलीयस्त्वोपपत्तेः न तन्न्यायेनास्त्वोपसं-
हारस्थस्य बलीयस्तता युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोपक्रमस्याया वेदश्रु-
तेर्लक्षणया जातविषयता युक्ता न तु ऋगादिशब्देन वेदानां लक्षण-
या ऽप्यधिकारो विषयीकारः सम्भवतीत्येवमावृत्त्या सूत्रव्याख्यार्थं
वेदानामिति भाष्यं व्याख्यातुं लक्षणासम्भावनयान्योन्यान्वयं ताव-
दाह * किं चेति * सूत्रावृत्तिसूचनार्था किञ्चोक्तिः यथाग्नीषोमीये
पशुमालभेतेति विध्युद्देशस्यपश्चात्त्यद्रव्यं सामान्यरूपत्वा-
द्वाक्यशेषभूतमन्त्रस्थेन छागाख्येन विशेषणं भावनावानेकधात्व-
र्थानुरञ्जनसहत्वेन सामान्यरूपत्वात् द्रव्यदेवतान्वयानुमितिवाक्य-
शेषस्थेन यागाख्येन धात्वर्थविशेषेण न विरुध्येत तथर्गादयो ऽवा-
न्तरसमूहरूपत्वाद्विशेषस्थानीया महासमूहत्वात्सामान्यस्थानीयैर्वा-
क्यशेषस्थैर्वेदैर्न विरुध्यते किं त्वन्वीयन्ते ततश्च सम्भवति तावल्लक्ष-
णेत्याशयः । लक्षणासम्भवे ऽपि वेदोक्तैर्वर्गादयो लक्ष्यन्ते न त्वर्गा-
द्युक्त्या वेद इति कुतो ऽवधारणेत्याशङ्कां निरस्यत भाष्यव्याख्या
सूचयति * न कथं चिदिति * ब्राह्मणे ऽपि वेदप्रसिद्धेः सुतरां

न वदन्तीत्युक्तम् । पक्षद्वये ऽपि सामर्थ्येनोच्चैस्त्वादीनामृगादिम-
न्त्ररूपशब्दाख्यजातिधर्मत्वाद्देदविषयत्वपक्षे ऽनेकवेदविहितानामृ-
गादीनामुच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयप्राप्तावष्टदोषविकल्पापत्ते-
र्जातविषयतैव युक्त्येवमावृत्त्यान्यथासूत्रव्याख्यायार्थमपि चेति भाष्यं
व्याचष्टे * किं चेति * जातस्य तावदनेकवेदविहितत्वे ऽप्येक-
र्गादिरूपव्यवस्थानादेकोच्चैस्त्वादिधर्मावधारणादिशक्यं वेदानां
त्वेनेकजातसङ्कीर्णत्वाद्देदविषयत्वपक्षे सामर्थ्यप्राप्तजातधर्मोच्चैस्त्वा-
दिसङ्करः स्यादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * ऋचो हीति * वेदविहि-
तत्वस्य धर्मान्वयहेतुतयोत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणात्वात् पठतिर्विधि-
लक्षणार्थः भाष्यस्थस्य ऋग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वं तथेत्यनेनोक्तम् ।
उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे ध्रुतेर्वेदविषयत्वे च प्र-
करणेन वशीकारायोगात् प्रकरणबाधापत्तेर्जातविषयतैव युक्त्येव-
मन्यथा सूत्रव्याख्यायार्थं प्रकरणं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टो-
मेति * प्रकृतज्योतिष्टोमत्यागे ऽपि प्रकरणास्यानादरादुल्लङ्घनम् ।
ऋग्वेदादिविहितस्य ऋगादिप्रकाशत्वस्यापि सर्वक्रतुसाधारण्या-
त्तद्धर्मत्वपक्षे ऽपि प्रकरणबाधाख्यदोषसाम्यापत्तेरनुवाक्याद्यर्थत्वेन
प्रकरणापेक्षत्वात् प्राकराण्यर्था यत् प्रकाशयते तदुच्चैरुच्चारित-
तया प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थप्रतीतेर्ज्योतिष्टोमिकजातविषयत्वेन
व्यवस्थाभ्युपगमाद्दोषपरिहारं तु वेदविहितधर्मत्वपक्षे ऽपि प्राक-
रणाकेन ऋग्वेदेन यत् विधीयते तदुच्चैरुच्चारितेन शब्देन प्रकाशनी-
यमिति वाक्यार्थोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमिकगर्वेदविषयत्वेन व्यवस्थया प-
रिहारस्यापि साम्यापत्तेर्नैकः पर्यनुयोक्तव्य इत्याशङ्कते * न-
न्विति * ज्योतिष्टोमप्रकरणे यो वेदः तेन यद्विधीयतेइति वाच्ये
कृत्स्नवेदस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणेनाव्याप्तेः यावानित्युक्तं जातस्यर्गा-
दिशब्दवाच्यवर्णसङ्घाते प्रत्येकं प्रवृत्तेः प्रकरणस्यर्गादेः समाप्तत्वा-
द्व्यवथोपपत्तेर्वेदत्वस्य तु प्रकरणस्य वेदभागे समाप्त्यभावात् व्यव-
स्थानुपपत्तेर्न परिहारतुल्यतेत्याह * नैतदिति * व्यतिरेकमुखेनानु-
ल्यत्वमुपपादयति * सर्वेति * श्लोकद्वयेनान्ध्रयमुखेन विवृणोति * ८१७।१
मन्त्रेति * विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद इति विधिशब्दोक्तस्य विधाय-
कब्राह्मणभागस्य विधेयशब्दोक्तानां च मन्त्राणां मननविध्यपेक्षिता-
त्मतत्त्वतर्कणार्थजगज्जननात्मकार्याभिधायिनो “ यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्यभिसंविशन्ति त-
द्विजिज्ञासिस्व तद्ग्रहो”त्याद्युपनिषद्भागस्य च वेदत्वस्मृतेस्तत्समूहे
काठकाद्याख्ये क्रतुविषये वेदत्वं पादसमूहे त्वेकवाक्यभूतं जातं

पदसमूहे यजुर्जातम् भवच्छेदरूपभक्त्यवयवात्मकेष्ट्यपर्वसमूहे साम-
मजातं वर्तत इत्यर्थः । जातशब्दार्थसमूहसामान्यवाचितां घनादिश-
ब्ददृष्टान्तेनापपादयितुमाह * यथेति * सङ्घातसामान्यान्विता
वृक्षादिसङ्घाता यथा घनादिशब्दवाच्याः तथा ऋगादिशब्दवाच्यानां
पादादिसमूहानां सामान्यानि जातशब्देनोच्यन्त इत्यर्थः । जात्यधि-
कार इति भाष्येण भर्तृमित्रादिभिश्चाजातशब्दस्य जातिवाचित-
या व्याख्यानात्समूहवाचितया युक्त्याशङ्काह *जातिरेव त्विति *
ऋगादिजात्ययोगम् ।

विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।

व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णनोपपद्यते ॥

अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ।

इति वार्तिकोक्तगोशब्दत्वायोगन्यायेन तद्भूताधिकरणो-
क्तवाक्यत्वायोगवदुपपादयितुमाह * द्विवर्णे ऽपीति * प्रा-
तिपदिकाशयो द्विशब्दः श्लोकं व्याचष्टे *यथैव हीति * भिन्नैः कर्मा-
दिभिः स्थानैरुच्चारणप्रकाराख्यैश्च करणैस्तद्धेतुभूतैश्च प्रयत्नैर्व्यङ्ग्यत्वेन
क्रमवत्त्वादयुगपद्भाविनां वर्णानां वर्णसमुदायात्मकानां वा ऽक्षरा-
णामक्षरसमुदायात्मकानां वा पदानां समूहे वाक्यान्त्ये वा वर्णे जा-
तिरूपं वाक्यत्वं भ्रमणात्वादिवत् कल्पयितुमारभ्यमाणं नवान्त्यवर्ण-
वेलायां तेष्वालोचनसम्भवः पदतद्वाक्यसम्बन्धबुद्धिव्यवधिबाध-
नादिति तद्भूताधिकरणोक्तात्तद्विलक्षणानां पदरूपाणां वाक्यावय-
वानां ग्रहणरूपैः पदार्थानां पदपदार्थसम्बन्धानां च स्मरणानुरूपैः
प्रत्ययैः पदार्थानां चान्योन्याकाङ्क्षाभिर्यवधानाज्जात्याश्रया । ननु स-
न्धानेन जातिग्रहणायोगात् यथा नाध्यवसितं तथर्गादीनि जातिरू-
पाणि कल्पयितुं न शक्यानीत्यर्थः । अयुगपद्भावित्वेन तर्हि समूह-
स्याप्ययोगात्तत्सामान्यरूपं जातमपि न स्यादित्याशङ्काह * किं
त्विति * अयोगपद्ये ऽर्थे एकार्यप्रतिपादकत्वलक्षणैकधर्मयोगात्समू-
होपपत्तिरित्याशयः सामान्योक्तेर्जातिवाचित्वात्सामान्याभ्युपगमे
जात्यपह्नवो न युक्त इत्याशङ्काह * यौगिकानामिति * साधारण-
वाच्यं सामान्यशब्दो न जातिवाचीत्याशयः । जातोक्तेश्च समूह-
वाचितया लोकप्रसिद्धत्वात् न जातिवाचित्वव्याख्या युक्त्याह *
लोके ऽपि चेति *

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

र्थक्रमिसमानार्थत्वेनेणः प्रक्रमाख्योपक्रमवाची प्रायशब्द इत्युत्तरार्थं
 वेदेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एतद्भाष्यविवरणार्थं प्रजापति-
 र्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * कुत इति प्रश्नभाष्यं पूर्वपक्ष-
 सूत्रस्य श्रुतिशब्दोक्तहेत्वनुसन्धानार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यत्त्विति
 * वाक्येत्युत्तरभाष्याशयं व्याचष्टे * तत्रेति * विध्येकवाक्यत्वं वि-
 ना ऽर्थवादत्वानवसायात् विधिविरोधानवभासे ऽपि स्तुतिनिन्दा-
 ज्ञानानुत्पत्तेर्न विधिजन्येन ज्ञानेनार्थवादजन्यस्य ज्ञानस्य बाध्यत्वलक्ष-
 णं विध्यवादयोर्बलाबलं किं तु विधायकरूपविध्येकवाक्यत्वात् स्तु-
 त्यर्थवादो निषेधरूपविध्येकवाक्यत्वात् निन्दार्थवाद इति विध्येक-
 वाक्यत्वानुसारेणार्थवादस्वरूपावधारणलक्षणं तच्च विरोधकारण-
 कत्वाभावात् न मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं अतो जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहु-
 यादित्यादेर्मुख्यस्याप्यर्थवादस्य पयसा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्याद्युपसंहा-
 रस्थविध्यनुरोधात् पयोहोमस्तुत्यर्थवादत्वाद्यवधारणं युक्तम् । इह तु
 श्रौतार्थज्ञानाद् बाध्यबाधकत्वलक्षणं बलाबलमालोच्यते तच्च विरोध-
 हेतुकत्वात् मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं न विध्यर्थवादपदस्थत्वालौचनाद्वि-
 परीतं भवतीत्याशयः । यदि तु विध्यर्थवादत्वनिबन्धनमेव बला-
 बलं वाच्यमित्याग्रहस्ततः पश्चात्तनेष्वर्थवादिषु तदस्त्वित्यतिशयार्थ-
 माह * य इति * मुख्यत्ववद्विध्युद्देशत्वस्याप्यङ्गगुणविरोधन्या-
 याद् बलीयस्त्वहेतुता न विरुद्धेत्याशयः । पौरस्त्येष्वर्थवादिषु भङ्ग-
 त्वादौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * ये त्विति * विरोधा-
 वस्थायां श्रुतस्य विध्युद्देशस्य स्वार्थपरत्वे ऽर्थवादान्वयापत्तेः सार्थ-
 वादस्य स्वयमप्ररोचकत्वेन केवलस्यापर्यवसानादलब्धात्मकस्य बा-
 धकत्वानुपपत्तेर्मुख्यत्वेनार्थवादस्यैव बलीयस्त्वाद्विध्युद्देशगतत्वे ऽ-
 प्यृगादिशब्दानां दौर्बल्यं मित्याशयः । आप्रावैष्णवमेकादशक-
 पालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्येन यजेतेति श्रुतेरमुख्यस्याप्रावैष्णवस्य
 विकल्पेनाग्नीषोमीयैन्द्राग्नविकारत्वात्पौर्णमास्यमावास्यातन्त्रप्राप्तेनैव
 नैराकाङ्क्षयात्पाश्चात्यस्य सारस्वतस्योपांशुयाजविकारत्वहेतुकपौ-
 र्णमासतन्त्रनियमाप्रवृत्तिर्द्वादशाधिकरणे वक्ष्यते इह त्वेकवाक्यत्व-
 प्रतीतेरुपक्रममात्रेण नैराकाङ्क्षयाभावात् न तेन पौनरुक्त्यं शङ्कनीयं
 यद्युद्गातापच्छ्रयादक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्वस्वदक्षिणेने-
 ति श्रुतेः द्वयोः क्रमेणावच्छेदे पूर्वनिमित्तकः प्रयोगः कार्यः परनिमित्त-
 को वेति सन्दिह्य पूर्वनिमित्तस्य मुख्यत्वाद् बाधकत्वं पूर्वपक्षयित्वा
 पूर्वबाधं विना उत्तरात्मलानुपपत्तेः वैकृतेभ्यः पदार्थेभ्यः प्राक् प्रा-
 त्प्राकृतपदार्थवत् पूर्वदौर्बल्यस्य पष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्या-

र्थवादजन्यस्य वेदज्ञानस्य पाश्चात्यविध्युद्देशजन्येन जातज्ञानेन बाध्यता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चेति * उत्पन्नस्योत्तरभानस्य विरोधिपूर्वज्ञानबाधं विनोत्पत्त्ययोगेन बाधकत्वादेकवाक्यस्थानां च पदानामन्योन्यज्ञानानपेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वमङ्गापत्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वमङ्गापत्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकत्वावसायात् पूर्वपदजन्यज्ञानविरोधिना ज्ञानस्योत्तरेण पदेनानुत्पादितस्य बाधकत्वानुत्पत्तेर्नात्र पूर्वदौर्बल्यन्यायः

८१९।४ सम्भवतीत्याशयेन परिहरति * नैतदिति * श्लाोकं व्याचष्टे * ये हीति * पूर्वपदस्योत्तरपदानुरोधवृत्तित्वे ऽप्येकवाक्यत्वविघातात् एकवाक्यस्थेष्वपि पूर्वदौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * पूर्वप्रतीतं चेति * जातस्योच्चैस्त्वादिविधेयत्वाभावेन पूर्वप्रतीताद्विधेयविषयात् अनधिकत्वात् पूर्वप्रतीतवेदरूपविधेयविषयत्वाभावेन च पूर्वप्रतीताननुगुणत्वादनपेक्षितत्वेनाप्रतिपाद्यतया बलीयस्ता नाशङ्कितुमपि शक्येत्याशयः । सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजयति * तदिहेति * वेदानां विधेयविषयत्वस्य पूर्वप्रतीतेर्विधेयमात्रापेक्षणात् जातस्यान्वयायागनाप्रतिपाद्यत्वान्न बाधकतेत्यर्थः । वेदानामर्थवादाद्विधेयविषयत्वप्रतीतौ विध्युद्देशकीर्तनमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याहार्थवादस्य एव त्विति । वेदानां विधेयत्वं विधेयतैव वेत्यर्थवादात्सन्देहे विषयत्वनिर्णयस्य विध्युद्देशकीर्तनाधीनत्वात् यद्यपि वेदो ऽर्थवादाद्विधेयविषयतया भाति तथापि निर्णयार्थं विध्युद्देशे कीर्तनीय इत्याशयः । भाष्यव्याख्यार्थं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रायदर्शनोक्तेर्भूयोदर्शनवाचित्वेन प्राप्त्युक्त्यर्थत्वमङ्गीकृत्य वेदो व्यापकत्वेन हेतुलक्षणव्याप्यत्वशून्यत्वात् न ऋगादीन् लक्षयितुं शक्तः स एव ऋगादिभिर्व्याप्यत्वेन हेतुलक्षणयुक्तैः शक्यो लक्षयितुमित्यन्वयात्स्वयं सूत्रव्याख्यां सूचयितुमाह * वेदश्चेति * वेदाव्यभिचारात् ऋगादीनामृगाद्युक्तिमात्रेणर्गादिरूपवेदावयवप्रतीतिसिद्धेः तल्लक्षणार्थत्वे वेदाक्तिरनर्थिका तस्माद्वग्वहुलो वेद इत्येवमादिमध्यमपदलोपिसमासत्वेनैवर्गवेदाद्युक्तिर्व्याख्येयेत्यप्यनेन ग्रन्थेन सूचितम् । अर्थवादादेव च वेदानां विधेयोच्चैस्त्वादिविषयत्वप्रतीतिसिद्धेर्व्यवस्थामात्रार्थत्वेनैवर्गवेदाद्युक्तीनामनुवादप्रायत्वादनुवादानां च लक्षणवृत्तिदर्शनाद्विध्युद्देशस्थानामपि ऋगाद्युक्तीनां लक्षणयावृत्तिरविरुद्धेति व्याख्यान्तरं सूचयितुमाह * यथा वेति * यस्मादिति भाष्यं सकलवाक्यवचनव्यक्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तेनेति * त-

स्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

ऋग्भिः प्रातरित्याद्यृक्छब्दस्य लक्षणयैव वेदे प्रयोगादलिङ्ग-
त्वमाशङ्काह * लक्षणापि चेति * त्रिषु पादेषु द्वौ वेदौ ऋक्शब्दं
च सङ्कीर्त्य वेदैरिति चतुर्थे पादे बहुवचनेनोपसंहरतीति कृत्वा वेद-
वचनमृक्शब्दं दर्शयतीत्येवं लिङ्गत्वोपपादनार्थं द्वावित्यादिभाष्य-
ममुख्यपादद्वयस्यवेदसङ्कीर्तनस्यादावुपन्यासेन मुख्यं वा पूर्वचोद-
ना लोकवदित्यस्य विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमि-
त्यस्माद्विघ्नाधिकरणतया समसंख्यविरोधविषयत्वमङ्गीकृत्यालपस्य
मुख्यत्वे ऽपि भूयोनुसारित्वसूचनात् चतुर्थपादानालोचने ऽपि
ऋक्शब्दस्य यजुर्वेदसामवेदशब्दसाहचर्यात् वेदविषयत्वज्ञानं भव-
ति बहुवचनान्यथानुपपत्त्या तु तदेव दृढीक्रियतइत्येव व्याचष्टे *
त्रिष्वेव तावदिति * तथा चाध्येतारस्तत्रैव सुतरां प्रयुञ्जतइति पूर्व-
पक्षवार्त्तिकोक्तं ऋगादौ वेदप्रयोगमनुभाषणपूर्वं परिहरति * य-
स्त्विति * धर्मोपदेशसूत्रमसम्बद्धपदव्यवायापत्तेः स्वस्थानादुत्कृष्य

त्रयी विद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

इति सूत्रं तावत् बलीयसा शास्त्रस्थेन प्रयोगोपन्यासानर्थ-
क्याद्युक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * यदि चेति * प्रश्न-
पूर्वं प्रयोगमुपपादयति * कथमिति * पञ्चविंशब्राह्मणप्र-
थमप्रपाठकं मद्भन्मे वोच इत्यादि यजुः पाठात् छन्दोगानां जातत्रय-
त्वं त्रयीविद्यशब्दस्य वेदविषयत्वे ऽपि ऋगादिशब्दानां किमायात-
मित्याशङ्काह * अत इति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ८२१।९

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

पक्षद्वये ऽपि लिङ्गेनोच्चैस्त्वोपांशुत्वयो ऋगादिशब्दरूपश्रुति-
सम्बन्धितयैव प्रयोज्यत्वाद्देदविहितपदार्थधर्मत्वपक्षे यजुर्वेदविहित-
त्वेन ऋचामृगवेदाव्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्तावपि
ऋग्वेदविहितत्वेनोच्चैस्त्वस्याप्यपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिविहित-
त्वनिमित्तस्योपांशु उच्चैर्वा प्रयोगस्य पाक्षिकान्यथात्वापत्तेः जात-
धर्मतैवाञ्जितेत्यपि चेति भाष्यव्याख्यातपूर्वपक्षसूत्रार्थानुभाषणार्थ-
त्वेनैतत्सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अनुभाषणेति *

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

ऋग्वेदविहितानां यजुषां यजुर्वेदपाठमात्रेणोपांशुत्वे यजुर्वेद-
विहितानां चर्चा ऋग्वेदपाठमात्रेणोच्चैस्त्वे सति विधिविरोधादोषः
स्यात् सर्वस्मिन्स्त्वृजाते यजुर्जाते च ऋग्वेदविहिते उच्चैस्त्वनिवे-
शाद्यजुर्वेदविहिते चोपांशुत्वनिवेशादेकवेदविहितस्य धर्मद्वयसम्ब-
न्धाप्राप्तर्न दोष इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं नैपदोष इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे
* न पाठमात्रेणेति * करोतेर्विध्यनभिधायित्वात्कथं वेदविधेयतो-
क्तिरित्याशङ्क्य वेदस्य कर्तव्यत्वज्ञापनरूपकरणत्वाच्चिन्या तृतीय-
या विधायकत्वाभिधानात्करोतेर्विध्यभिधायकत्वोपपादनार्थं प्रमा-
णेनेत्युक्तम् । एवमपि वेदद्वयविहिते ऽग्निहोत्रादौ विकल्पो ऽप-
रिहार्य इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * भूयस्त्वेनोभयश्रुतीत्यनेन
न्यायेनाग्निहोत्रस्य याजुर्वेदिकत्वावगतेः सर्वं वास्य बहिष्कृत्य सर्वैः
परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहातीत्याग्नेदिकस्य विधेरुदय-
कालत्वलक्षणगुणविध्यर्थं प्रकरणोजीवनार्थत्वावसायाप्तोच्चैस्त्वो-
पांशुत्वयोर्विकल्पापत्तिः विशेषानवधारणे तु विकल्पो ऽप्यदोष
इत्याशयः ।

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्यते ॥ ८ ॥

उच्चैस्त्वादिविधानस्य जातिष्टोमप्रकरणे ध्रुतेर्वेदाधिकारत्वे
प्रकरणबाधपक्षेः जाताधिकारः स्यादित्येवं प्रकरणं चेति भाष्यं
व्याख्यातं सूत्रार्थं यदुक्तमिति भाष्येणानुभाष्य तत्परीहारार्थत्वेन
वेदसंयोगात् ऋग्वेदादिविहितत्वलक्षणात्सर्वस्मिन्त्योतिष्टोमाद्यतिरि-
क्ते ऽपि कृतावुच्चैस्त्वादिविधानेः प्राप्तो न प्रकरणेन बाधितुं शक्य
इति कृत्वा यत्प्रकरणं बाध्यते स न दोषः चाक्येन प्रकरणबाधस्य
युक्तत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं वेदेति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय वेद-
संयोगात्सर्वस्मिन्निवेशं प्राप्तं न प्रकरणानुरोधेनोच्चैस्त्वादिविधौ
बाधेतेति द्वितीयान्तविपरिणतनिवेशोक्त्यङ्गीकारेण धर्म इत्यध्याहा-
राधिक्येन च सूत्रव्याख्यामभिप्रेत्य पाठान्तरमुदाहरति * बाधेतेति
वेति * पूर्वपाठे प्रथमान्ततया निवेशशब्दविपरिणामः ।

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥ ४ ॥ (१)

ऋग्धर्मत्वेनोपदिष्टस्योच्चैस्त्वस्य पुनःसामधर्मत्वेनोपदेशाच्च

ऋगादिशब्दैर्वेदो ऽधिक्रियतइत्येवं सिद्धान्तसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुपपन्नेन सूत्रपूरणसूचनार्थं लिङ्गाच्चेति सूत्रानन्तरमेतत्सूत्रकृतमपि पूर्वपक्ष-
निरासार्थत्वेन स्वस्थानादुत्कृष्येदानीं व्याख्येयमिति सूचयितुं जा-
ताधिकारपक्षं ऋग्धर्मत्वोपदेशेनैवोच्चैस्त्वस्य सामधर्मत्वसिद्धेः सा-
मान्वयो न वक्तव्य इत्येवं पूर्वपक्षनिरासार्थमेव सूत्रशेषं व्याचष्टे
* जातेति * प्रजापतिहृदयादिसंज्ञानां साम्नामृग्रहीतत्वात् तदर्थं
साम्नामुच्चैस्त्वोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्कते * अनुष्केति * जा- ८२२।१
तधर्मपक्षं प्रकरणानुग्रहसम्भवेनाप्राकराणिकेषु प्रजापतिहृदयादिषु
उच्चैस्त्वविध्ययोगात्तादर्थ्यं न सम्भवतीति परिहरति * नेति *
तादर्थांश्च्युपगमे ऽप्यल्पविषयत्वान्मन्दप्रयोजनत्वापत्तिरित्याह *
अल्पेति * वेदो ऽधिक्रियतइत्यनुपपन्नेन सूत्रपूरणं सूचयन्नधिकरणा-
र्थमुपसंहरति * तस्मादपीति *

॥ आधाने गानस्योपांशुताधिकरणम् ॥ २ ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् मुख्येन

वेदसंयोगः ॥ १ ॥

उच्चैस्त्वादेर्वेदधर्मत्वे स्थिते प्रसङ्गादुत्पत्तिवेदधर्मत्वं वेत्यत्र
चिन्तेति परमतेन तावदधिकरणं वर्णयन् आधानसाम्नां विधानस्य
वेदान्तरीयत्वाभावादनुदाहरणत्वमाशङ्क्य कृत्वाचिन्तात्वसूचनपूर्वं
सन्देहं पूर्वपक्षं चाह * इदानीमिति * उत्पत्तिवेदधर्मः कर्तव्यः ।
प्रयोगवेदधर्मो वेति सन्देहार्थः वेदव्यपदेशनिबन्धनत्वावुच्चैस्त्वा-
दिधर्माणां प्रत्यात्मव्यवस्थितोत्पत्तिविधिविषयस्य च साक्षाद्वेद-
व्यपदेशोपपत्तेः । प्रयोगविधिविषयत्वस्य त्वङ्गेषु प्रधानद्वारत्वेन
साक्षाद्वेदव्यपदेशहेतुत्वायोगात् यस्याङ्गस्य यत्र वेदे विधानं तस्य
तद्वेदधर्मः स्यादिति वदता यत्सामवेदिकैर्वारवन्तीयादिवाक्यैर्वि-
धीयते सामवेदेनैतत्साक्षात्क्रियते यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वारेत्येवं पू-
र्वपक्षभाष्यव्याख्या सूचिता । अङ्गप्रधानयोर्मिन्नवेदविहितत्वरूपे
व्यतिक्रमे अङ्गे स्वरूपनिबन्धनधर्मानुरोधेन प्रधानद्वारप्राप्तस्य ध-
र्मस्य बाधलक्षणो ऽतिक्रमः कार्यः । प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन वा स्व-
रूपनिबन्धनस्येति सन्देहे प्रधानसादृगुण्यार्थत्वादङ्गधर्मानुष्ठानस्य
प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन स्वरूपनिबन्धनधर्मव्यतिक्रमस्य न्याय्यत्वा-
त्प्रधानद्वारकः प्रयोगवेदसंयोगः क्रियतइत्यनेन विवक्षित इत्येवं
सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * इतीति * गुणे स्वरूपतः

प्राप्तस्य धर्मस्य बाधनमित्यर्थः । भाष्ये ऽपि स्वरूपनिबन्धनो धर्मो गुणोक्त्योक्तः । प्रधानद्वारको मुख्योक्त्या । अपरोक्तेर्विरोधिधर्मान्तरार्थतामवश्यकर्त्तव्यतोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * अवश्येति * तदर्थत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * प्रधानद्वारप्राप्तेनैव धर्मेणाङ्गस्यापि साद्गुण्यसिद्धेरभ्युपेत्यवादमात्रेण * यद्यपीत्युक्तम् * आधानस्येत्यादिभाष्यं सिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रयोगविधेरङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वलभ्याङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयत्वेन कल्प्यत्वादान्नातत्वेन वेदत्वानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थायोगात् यजुर्वेदेन यद्विनियुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थावगतेः सामवैदिकोत्पत्तिविधिविहितेष्वआधानसामसुं उपांशुत्वाप्राप्तेर्नोच्चैस्त्वबाधकता युक्तेति पूर्वपक्षाशयं दूषयितुमुपन्यस्यति * नन्विति * प्रधानेन सहाङ्गानामेकदेशकालकर्तृत्वसिद्धये ऽङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे प्रकाराख्यविधानरूपेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षाकिरणाख्यप्रधानविषयेन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रयोगविधिनोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रयोगविधेरपि वैदिकत्वोपपत्तेः करोतेश्चानुष्ठानात्मकप्रयोगवाचित्वाज्जुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * प्रधानेन सहैकवेदविहितानामङ्गानां वाक्यैकवाक्यत्वापन्नवाक्यसमूहात्मकमहावाक्यार्थभूतानामङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयवैदिकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं सम्भवे ऽपि वेदान्तरविहितानामेकवाक्यत्वायोगात् न तत्प्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं विधेस्त्वेकश्रुतित्वात् अपर्यायविधानात् नित्यवत् भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं शब्दार्थो नीतः तत्तस्मात्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यादित्येकादशाधिकरणान्तरसिद्धान्तसूत्रं पठति * तथेति * साङ्गप्रधानप्रयोगविधिरैकप्रधानप्रयोगविधिश्चुतिनिबन्धनत्वेनापर्यायेणाकादाचित्कत्वेन सर्वाङ्गानां विधानावगतेर्नित्यवच्छ्रुतानां च तथाभूतानां श्रुत्यादिप्रमाणोपनयलक्षणसन्निधानाविशेषात्सन्निकर्षविप्रकर्षानादरेण प्रधानान्वयावगतेरनिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन च प्रधानोपकाररूपेणार्थेन सर्वेषामपेक्षितत्वात् युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्ते च स्वशब्दार्थे विकल्पायोगात् निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वर्त्विजां निवीतवद्यथाप्राप्तस्याङ्गसमूहस्य सर्वस्य स्वप्रधानप्रयोगविधायिशब्दविषयत्वावगतेः सर्वाङ्गप्रयोगे फलसिद्धिः स्यादिति समन्त्याङ्गप्रयोगोपपादनायैकका-

षड्मात्माननिमित्तैकवाक्यत्वाभावे ऽपि अङ्गप्रधानानामन्योन्यापेक्षा-
वशात्सर्वाङ्गानुगृहीतेन प्रधानेन फलं भावयेदित्येवं वाक्यैकवा-
क्यत्वकल्पनया सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां सर्वेषामङ्गानां प्रधानप्रयोग-
विधिप्रयोज्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् वेदान्तरीयाणामप्यङ्गानां प्रधान-
प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । अतः प्रधानप्रयोगविधिप्र-
योज्यत्वेनाङ्गानां वेदान्तरोत्पन्नानामपि प्रधानप्रयोगवेदप्रयोज्यत्वा-
त्साङ्गस्याधानस्य याजुर्वेदिकत्वेनासाभ्रामुपांशुत्वोपपत्तिरित्युपसं-
हरति * तस्मादिति * स्वयमेव तर्ह्याधानवत्साम्नामपि यजुर्वेदप्रयोज्यत्वा-
दुपांशुत्वप्राप्तेः प्रधानद्वारत्वायोगादबल्यिस्ता न युक्तं त्याशङ्कते * एवं
तर्हीति * प्रधानोपकारित्वेनाङ्गधर्मस्याप्युपांशुत्वस्य प्रधानधर्मत्वा-
भ्युपगमे तूच्चैस्त्वस्यापि प्रधानधर्मत्वापत्तेरपरिहार्या तुल्यबलतेत्याह
* अथेति * साक्षादङ्गविधावप्युत्पत्तिविध्यालोचने साम्नां याजुर्वेदिक-
त्वाभावादुपांशुत्वाप्राप्तेः प्रधानस्यैव तु साङ्गस्य यजुर्वेदसम्बन्धा-
त्साम्नामुपांशुत्वप्राप्तेः दुर्निराकरा प्रधानद्वारतेति परिहरति * उ-
च्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आधानसामोत्पत्तेर्व-
स्तुनो याजुर्वेदिकत्वे ऽपि सामवैदिकत्वं कृत्वाचिन्तारम्भादित्याश-
यः । साङ्गं कुर्यादित्युपबन्धस्य याजुर्वेदिकत्वेन साङ्गस्योपांशु-
त्वावधारणात्स्वरूपेण चाङ्गस्योपांशुत्वसंस्पर्शाभावे साङ्गस्योपांशु-
त्वायोगात्स्वरूपेण संस्पर्शापत्तिरित्याशङ्कते * नन्विति * साङ्ग-
विधौ विशेषणत्वेनाङ्गविधानाद्विशेषणविधेश्च विशिष्टविधिकल्पत्वे-
नानाम्नानाद्वैदिकत्वानुपपत्तेराधानसाम्नां याजुर्वेदिकत्वाभावेनो-
पांशुत्वाप्राप्तेरुपांशुत्वरूपो धर्मः प्रधानद्वारैवाङ्गानि प्राप्नुवन्नाङ्गधर्म-
इत्येवं कथ्यते न त्वङ्गस्य स्वरूपेणोपांशुत्वापादिका यजुर्वेदे सा-
क्षाच्चोदनास्तीति परिहरति * नेति * अतो नोपांशुत्वोच्चैस्त्वयो-
स्तुल्यबलतेत्याह * ततश्चेति * बलीयस्त्वे ऽप्युपांशुत्वस्य विरो-
धाभावे बाधकत्वायोगाद्विरोधो ऽतिक्रमोक्त्योक्तः प्रधानद्वाराप्यङ्गं
प्राप्तस्य धर्मस्य बाधे साक्षात्प्रधानवैगुण्यानापत्तेरङ्गवैगुण्यद्वारस्य
तु प्रधानवैगुण्यस्योच्चैस्त्वबाधे ऽपि तुल्यत्वेन नोपांशुत्वस्य बा-
धकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रधानेन * न हीत्युक्तम् * उपांशु-
त्वस्य साङ्गप्रधानधर्मत्वादङ्गे ऽप्युपांशुत्वबाधे साक्षात्साङ्गप्रधानवै-
गुण्यापत्तेरुच्चैस्त्वस्य त्वङ्गधर्मत्वात्तद्बाधेन साक्षात्प्रधानवैगुण्या-
नापत्तेर्वैपम्यमित्याशयः । उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्वेदविशेषविधेयत्वो-
पलक्षितकर्माङ्गत्वेन विधानादुत्पत्तिवेदविधेयत्वस्य चाङ्गेष्वनन्य-
द्वारत्वात्साक्षात्प्राप्तेः प्रयोगवेदविधेयत्वस्य तु प्रधानद्वारत्वाद्विप-

रीतं बलाबलमिनिप्रात्यात्मिकत्वाद्व्यपदेशधर्माणामिति धार्तिकोक्तं
 पूर्वपक्षशयं दूषणायानुसन्धत्ते * नन्विति * वैषम्ये ऽपि नोच्चै-
 स्त्वस्य बाध्यतेत्यपिशब्दार्थः । प्रधानवैगुण्यापादकत्वेन साक्षात्प्राप्ते-
 र्वलीयस्त्वहेतुत्वाभावात् शीघ्रावगतिहेतुत्वमात्रं वाच्यं तच्च पट्टाधि-
 करणन्यायाद्वावैल्यमेवापादयतीत्याशयेन दूषयति * सत्यमिति *
 प्रधानवेदस्वरवलीयस्त्वाभ्युपगमे ऽनिष्टापत्तिं शङ्कते * ननु चेति *
 वचनेन न्यायादनिष्टापत्तिं परिहरति * सत्यमिति * सामिधेन्य-
 नुवचनादीनां ऋग्वेदे ऽन्वाधानमन्त्रादीनां च यजुर्वेदे विधानात्
 पूर्वपक्षन्यायेन नानावेदस्वरप्राप्तौ सिद्धान्तन्यायेन बाधितायां विशेष-
 पविषयेण मन्त्रादिवचनेन प्रधानेषु सामान्यवचनप्राप्तोपांशुत्वबाध-
 पूर्वमङ्गेषु तद्बाध इत्यर्थः । स्वप्रधानानामिष्टाख्यानां पशुबन्धा-
 ख्यानां च दर्शपूर्णमासविकृतीनां दार्शपौर्णमासिकं मन्त्रादिस्वरत्रयं
 चोदकात्प्राप्तं बाधित्वा प्रत्यक्षयाजुर्वेदिकप्रधानप्रयोगवचनलक्षणोप-
 देशवशेन प्रधानविधायियजुर्वेदनिमित्तोपांशुत्वस्वरप्रसक्तौ सामवेद-
 विहिते इयेने ऽङ्गान्युद्गातुमिः कार्याणीति वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे
 यथोपदेशं स्युरिति सप्तमपादान्त्याधिकरणसूत्रेण पूर्वपक्षयि-
 त्वा तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यादव्यक्तः शेष इत्यनेन
 पूर्वसूत्रस्थपूर्ववच्छब्दनिर्दिष्टप्रत्युपस्थापितप्राकृतधर्मपरामर्शिनं तच्छ-
 ब्दं चोदकप्राप्तान्यङ्गान्यधिकृत्य वैकृतप्रयोगवचनप्रवृत्तेश्चाधिकार-
 शब्दश्चोदकवाचिनमभिप्रेत्य प्रयोगवचनेन प्राकृतधर्मग्रहणात्प्राकृताना-
 श्रधर्माणाञ्चोदकसामर्थ्येनानर्त्विक्कर्तृकाणामेव प्राप्तेः स्वकीयचोद-
 कप्राप्तनानर्त्विक्कर्तृकधर्मयुक्तः इयेनादिः स्यात् यस्तूद्गात्रादिः सामा-
 न्यसमाख्यानिमित्तत्वात् अव्यक्तः कर्त्ता स शेषे प्राकृतधर्मव्यति-
 रिक्ते कण्टकवितोदनादावपूर्वं इयेनाङ्गे भविष्यतीति सिद्धा-
 न्तायिष्यमाणत्वात् तेनैव न्यायेनात्रापि चोदकवलीयस्त्वात्
 काम्येष्टिव्यतिरिक्तानां दर्शपूर्णमासविकृतीनां साङ्गानां चो-
 दकप्राप्तमन्त्रादिस्वरत्रयं काम्येष्टीनां तु यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टय-
 स्ता उपांशु कर्त्तव्या इति काम्यशब्दवाच्ये प्रधाने विशेषवचने नो-
 पांशुत्वविधानादङ्गमात्रं स्वरत्रयं युक्तमित्याह * तथेति * ज्योति-
 ष्टोमाङ्गभूतानां तु दर्शपूर्णमासविकृतीनां दर्शपौर्णमासिके मन्त्रा-
 दिस्वरत्रये चोदकात् प्राप्तप्रयोगवचनेन बाध्यमाने तद्ग्रहणाद्वेति
 वक्ष्यमाणेन चोदकवलीयस्त्वेनोज्जीविते ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिक-
 त्वेनोपांशुधर्मकत्वात्प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यादित्यष्टमाधिक-
 रणपूर्वपक्षवक्ष्यमाणस्य फलतोपकारत्वाद्दार्शपौर्णमासिकानां धर्मा-

णां ग्रहणस्य कृत्स्नविधानात्तत् पूर्वत्वमिति सिद्धान्ते निराकरिष्यमाणत्वेनाभावाद्दार्शपौर्णमासिकमन्द्रादिस्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयाद्युद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि (स्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयोद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि) स्वरकाणामुच्चारणानां सर्वेषां ज्योतिष्टोमाङ्गानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रतिस्वं साङ्गं प्रयोगं प्रयोगं त्रेधा विभज्य प्राकृतमन्द्रादिभिराज्यभागान्तत्वाद्यनादरात्सर्वथा साभ्याभावेऽपि त्रेधा विभक्तयज्ञभागधर्मत्वेन तुल्यानां मन्द्राद्युच्चारणानां प्राप्तौ यत्किञ्चिदिति वाक्याच्च सर्वेषां दैक्षात्प्राचामुपांशुत्वप्राप्तौ प्रधानमात्रवाचिना शब्देनोद्दिश्य यावत्या वाचा कामयीत तावत्याऽनुब्रूयादित्यादिस्वरविशेषविधानात्प्रधानमात्रे स्वरविशेषात्तदङ्गेषूपपांशुतेति व्यवस्था दैक्षे तु मन्द्रयाज्यभागान्तमित्यादिविभागेन प्राप्तस्य प्राकृतस्य स्वरस्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्रसङ्गाद्वारितस्य सवनविभागविहितेन मन्द्रादिस्वरेण गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायादेव दैक्षप्राप्तेनोभयानुग्रहायाज्यभागान्तादिविभागेन साङ्गदैक्षप्रयोगं त्रेधा विभज्य प्रयोज्यतयाऽवगतेन प्रतिप्रसवः प्राकृतस्य वा स्वरस्याङ्गभूतं दैक्षे स्वरूपतः प्राप्तस्य प्रधानतः प्राप्तेन सवनविभागस्वरेण बाधात्सवनविभागतुल्यदैक्षविभागाश्रयाणाम्मन्द्रादिस्वरकस्योच्चारणस्य सम्पादनं कार्यमनुबन्ध्यादिष्वपि सवनविभागस्वरद्वारप्राप्ता मन्द्राद्युच्चारणविशेषाद्दैक्षेण व्याख्याता इत्याह * एवमिति * तथा ज्योतिष्टोमस्येति तु पाठे तथा प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यम् । ततो ज्योतिष्टोमस्येति पाठस्तु सुगमः यत्किञ्चिदित्येनैवोपसत्स्वप्युपांशुता न युक्त्याशङ्कोपसंहारे यत्किञ्चिदिति वीप्सार्थप्रतीतिविरोधात्पत्तेर्दीक्षणीयास्वरप्रशंसार्थत्वेन चार्थवत्त्वोपपत्तेर्नोपसंहारार्थत्वं सम्भवतीतिसूचनायोपांशुपसत्तिस्त्वयुक्तं विप्सार्थयत्किञ्चिच्छब्देन सर्वव्यापित्वोक्त्योपसंहारानर्हत्वं सूचितं सवनीयादिष्वपि साङ्गं

८२५।१०

प्रयोगं त्रेधा विभज्य मन्द्राद्युच्चारणानां दैक्षन्यायेनोचितत्वात्तद-
 तिक्रमेणानूबन्ध्यादिषु दैक्षन्यायातिदेशो न युक्त इत्याशङ्क्याह * सु-
 त्याकालेति * मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिवाक्यस्थानां सवनो-
 क्तीनां सोमयागावयववाचित्वेन सवनीयादिवाचित्वाभावाद्यथा दी-
 क्षणीयाद्युद्देशेन विहिताः स्वरस्तदङ्गेषु न भवति यथा वा दीक्ष-
 णीयादिषु सुत्याकालवहिर्भूतेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु सवनसम्बन्धेन
 विहिताः स्वरा न भवन्तीत्याशङ्कते * ननु सवनशब्दानामिति *
 सप्तम्या सवनानामाधारत्वप्रतीतेः कर्ममध्ये ऽनुष्ठानादेव च कर्मणा-
 माधारत्वप्रसिद्धेः कर्मकाले चानुष्ठानं विनानुष्ठानस्य कर्ममध्यत्वा-
 सिद्धेः सवनकाले तत्प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र मन्द्रादिवध्यवगमात्
 सवनीयादिष्वपि यथासवनमेव स्वरा भवन्तीति परिहरति *
 नेति * एतदेव व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च यथाक्रमं श्लोकद्वयेन वि-
 वृणोति * यदिति * यत्प्रातःसवनस्याङ्गं चरन्ति तन्मन्द्रमित्य-
 ङ्गव्यतिरेकजनितषष्ठ्याश्रयणात्सवनाङ्गमन्त्रप्रतीतिराभिमता । सव-
 नानामाधारत्वमात्रविवक्षायां स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिरूपाणां स-
 वनाङ्गमन्त्राणां सवनाख्यसोमयागावयवभूतावान्तरसमुदायावयव-
 त्वेन सवनेऽप्यो ऽत्यन्तभेदाभावादाधेयत्वानुपपत्तेर्वप्या प्रातः सवने
 चरन्तीत्यादिवच्च सवनं प्रत्याधेयत्वेनाश्रुतत्वान्न यथा सवनं मन्द्रा-
 दिस्वरः स्यादित्याशङ्कते * केचिदिति * व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च
 यथाक्रमं श्लोकं व्याचष्टे * आधार इति * षष्ठीप्रयोजनस्य मन्द्रा-
 दिस्वरलाभस्य षष्ठ्यभावे ऽपि सवनाधारत्वाविशेषेण स्तोत्रादिष्व-
 प्यवगतत्वेन सम्भवात् स्तोत्रादौ मन्द्रादिस्वराभावापत्तिरूपो दोषो
 नास्तीति परिहरति * इतीति * अङ्गानङ्गविषया इत्युक्तं परिहारो
 ऽभिधीयतइत्यध्याहारेण योज्यम् । अत्यन्तभेदाभावे ऽपि आधेयत्वं
 दृष्टान्तेनोपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * यथा हीति * अङ्गानङ्गविषया
 द्वयोक्तिः । याज्यानुवाक्यादिसन्निपत्योपकारिमन्त्रव्यतिरिक्तस्य त्वा-
 रादुपकारिणः स्तोत्रादेः कृत्स्नस्य मन्त्रजातस्य निःफलसवनाङ्ग-
 त्वायोगेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वावसायात्सवनीयाद्व्यङ्गान्तरवस्तोत्राद्यपि
 प्रत्याधारत्वमात्रं सवनानां न तु प्रधानतेति सवनीयादितुल्यता वक्तुं
 शक्येत्याह * यदि वेति * सुत्योक्त्यात्र ज्योतिष्टोमो विवक्षितः ।
 सवनान्तरगते सवनीयादौ स्तोत्रादौ च यथासवनस्वरमुपपादितम-
 पूर्वं स्तोत्रादौ स्वरान्तरप्राप्तिक्रमोक्तिपूर्वमुपसंहरति * नानेति *
 सवनीयादिव्यावृत्तिशङ्कानिरासाय समस्तोक्तिः । सुत्याकालीना-
 न्यङ्गानीति मध्यमपदलोपीसमासः । सर्वेष्वेकाहाहीनसत्रेषू

८२६।१

ज्यौतिषोमिकस्वरन्यायमितिदिशति * एतेनेति * सर्व-
 श्र वाचनिकस्वरलाभव्युत्पादनेनानिप्रापत्तौ परिहृतायामुच्चैर्भवे-
 त्यादिविहितस्य नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वं शङ्कते * क पु-
 नरिति * को विषय इत्यर्थः । इयनादावौद्गान्नादिसमाख्या-
 प्राप्तस्य कर्तुः प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्ववत् नानावेदस्व-
 रस्यापूर्वमङ्ग विषयो भविष्यतीति पारहरति * उच्यतइति *
 एतदेव विवृणोति * यदिति * येषां प्राकृतानामङ्गानां प्राकृतस्व-
 रस्तद्व्यां वक्तुं चोदकेन प्रयोगवचनवाधात् प्रयोगवचनं च वि-
 नाङ्ग प्रधानधर्माप्राप्तेरपूर्वं ऽङ्गस्ववेदस्वरगोपपत्तिसूचनार्थम् * प्राकृ-
 तेत्युक्तम् । प्रयोगवचनस्यावाधाभ्युपगमे ऽपि वेदान्तरीयतोक्ता ।
 सविषयइति पूरणीयं प्राकृतेष्वङ्गेषु चोदकप्राप्तन स्वरेण प्रयोगव-
 चनप्राप्तस्वरवाध ऽप्यपूर्वं ऽङ्गे चादकाप्रवृत्तेः प्रयोगवचनप्राप्तस्वर-
 वाधायोगात् वेदान्तरीयेश्चाङ्गवाक्यैः प्रत्यक्षैकवाक्यत्वाभावे ऽप्यङ्गा-
 ङ्गिनामन्योन्यापेक्षाकल्पितैकवाक्यत्वशब्दादान्तरीये ऽप्यङ्ग वेदान्त-
 रीयप्रधानप्रधानप्रयोगविधिप्रवृत्त्युपपत्तेः गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन
 वेदान्तरीये ऽप्यप्रधानप्रयोगविधेर्वेदान्तरीयाङ्गैकवाक्यत्वायोगा-
 द्वेदान्तरीये अङ्गे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः वेदान्तरीये ऽङ्गे प्रधा-
 नवेदस्वराप्राप्तिसूचनार्थं वेदान्तरीयेऽपूर्वं ऽङ्गे प्रधानद्वारस्य स्व-
 राख्यस्य धर्मस्य भावान्न सविषय इत्येवमपि पक्षं दूषयति
 * नन्विति * समानवेदस्य तर्ह्यङ्गप्रधानस्वराविरोधिस्वरत्वेनाव-
 ध्यस्वकीयस्वरत्वान्नानास्वरविधिविषयो ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते
 * एवं तर्हीति * कण्टकवितोदनादेः प्रधानवेदविहितस्याव्यक्तः
 शेष इत्यनेन विषयत्वकल्पनादत्रापि समानवेदविहितस्यैव विषयता
 युक्तेति सूचनार्थम् * शेषेष्वित्युक्तम् * अङ्गे नानावेदस्वरस्य प्रधा-
 नस्वराविरोधित्वं वदता प्रधाने ऽवश्यं नानावेदस्वरविधिरभ्युपग-
 न्तव्य इत्यापाद्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात्प्रधानद्वारैवापूर्वं ऽङ्ग त-
 द्वेदस्वरलाभोपपत्तेरङ्गविषयस्वरविधेर्नैकफल्यप्रसङ्गात् सां ऽपि वि-
 षयो न भवतीत्येवमेतमपि पक्षं दूषयति * सां ऽपीति * प्रधानमेव
 तर्हि यथाप्रकर्ताप्राप्तशेषाङ्गकं स्वसमानवेदस्यापूर्वाङ्गान्तरकं विषयो
 ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते * तदेव तर्हीति * दार्शपूर्णमासिकेन म-
 न्द्रयाज्याभागान्तमित्यादिना ज्यौतिषौमिकेन वा मन्द्रं प्रातः सवनइ-
 त्यादिनां स्वरेण तस्य प्रधानस्यावरुद्धत्वात्सो ऽपि विषयो न भव-
 तीत्येवमेतमपि पक्षं दूषयति * नेति * प्रधानस्यात्मीयवेदस्वराभावे
 प्राकृतस्य स्वरस्य प्राकृताङ्गमात्रान्वयित्वेनापूर्वाङ्गान्वयानुपपत्तेः प्र-

धानद्वाराङ्गे स्वरलाभायोगात् अङ्गमेव तर्हि विषयो भविष्यतीत्यपूर्वाङ्गविषयवाद्येव पुनः प्रत्यवर्तिष्ठते * न तर्हीति * प्रधानद्वारापूर्वाङ्गस्य नानावेदस्वरप्राप्त्यभावे ऽपि यः प्रधानस्य प्राकृतस्य प्राकृतस्वराख्यो धर्मः तस्यैव देशादिवप्रयोगाङ्गत्वेन प्रकृतिवद्विकृतावापि प्रयोगवचनाश्रयत्वावगतेरपूर्वे ऽप्यङ्गे ऽभावाच्चाङ्गं नानावेदस्वरविधिविषय इत्येवं परिहरति * नैवमपीति * प्रकृतस्य स्वरस्य च यज्ञभागधर्मतया देशवद्भुमुपांशुत्वमिति नवमाधिकरणन्यायेन स्थित्वाद्यज्ञभागपतितस्यापूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतस्वराख्यधर्मलाभोपपत्तेर्नापूर्वमङ्गं नानावेदस्वरविधिविषय इत्याह * अपि वेति * ननु त्सरा वा एव यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचरन्तीत्युदाहृत्य उपांशुताग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थधर्मो यज्ञभागधर्मो वेति सन्दिग्धे यज्ञशब्दस्य प्रयोजनवत्तरत्वादर्थवादस्य त्सराशब्दत्यागेन विध्युद्देशस्य प्राचीनशब्दान्वयप्रतीतेर्यज्ञभागधर्मत्वं पूर्वपक्षयित्वा तस्मादित्यादिपदव्यवधानेन यज्ञस्य प्राचीनमित्यन्वयायोगात् प्राचीनस्य चोद्देश्यत्वेन विशेषणानपेक्षत्वाद्यज्ञभागस्य चैकत्वात् यत्किञ्चिदिति बहुविषयविषयार्थप्रतीत्ययोगापत्तेर्यज्ञस्य त्सरेत्यन्वये ऽपि स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः पदार्थधर्मत्वस्य तस्मिन्नधिकरणे सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् कथं तेन न्यायेन मन्द्रादिस्वरस्य यज्ञभागधर्मता स्थितेत्याशङ्कानिरासार्थम् * त्रेषेत्युक्तम् * यत्किञ्चिन्प्राचीनमित्यत्र यज्ञशब्दानन्वयाद्यज्ञभागधर्मत्वं निराकरिष्यमाणे ऽपि प्रातः सवनादिशब्दानां यज्ञभागवाचित्वादाज्यभागान्तादिशब्दानामप्येकवचनान्तत्वेनाङ्गसा यज्ञभागवाचित्वावगतेः नवमाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन मन्द्रादेर्यज्ञभागधर्मतावसीयतइत्याशयः । यूपावट्स्तरणवर्हिषः प्राकृतलवनादिधर्मानन्वयवत् अपूर्वस्याङ्गस्य प्राकृतस्वरानन्वयशङ्कानिरासाय पूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतयज्ञभागाख्यकार्यारम्भकत्वेनाप्राकृतकार्यवर्हिषस्तुल्यत्वं निरस्तम् । नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वशङ्कामुपसंहरति * तस्मादपीति * ज्योतिष्टोमे च नानावेदस्वरनिवेशे सति वाक्यवलीयस्त्वादन्यत्र निवेशे ऽपि त्यान्तनं ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नानानर्थक्यार्पात्तज्योतिष्टोमनिवेशाभावत्वे ऽत्यन्तानर्थक्यं स्यादित्याह * प्रकरोति * शङ्काद्वयस्यापि परिहारं प्रतिजानीते * अत्रेति * सर्वेषां दर्विहोमानामपूर्वत्वेन प्राकृतधर्माग्राहित्वाप्रायशब्दश्च याजुर्वेदिकत्वाद्भूतेषु प्रधानद्वारस्वरप्राप्तावपि स्वतन्त्रेषु दर्विहोमेषु उपांशु यजुषति विधानमर्थवदित्याह *

शाभावात् प्रकरणास्नानानर्थक्यमाशङ्क्यऽपगृह्यता स्यादित्याशङ्क्य ऋ-
 क्सामवेदस्वरविधानयानैर्मित्तिके ज्योतिष्टोमाङ्गे काम्ये चानङ्गे
 ऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गाश्रितत्वादनन्तः क्रतुप्रयोज्ये सार्थकत्वात् ज्योति-
 ष्टोमप्रकरणास्नानार्थवत्त्वोपपत्तेस्तत्साहचर्यादस्यापि प्रकरणास्ना-
 नमर्थवद्भविष्यतीति सूचनार्थस्तावच्छब्दः । इतरयोरपि स्वरयोः का-
 म्यनैमित्तिकेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु निवेशेन सविषयता अन्तर्ज्योतिष्टोम-
 प्रयोगाच्च प्रकरणास्नानार्थवत्तेत्याह * ऋक्सामेति * वेदनिमि-
 त्तस्वरलक्षणार्था वेदोक्तिः कस्यां श्रितत्वलक्षणाङ्गोक्तिः । तत्र विं-
 शेषविहितमन्द्रादिस्वरसद्भावात् नार्थवत्तेत्याशङ्क्यानिरासपूर्वमेतदे-
 व विवृणोति * मन्द्रमिति * सामवेदाविहितं प्रवर्ग्याङ्ग-
 महावीरभेदनिमित्तकमङ्गमुदाहरति * तथेति * एकपदार्थात्म-
 कत्वेनाभिमर्शनस्याग्नीषोमीयवत्त्वेन विभागायोगात्सुत्याकालत्वाभा-
 वेन च सवनीयादिवद्यथासवनमेकस्वरत्वायोगात्प्रधानद्वारस्वरा-
 प्राप्तेरात्मीयवेदस्वरावाधादुदाहरणात्वाविरोधे ऽप्यमन्त्रकत्वे स्वर-
 विषयत्वायोगापत्तैर्मन्त्रप्रतीकग्रहणनैमित्तिकवर्णगर्वेदिकस्य काम्यस्य
 चोभयविधस्यादाहरणस्य सूचनायादिशब्दः । यजुर्वेदविहितत्वनि-
 मित्तमुपांशुत्वमप्येवं विधयजुर्वेदविहितैकपदार्थात्मककाम्यनैमित्त-
 काङ्गविषयमुदाहार्यमित्याह * एवमिति * सुत्योत्तरकालेषु वानुव-
 न्ध्यादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु मध्ये ऽवभृथाङ्गभूतानां साम्नामादिश-
 ब्दोक्तानां चानुवन्ध्यादिसम्नां परिसामाख्यानां परितः सामाना-
 तिग्युत्तस्या ऽवभृथादिप्रयोगाद् बाह्यत्वावगतेरवभृथादिप्रयोगविधि-
 विधेयत्वाभावेनावभृथादिद्वारस्वरप्राप्त्यभावात्साक्षाज्योतिष्टोमाङ्ग-
 त्वाभावेन चाग्नीषोमीयादिवत्सवनविभागस्वरेण विषयतया ग्रहणा-
 भावाद् बाधकाभावेन स्वरूपतः प्राप्तो यथावेदमेव स्वरो युक्त इति
 कृत्वा नानावेदस्वरोपदेशादुच्चैस्त्वसिद्धेः नानावेदस्वरोपदेशस्य नि-
 र्विषयत्वं प्रकरणास्नानानर्थक्यं वा नास्तीत्याशयेनोदाहरणान्तरमा-
 ह * तथेति * सवनविभागविहितमन्द्रादिस्वरलक्षणार्था सव-
 नोक्तिः । सुत्योत्तरकालत्वात्प्राचीनभागविहितोपांशुत्वप्राप्त्यभावे
 सवनविहितेन च स्वरेण विषयतया ग्रहणाभावान्मन्द्रादिस्वराभा-
 वे पारिशेष्यादुच्चैस्त्वसिद्धेः वेदस्वरविधानार्थक्यमाशङ्क्यऽह *
 अन्यथा हीति * परिसामसु प्रयोगसमवायिस्वराभावे दीक्षणी-
 याद्यङ्गप्रयोगसमवाय्युपांशुत्वं न स्यादित्याशङ्क्यऽह * दीक्षणीयादी-
 ति * दीक्षणीयादिपरिसाम्नां दीक्षणीयादिप्रयोगानन्तर्गतत्वे ऽप्य-
 ग्नीषोमीयप्राचीनत्वाविशेषादुपांशुत्वेत्याशयः । प्रवर्ग्यसाम्नामपि त-

ह्यग्नीषोमीयप्राचीनत्वात्प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावाच्च प्रवर्ग्यस्वरोच्चै-
 स्त्वाप्राप्तेः उपांशुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * प्रवर्ग्येति * करण-
 विभक्त्या साङ्गस्याच्चैस्त्वविधानात् प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावे ऽपि च
 पशुप्रयोगबहिर्भूतस्य दीक्षाकालस्य यूपच्छेदनस्य पश्वङ्गत्वाविरोध-
 वत् प्रवर्ग्यसाम्नां प्रवर्ग्याङ्गत्वाविरोधादुच्चैस्त्वमित्याशयः । प्राप्त-
 ङ्गिकं परिसमाप्य साङ्गप्रधानसंयोगादुपांशुत्वं तु गम्यतइत्येतेन
 प्रकृतमेवं तर्हि स्वयमेवाङ्गानां याजुर्वेदिकत्वादुपांशुत्वं न गुणप्र-
 धानधर्मविरोधद्वारमिति शङ्कानिरासमुपसंहरति * प्रधानेति *
 शङ्कानिरासोपसंहारवत्सूचनाथस्तुशब्दः परमतेन वर्णितमधिकरणं
 आधानसाम्नां यजुर्वेदविहितत्वेन वेदान्तरीयत्वाभावादुदाहरणत्वा-
 योगेन तावद् दूषयति * य इति * सामवेदेनैतदक्रियते यद्वारवं-
 तीयादीभिरिति भाष्ये वारवन्तीयादिसामरूपं यद्गानं पठ्यते त-
 त्सामवेद इति करोतेः पाठार्थत्वाद्वारवन्तीयादिभिरिति तृतीयाया-
 श्चेत्यम्भूतलक्षणार्थत्वात्स्वरूपपाठमात्रं सामवेदिकमपेक्ष्योपचारा-
 त्सामवेदेन क्रियतइत्युपन्यासो न तु लिङादिव्यापारात्मिकायां वि-
 धानक्रियायां कारकहेतुं सामवेदमभिप्रत्येति स्वमतनोदाहरणं स-
 मर्थयितुमाह * तत्रेति * पाठस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादक-
 त्वोपचारोपपत्तेरुत्पादनवाचिकरोत्यर्थत्वसम्भवसूचनायोत्पत्त्युक्त्या
 ऽस्मिन् व्याख्याने पाठो विवक्षितः । एवं पूर्वपक्षभाष्यव्याख्ययोदा-
 रणसमर्थने सति पाठवेदधर्मो बलीयान् विधिवेदधर्मो वेति चिन्ता-
 पत्तेः गुणे स्वरूपतः प्राप्तमुख्यद्वारप्राप्तयोर्विरोधे चिन्ताभावात्सौ-
 त्रौ गुणमुख्यशब्दौ नोपपद्यतामिति कृत्वा कस्यां चित्त्वामवेदे
 शाखायामप्याधानसाम्नां विधिकल्पनेनोदाहरणं समर्थनीयमिति प-
 रमतेनाह * तत्त्विति * उपपत्त्युक्त्यात्र शब्दाभिव्यञ्जकत्वेन पाठस्योत्पाद-
 कत्वोपचारात् पाठो विवक्षितः । विनियोगोक्त्वा च विशिष्टो ऽसा-
 धारणो नियोग इतिव्युत्पत्त्या सर्वाङ्गप्रधानसाधारणप्रयोग-
 विधिव्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिविधिप्राप्तात्मिकानेकपदार्थविषयत्वेनासाधा-
 रणत्वाद्विवक्षितः । सामवेदशाखायामाधानविधौ सत्यध्येतृभेदाभा-
 वाद्यजुर्वेदे पुनः श्रुत्यानर्थक्यापत्तेः शाखान्तरीयविधिवद्वेदान्तरीया-
 णामप्येकार्थानां विधीनां विकल्पेन विधायकत्वाभ्युपगमं विकल्पेन
 पूर्वपक्षकरणापत्तेरनुदाहृतसामवेदिकविधिकल्पनायोगाच्चैतत्समर्थ-
 नानुपपत्तेरुत्पत्तिविनियोगबलाबलस्यैव चिन्तनीयत्वादपठितानां म-
 न्त्राणामज्ञातस्वरूपत्वाद्विनियोगाशक्तः पाठस्य विनियोगं प्रत्युपका-
 रित्वात् पाठाख्यामुत्पत्तिं गुणशब्देन मुख्यशब्देन च पाठं प्रत्युपका-

यत्त्वलक्षणात्प्राधान्यात्प्राथम्याद्बोत्पत्तिविधिं विवक्षित्वाधिकरणं व-
क्ष्यमाणाप्रकारेणारम्भणीयमिति परमतनिरासपूर्वं स्वमतेनाधिकर-
णवर्णनं प्रतिजानीते * तदा त्विति * कीदृगारभ्यतइत्यपेक्षायां विष-
यसन्देहपूर्वपक्षसिद्धान्तान् सहेतुकान्सङ्क्षेपेणाह * यत्त्विति *
भाष्यमपि पाठवेदस्वरानुरोधेन वेदस्वरानुरोधेन वा
पाठवेदस्वरमिति जिज्ञासायां पाठवेदस्वरो बाधायितुं युक्तो वि-
धिवेदस्वरश्चानुग्रहीतुं युक्त इत्येतावद् गुणोक्त्या पाठवेदस्वरो मु-
ख्योक्त्या च विधिवेदस्वरो विवक्षित इत्येवं व्याख्याय शेषं विधाना-
र्थत्वात्पाठस्य विधीयमानस्यैव च मन्त्रस्य स्वरपेक्षत्वाद्विधानका-
लावगतस्यैव स्वरस्य यादृक्सामवेदाभ्यां विधीयते तदुच्चैः प्रयोज्यं
यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येवं चादनार्थत्वावगतेः यदृक्साम-
वेदयोः पठ्यते तदुच्चैः यजुर्वेदे पठ्यते तदुपांश्वित्येवं विधानाभावात्
पाठकरणेन विधिविषयाख्यगुणयुक्तः सम्पद्यतामित्येतदर्थमध्येता पा-
ठे प्रवर्तते तत्र चेत्स्वरचादनार्थाज्ञानात्पाठवेदस्वरप्रवृत्त्या विधि-
वेदस्वरहानिर्भवति ततश्चोदिताकरणात्फलमेव नावाप्तं भवति विधि-
वेदस्वरानुष्ठानात्तु पाठवेदस्वरहानौ तस्याचोदितत्वात् स्वार्थहानिः
गुणश्च सामगानं पाठात्मकं प्रधानमाधानम् आधानाङ्गत्वेन विधीय-
मानं तस्य च याजुर्वेदिकत्वादुपांशुता गुणः स सामवेदाख्यपाठवे-
दधर्ममुच्चैस्त्वं बाधनेत्येवं व्याख्येयम् । भाष्यानुसाराद्यतिक्रमशब्दं
बाधवाचिनं सन्देहोत्तरार्थत्वाद्वा विरोधवाचिनमभिप्रेत्य निय-
ममात्रेण च पूर्वपक्षं कृत्वा स्वयं व्यभिचारवाची व्यतिक्रमशब्दो
नियमावकल्पाभ्यां च पूर्वपक्ष इत्येतावतान्यर्थाधिकरणं वर्णयति *
अथ वेति * सामान्यतो वेदान्तरीयाङ्गमात्रविषयत्वादस्याधिकरण-
स्य कृत्वा चिन्तया ऽधानसामोदाहरणमित्याशयेनोक्तमेव परमते-
नाधिकरणार्थं स्वरूपतो दूषयितुं स्मारयति * अथ वैवमिति *
स्वरूपताङ्गविधायिना वेदेनाङ्गस्य स्वरविधावुपलक्षणं बलवत्प्रधान-
द्वाराङ्गविधायिना वेति चिन्तायां गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यनेनैव
न्यायेन प्रधानद्वाराङ्गविधायिनेति निर्णयात्प्रात्यात्मिकवेदधर्मबाधेन
प्रधानवेदधर्मः कार्य इत्यधिकरणार्थो व्यपदेशद्वारोक्तः । प्रधानद्वारा-
ङ्गे प्राप्तेन धर्मेण स्वरूपतः प्राप्तस्य धर्मस्य बाधपक्षे प्रकृतौ ज्यो-
तिष्टोमे वेदान्तरीयेषु स्तोत्रशस्त्रादिष्वङ्गेषु तद्ग्रहणाद्वा तच्छब्द-
परामृष्टप्रात्यात्मिकवेदसमाख्याप्राप्तकर्तारं विकृतौ तत्सूत्रव्युत्पादि-
तबलीयस्त्रप्रात्यात्मिकचोदकप्राप्तकर्तारं बाधित्वा प्रधानवेदसमा-
ख्यानकर्तृप्राप्तेः स्थितसिद्धान्तबाधप्रसङ्गात् नैवं चिन्ता युक्त्याह

* एतस्मिंस्त्विति * यथाचोदकप्रापिताङ्गग्राहित्वात्प्रयोगवचनश्चो-
दकात् दुर्वलस्तथा प्रात्यात्मिकोपदेशरूपावधिप्रापिताङ्गग्राहीत्वात्त-
तोऽपि दुर्वल इति सूचनार्थं चोदकवलीयस्त्वव्युत्पादनार्थः सूत्रोप-
न्यासः । प्रात्यात्मिकाङ्गविधेरतिदेशस्य च प्रापकत्वेन वलीयस्त्वा-
त्प्रकृतौ विकृतौ चाङ्गवेदसमाख्यातकर्तृग्रहणेऽनुस्वरस्याप्यङ्गवेद-
समाख्यातस्यैव ग्राह्यत्वापत्तेः प्रधानस्वरग्रहणं न युक्तमित्याह *
अर्थेति * करोते प्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति
प्रयोगविधिविहितस्यांशुधर्मकत्वप्रतीतेर्याजुर्वेदिकप्रयोगविधिवि-
हितत्वेनोपांशुतैवाधानसाम्नां युक्तेति यत्प्रयोगवचनपरिगृ-
हीतत्वादन्यत्राप्युत्पन्नानामङ्गानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिरि-
ति वार्तिकेनोक्तं तन्निराससूचनायैवकारः । प्रधानप्रयोगविधिवि-
धेयत्वेऽङ्गानामेकादशे वक्ष्यमाणाऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजतेत्यादः केवलस्याङ्गवाचिशब्दरहितत्वेन साङ्गप्रधानप्रयोगविधा-
नाशक्तेः करणविभक्तिनिर्देशात्साङ्गत्वावगमेऽप्यङ्गविशेषानवग-
तेः साङ्गत्वस्य वैकाङ्गसाहित्यमात्रेणाप्युपपत्तेः सर्वाङ्गोपसंहाराना-
दरप्रसङ्गात् श्रुत्यादिस्मृत्याचारपर्यन्ताङ्गप्रापकसर्वप्रमाणसहितस्यैव
दर्शपूर्णमासादिवाक्यस्य साङ्गप्रधानप्रयोगविधायित्वाद्धोपस्य च
पदान्तरस्य पारार्थ्यादाख्यातं योऽपि मन्यते । वाक्यं प्राधान्ययो-
गेन वाक्यार्थं चापि भावनामित्याख्यातस्य वाक्यतोद्धोपवत् प्राधा-
न्यमात्रेणोपपत्तेस्तादृशस्य चानाम्नातत्वेनोहादेर्मन्त्रत्ववद्वेदत्वाभा-
वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति वाक्यार्थानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन य-
द्विधीयते तदुपांश्वत्येष एव वाक्यार्थो युक्त इत्याशयः । करोतेश्च
विधिविहितस्तद्विशेषप्रयोगविधिपरत्वे सत्युत्पत्तिविधिपरत्वायोगे-
नाङ्गे स्वरूपतो धर्माप्राप्तेस्त्वस्य प्रधानद्वारप्राप्तेन धर्मेण सह बलाव-
लचिन्ता न युज्येत उत्पत्तिविधिवाची करोतिः प्रयोगविधिवाची वे-
ति चिन्तायां तु गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यादिग्रन्थानुपपत्तिः तस्मा-
त्पाठार्थः करोतिर्विधानार्थो वेति सन्दिह्यात्पादनार्थत्वात्करोतेः पाठ-
स्य च शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादनत्वोपचारोपपत्तेर्विधानेऽत्यन्ताप्र-
सिद्धवाचकशक्तिकल्पनायोगात्पाठार्थः करोतिरिति पूर्वपक्षयित्वा
पाठे वेदस्य करणत्वायोगादृचेत्यादितृतीयाभङ्गापत्तेः करोतेस्तु ल-
क्षणया क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतविशेषापेक्षायां प्रयोगविधेः कल्पत्वेनैव-
द्विशेषव्यपदेशायोगस्योपपादितत्वात्कार्ये ज्ञातेऽधिकारः स्यादि-
ति चाधिकारज्ञानस्य प्रयोगविध्यधीनकार्यज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेना-
धिकारविधेः प्रयोगविधिपूर्वकत्वावसायात्सुतरां वेदविशेषव्यपदेशा-

योगावगतेरुत्पत्तिविनियोगविध्योरन्यतरो विधिविशेषो विवक्षित इति अवगतेरुत्पत्तिविधौ करोतिसामञ्जस्यात् तस्यैव च प्राथम्यादुत्पत्तिविधानार्थः करोतिरिति सिद्धान्तयितव्यमिति सूचयन् किं करोतिः पाठार्थत्वात्पाठवेदधर्मकार्यो विधानार्थत्वाद्वा विधिवेदधर्म इत्येवैव व्याख्या शोभनेत्याह * अत इति * पाठाख्यामुत्पत्तिं करोतिवाच्यां पूर्वपक्षे अभिप्रेत्य सिद्धान्ते विधानं करोतिवाच्यमभिप्रेत्य किमुत्पत्तिवेदधर्मः कार्यो विधिवेदधर्मो वेत्येष विचार इत्यर्थः । वाच्यलिङ्गानपेक्षता ऽऽद्येनैवकारेण व्यावर्त्तिता । एवं च सामवेदपठितत्वादाधानसाम्नां युक्तादाहरणतेत्याह * तथा चेति * गुणानुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यादित्यादिभाष्यानुसारादङ्गप्रधानधर्मविरोधार्थतया गुणमुख्यव्यतिक्रमशब्दः कस्मान्न व्याख्यात इत्याशङ्क्याह * यदि त्वाति * अपौनरुक्त्यसम्भवः सम्प्रधारणीय इति मृदुतयोक्तः ।

॥ ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकताधिकरणम् ॥ ३ ॥

भूयस्त्वेनोभयश्रुति १० ॥

ज्योतिष्टोमस्यानेकवेदविहितत्वात् स्वरविकल्पो यजुर्वेदमात्रविहितत्वाद्धोपांशुनैवेति भाष्योक्ता चिन्ता वाचनिकस्वरान्तरावरुद्धत्वेन ज्योतिष्टोमं नानावेदस्थस्वरस्यानवकाशादयुक्तेत्याशङ्क्याग्निहोत्रं जुहोतीति यजुर्वेदे सर्वे वा अस्य बहिर्ध्यं सर्वे परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यृग्वेदे च श्रुतस्याग्निहोत्रस्य भाष्योक्तोदाहरणानादरेणोदाहरणतामनन्तराधिकरणसिद्धान्तोपजीवनेन च सिद्धान्तकरणादनन्तरसङ्गतिं सूचयितुमाह * इदानीमिति * यानि नानावेदेषु श्रूयन्ते तानि केन वेदेन व्यपदेष्टव्यानीत्युदाहरणानादरः सूचितः । उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोः पाठवेदधर्मत्वे ऽनेकवेदपठितस्यैकस्य मन्त्रस्यानेकव्यपदेशनिराकरणाशक्तेः सिद्धान्तायोगप्रसङ्गात् विधिवेदधर्मत्वे ऽनन्तराधिकरणेनोक्ते ऽनेकवेदश्रुते केन वेदेन विहितमिति व्यपदेष्टव्यमिति चिन्ता सिद्धान्तसम्भवाद्युक्तेत्यनन्तरसङ्गतिसूचनायेदानीमित्युक्तं वाक्यीयविनियोगप्रकाराच्चिन्ताशेषत्वात्तुलक्षणप्रकरणसङ्गती पूर्वाधिकरणवदस्यापि स्पष्टे निर्गुणपुनः श्रवणस्यैकशान्नास्येव वेदान्तरस्यस्याप्यध्येतृभेदाभावेन भेदकत्वात्सन्देहायोगमाशङ्क्य सन्देहोपपादनार्थं द्वितीयश्रवणस्य गुणार्थतां भाष्योक्तां स्ववाक्यं गुणानुपादानात् वाक्यान्तरस्य च गुणस्य वाक्यान्तरेण विध्ययोगादयुक्तमाशङ्क्यासरूपत्वेनोत्पादकत्वायोगाद्देद-

कत्वानुपपत्तेरनुवादकत्वाभ्युपगमे चानर्थक्यापत्तेः प्रकरणेन स्तोत्र-
शस्त्राद्यङ्गान्वयार्थो वेदान्तरीयस्यो विधिरिति सूचनायाविच्छिन्ने
कथम्भावे यत्प्रधानस्य पठ्यते अनिर्हातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्ग-
तेति प्रकरणस्य कथम्भावात्मकत्वाभ्युपगमात् प्रधानानीत्युक्तं व्यप-
देशोक्त्या सामवेदविहितत्वधर्मः कार्य इति फलतश्चिन्ताक्ता भाष्ये
चैकावधारणाभावरूपा निश्चयोक्त्या विकल्पेन पूर्वपक्षकरणादुत क-
दाचिद्विपरीतमिति कदाचित्पदाध्याहारेण पूर्वपक्षवचनव्याक्ति-
व्याख्येया इतरत्रेति भाष्यं चिन्ताप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * त-
द्वेति * यस्मिन्वेदे स्वरूपेण विधीयन्ते तेन व्यपदेशव्यत्वात् तद्वेद-
धर्मो भविष्यतीत्यर्थः । शाखान्तरवन्नित्यं सर्वेषु वेदेषूपत्तिप्रती-
तेर्द्धर्मविकल्पाशयत्वेन तावत्पूर्वपक्षभाष्यं परमतेन व्याचष्टे * कि-
मिति * शाखान्तरवदध्येतृभेदाभावात् नित्यं सर्वेषु वेदेषु उत्प-
त्त्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषाभावे चान्यतरतोत्पत्त्यनिर्णयात् स्वमतेनात्प-
त्तिविकल्पार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेनैवं
प्राप्तइति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यथा शास्त्रान्तरे सर्वत्र
नित्यकर्मोत्पत्तेर्विरुद्धैकादशद्वादशकपालत्वादिधर्मविकल्पस्तथा वे-
दान्तरे ऽध्येतृभेदाभावो सर्वत्र नित्यकर्मोत्पत्त्ययोगात् स्वराख्यधर्म-
विकल्पो न युक्त इत्याद्यपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यहृष्टान्तः नित्यवदा-
म्नानाच्छाखान्तरवत् वेदान्तरे ऽप्युत्पत्तिविधिविकल्पेन युक्त इति
द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यहृष्टान्तः । अतो ऽनेकवेदस्थविधायकम-
ध्यं नित्यमवैकः कश्चित् कर्मणा विधायको ऽन्यस्तु प्रकरणेन गुणा-
न्वयसिद्ध्यर्थमित्युत्तरार्द्धार्थः सूत्रव्याख्यार्थं भूयस्त्वेनेत्यादिभाष्यं
विशेषनिर्द्धारणहेतूक्त्यर्थत्वेनावधारणपूर्वं परमतेन तावद्व्याचष्टे *
सत्त्विति * एकैकस्याङ्गस्य करणनिराकाङ्क्षीकारणाशक्तेरङ्गभूय-
स्त्वेनेतिकर्त्तव्यतेत्याशयः । एकैकस्याङ्गस्येतिकर्त्तव्यतात्वाभ्युपगमे
ये च भूयांसो गुणाः सा बह्वीति कर्त्तव्यता तस्माद् बह्वीति कर्त्तव्य-
तासां निध्याख्यकर्मानुग्रहार्थं कर्त्तव्यता चोदनालिङ्गावगतेर्बद्ध्येति-
कर्त्तव्यतया लिङ्गभूतया कर्त्तव्यताचोदनानुमानं युक्तमित्येवं परम-
तेनैवान्यथा व्याचष्टे * यजुर्वेद इति * यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमोत्प-
त्तावपि करांतिवाच्यस्यानुष्ठानस्य वेदत्रयाधीनत्वादेकवेदकार्यत्व-
व्यपदेशानुपपत्तेरेकवेदाधीनानुष्ठानस्यैव दर्विहोमादेर्नानावेदस्वर-
विषयत्वान्नागमात् ज्योतिष्टोमादौ स्वरचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य वि-
हितानुष्ठानाशक्तेर्यजुर्वेदेन यस्मात् ज्योतिष्टोमो विधीयते तस्मा-

स्तेन क्रियतइत्युच्यतइति करोतेरनुष्ठानहेतुविधिलक्षणार्थत्वात् ज्यो-
तिष्टोमादरेकवदकार्यत्वव्यपदेशोपपत्त्युक्त्यर्थं यजुर्वेदेन हीति भा-
ष्यमनुष्ठेयत्वप्रमापकत्वाद्धिधेरनुष्ठानहेतुहेतुत्वमुपपादयन् व्याचष्टे *
अतश्चेति * यजुर्वेदेन ज्योतिष्टोमस्य कर्त्तव्यत्वप्रमा क्रियतइति कृत्वा-
यजुर्वेदेन विधीयमानो ज्योतिष्टोमस्तेन क्रियतइति करोत्यर्थो भव-
तीत्यन्वयः । यस्माद्यजुर्वेदेन विधीयते अविहितानुष्ठानाशक्तेश्वानुष्ठे-
यताज्ञापनरूपस्य विधानाख्यस्य लिङादिव्यापारस्य वेदेन पुंसि प्रव-
र्त्तमाने द्वारतावसीयते तस्मात्तेन क्रियतइत्युच्यतइति मुख्यार्थतयै-
व करोतिव्याख्यार्थमेतद्भाष्यमित्येवमन्यथा व्याचष्टे * अथ वेति *
कर्त्तव्यत्वकरणारूपेणैव व्यापारेणानुष्ठानमपि यद्वेदाङ्गवति तद्वेदेन
क्रियतइत्येवं व्यपदिश्यतइत्यर्थः । परमतेन भूयस्त्वव्याख्यां दूषयि-
तुमुपशङ्कते * नत्विति * एकैकस्याङ्गस्येति कर्त्तव्यताभूयस्त्वं लि-
ङ्गमित्येतावद्व्याख्यां प्रश्नपूर्वं दूषयति * कुत इति * इष्टान्तेनै-
तदेवोपपादयति * यादृशस्य हीति * दार्ष्टान्तिकं योजयति * त-
थेति * व्याप्तिमात्रापेक्षत्वेन भूयस्त्वानपेक्षत्वान्नायं भूयसी स्यात्
स्वधर्मत्वमित्यस्य विषय इत्याशयः । गुणभूयस्त्वैवेति कर्त्तव्यतेत्या-
द्यां व्याख्यां दूषयति * नैव हीति * प्रत्येकं करणोपकारिणामेवा-
ङ्गानामुपादेयत्वात् संहतानां प्रयोगो न तु संहतानामुपकारितेत्या-
शयः । एकैकस्याङ्गस्येति कर्त्तव्यतात्वे ऽपि वेदान्तरस्य प्रधानानुवाद-
स्यानुसन्धानक्लेशापादकत्वात् बह्वङ्गविधौ च क्लेशबहुत्वापत्तेर्वेदा-
न्तरस्य प्रधानानुवादे वालपाया एव विधेयत्वस्योचितत्वात् भूयस्त्वा-
याः प्रधानविधिलिङ्गत्वेत्याशङ्कते * तत्रेति * एकाङ्गविधये गुणार्थेन
प्रधानविधिना अनुसन्धीयमानस्य बुद्धिविच्छेदकाभावेनाङ्गान्तरवि-
धये पुनरनुसन्धानानपेक्षत्वात् बह्वङ्गविधाने ऽपि क्लेशाधिक्यं ना-
स्तीत्याशयेन परिहरति * उच्यतइति * वेदान्तरस्यस्य प्रधानस्य
वेदान्तरीयाङ्गापेक्षायां वेदान्तरीयाङ्गान्वयसिद्ध्यर्थं वेदान्तरीयप्रधा-
नविध्यधीनत्वाभ्युपगमात् स्वतो वेदान्तरीयाङ्गानपेक्षत्वाद्यगतेरनपे-
क्षितार्थविधेश्च क्लेशबहुत्वापत्तेर्भूयस्त्वस्य प्रधानविधिलिङ्गत्वं श-
ङ्कते * तत्रेति * प्रधानस्य प्रत्येकमङ्गापेक्षायामङ्गाधिक्ये क्लेशाधि-
क्यापत्तिस्तस्य तु युगपत्सर्वाङ्गापेक्षाभ्युपगमाद्यावदङ्गवाक्यं सकृ-
दपेक्षोत्पत्तेरङ्गवाक्यबहुत्वादेवाकलेशेन बहुविधिः सेत्स्यतीत्याशयेन
परिहरति * नैतदिति * परव्याख्यादूषणोपसंहारपूर्वं स्वमतेन
कर्मनिष्पत्त्युपयोगिद्रव्यदेवतारूपाङ्गसाकल्यार्थतया भूयस्त्वं व्या-
ख्यातुं प्रतिजानाति * तस्मादिति * व्याचष्टे * इहेति * एतदे-

व तत्र हि द्रव्यदेवतारहिते कर्ममात्रं प्रस्तुतस्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवा-
क्यादिमात्रं विधीयतइति शास्त्रान्तराधिकरणवार्त्तिकेन द्रढयति *
तथा चेति * यजुर्वेदे तु समस्तस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्या-
म्नानात् स्तोत्रादिभिर्विनापि यागनिष्पत्तिशक्तेस्तोत्रादिनिरपेक्षक्रि-
याविधानं शक्यमित्याह * यजुर्वेदे त्विति * स्तोत्राद्वाङ्महणं त-
द्धानर्थकं स्यात् इत्याशङ्काह * वचनेति * व्याख्याते ऽर्थे सूत्रं
योजयति * अत इति * त्रिष्वपि वेदेषु ज्योतिष्टोमाभ्युपनिषत्त-
नुक्तेत्याशङ्काह * ऋक्सामेति *

॥ प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

भृत्यादीनि च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यन्ते इति प्रतिज्ञात-
त्वात् । श्रुत्यादित्रयस्य विनियोगकारणत्वमनुक्ता प्रकरणादेर्विनि-
यागकारणत्वोक्तिर्युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तानीति वृत्तसङ्कीर्त्तन-
भाष्यं तेषामर्थेन सम्बन्ध इत्यादिना कथं च विनियुज्यतइति प्र-
तिज्ञाचिन्तनेन श्रुत्यादीनां विनियोगकारणत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमा-
शङ्क्य वृत्तिविनियोगप्रकारचिन्तानुकीर्त्तनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *
एवं तावदिति * तदभूतानां क्रियार्थेन समाप्ताय इत्यत्र यैरर्थै-
र्येषाशब्दानामौत्पत्तिकः सम्बन्धः तेष्वर्थेषु वर्त्तमानानां शब्दानां
सर्वकारकान्वितक्रियारूपवाक्यार्थप्रमाणत्वात्त्या प्रत्येकश्रुतिरूपाणां
पदकारकविभक्त्याख्यानां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयरूपे क्रिया-
न्वितकारकरूपे चार्थे व्यापाराभिधानात् लिङ्गस्य विनियोगकार-
णत्वे सिद्धे ऽपि यदि कश्चिच्छब्दस्य तात्पर्यानवधारणात् विज्ञा-
नानुत्पादकत्वे प्रामाण्ययायोगाद्वेदस्य च प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वेन
प्रमाणान्तरतोऽर्थतात्पर्यावधारणायोगाद्वेदान्तर्गतस्य श्रुत्यादेर्वि-
नियोगकारणत्वायोगं शङ्क्य तदभ्रमापनुत्तये ऽध्ययनविधानार्थे
विनियोगात्तात्पर्यावधारणे विनियुक्तशब्देनोक्ते पुरुषार्थानुबन्धिन्यर्थे
विधिना विनियोगाच्छ्रुत्याद्यर्थस्याङ्गत्वाख्यपुरुषार्थानुबन्धित्वे प्रधा-
नोक्त्योक्ते श्रुत्याद्यनपेक्षस्य विधेः समीहिताविशेषे विनियोजकत्वा-
योगात् श्रुत्यादेर्ज्ञापकत्वेन ज्ञेये लिङ्गाद्विनियोगोपपत्तिसूचनार्था
ज्ञेयोक्तिः पुरुषार्थानुबन्धिन्यङ्गान्वयरूपे ज्ञेये ऽध्ययनविधिना श्रु-
त्यादीनां विनियोगात्तात्पर्यावधारणे यस्य श्रुत्यादेर्यस्मिन्नर्थे विशे-
षतात्पर्यं तास्मिन्नेव तस्य विनियोजकत्वसिद्धेस्तेषामर्थ्याधिकरणा-
दिभिः विनियोगविशेषचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्य श्रुत्यादिभिर्यस्य य-

दङ्गत्वं ज्ञापयितुं शक्यते तस्य तदङ्गत्वं ज्ञापयेदिति सङ्कीर्णता-
 त्पर्यावधारणात् सङ्कीर्णविनियोजकत्वसिद्धावपि विनियोगविशे-
 षचिन्तार्थवत्त्वसूचनार्थं सङ्कीर्णरूपेण विनियुक्तानि सन्ति विशेष-
 रूपेणाख्यातानीत्युक्तम् । विनियुक्तानीति पाठे तु प्राधान्येनैतद-
 ध्यायज्ञेये ऽङ्गत्वरूपे ऽर्थे तदभूताधिकरणप्रथमान्त्यन्यायाभ्यां सङ्की-
 र्णानि सन्ति तेषामर्थाधिकरणादिभिर्विविक्तानि कृत्वा वर्णितानी-
 त्यर्थः । अनेन चैतद्भाष्यस्या विनियोगोक्तिर्विशब्दावृत्तिर्विनियोगवि-
 शेषार्थत्वेन व्याख्याता । एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति प्र-
 हाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे ऽवघातादीनां श्रुतिसंयोगाद्वचवस्थाभ्युपगमे
 सम्मागाद्यपि एकवचनश्रुतिसंयोगादेकस्मिन्नेव प्रहादौ व्यवतिष्ठे-
 तेत्यभिधानादवघातादिविनियोगविशेषकारणत्वेन श्रुतेरर्थाभिधान-
 सामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यादित्यत्र सामर्थ्यशब्दान्मन्त्रविनियो-
 गविशेषकारणत्वेन लिङ्गस्य सूत्रितत्वे ऽपि वाक्यस्य क्वचिद्विशे-
 षकारणत्वेनासूत्रितत्वाद्विनियोगकारणानीति बहुवचनायोगमाश-
 ङ्क्य परमतेन साक्षाद्वाक्यस्य विनियोगविशेषकारणत्वं केन चि-
 त्सूत्रेणानुक्ते ऽपि श्रुत्यन्तर्गत्वात् लिङ्गान्तर्गत्या च वाक्यस्य विनि-
 योगविशेषकारणत्वसिद्धेर्बहुवचनमुपपादयितुमाह*तत्रेति* विनियु-
 ज्यते ऽनयेति विनियोगशब्दस्य विनियोजकवाचित्वाद्विनियोजका-
 त्मिकायाः श्रुतेः सामर्थ्यात्मकस्य च लिङ्गस्यान्तर्गन्तवाक्यमिति कृत्वा
 वाक्यशब्दाख्येन ग्रहणेन साक्षात् सूत्रितमित्युक्ते ऽन्तर्गत्युपपादनार्थं
 यथाशुद्धावघातादिविध्ययोगेन केवलपदप्रयोगाच्च ब्रीह्यादिश्रवणे स-
 त्यश्रुतावहेतुत्वादिकल्पनानुपपत्तेरवहन्त्यादिसमर्पकब्रीह्यादिपदान्तर-
 सन्निध्यपेक्षत्वात् विध्यात्मिकायाः श्रुतेर्वाक्यान्तर्गततया विनियोग-
 स्यापि प्रतियोग्यनपेक्षस्यायोगात् केवलपदप्रयोगाभावाच्च श्रुते च प्र-
 तियोगिनि सत्यश्रुतप्रतियोगिकल्पनानुपपत्तेः प्रतियोगिनि समर्पकप-
 दान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात् विनियोजकात्मिकाया अपि श्रुतेर्वाक्यमन्त-
 र्गतं लिङ्गविनियोज्यस्य कर्मसमवेतार्थस्य निर्वपामीत्यादिपदस्य के-
 वलस्य प्रयोगाभावेनासमवेतार्थसवित्रादिपदान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात्
 वाक्यस्यैव लिङ्गं विनियोज्यत्वावगतेर्विनियोगविषयत्वस्यैव च सा-
 मर्थ्यस्य लिङ्गत्वात् लिङ्गस्यापि अन्तर्गतं वाक्यमित्युक्तम् । अन्यत्रा-
 न्तर्गत्वे बहुवचनायोगोपपत्तेः श्रौतसामान्यविनियोगापेक्षितविशेष-
 विनियोगहेतुत्वमात्रेण वाक्यस्य श्रुत्यन्तर्गतिः सामान्यविशेषरूपवि-
 षयभेदात्, श्रुतिवाक्ययोर्भेदो ऽस्त्येव लैङ्गिकपदविनियोगापेक्षि-
 तवाक्यविनियोगहेतुत्वमात्रेण च लिङ्गान्तर्गतिः पदवाक्यरूपवि-

षयभेदास्तु लिङ्गवाक्ययोर्विषयभेदो ऽस्त्येवेति प्रायशब्देनोक्तम् ।
 श्रुतेः सामान्यमात्रे पर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वाव-
 गतेर्लिङ्गस्य च पदमात्रे पर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्त-
 त्वावगतवाक्यस्य विशेषणविशेष्यभावमात्रे व्यापाराच्छ्रुतिलि-
 ङ्गाभ्यां विनियोगे वाक्यस्य विनियोगकारणत्वाभावेनैव बहुवच-
 नसमर्थनानुपपत्तिरपरितोपात्स्वमतेन वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगते
 ग्रहणाभावो ऽपि प्रायशब्देनोपक्रमोपसंहारैकवाक्यत्वस्य विनियो-
 गकारणत्वाभिधानात् वाक्यमपि साक्षाद्विनियोगविशेषकारणत्वेन
 सूचितमित्येवं बहुवचनं समर्थयितुमाह * अथ वेति * विशेष-
 विहितस्यापि अरुणयेति वाक्योदाहरणं न युज्येतेत्याह * अथ
 त्विति * सामान्यमात्रविनियोगेन श्रुतिपर्यवसानाभ्युपगमे त्वै-
 न्द्र्युदाहरणे श्रुतिलिङ्गविनिरोधो बलाबलाधिकरणवक्ष्यमाणो न यु-
 ज्येतेत्याह * अथेति * कथं तर्ह्यरुणयेत्यस्य वाक्योदाहरणतेत्याश-
 ङ्गाह * तस्मादिति * उदाहरणद्वये ऽपि विशेषविनियोगव्यापृतश्रु-
 त्यपेक्षितविशेषणविशेष्यभावसमर्पणेन वाक्यस्य श्रुत्यन्तर्गतेर्दर्श-
 यितुं शक्यत्वात् विनियोजकत्वस्य तूभयत्रापि अभावात् उभयस्य
 साक्षाद्विनियोगविवक्षया श्रुत्युदाहरणत्वे विनियोगौपयिकविशेष-
 णविशेष्यभावविवक्षया च वाक्योदाहरणत्वे सम्भवत्यपि गुणस्य
 क्रियासाधनद्रव्यान्वयं विना श्रुत्यवगतक्रियाङ्गत्वानिर्वाहात् श्रुतश्च
 द्रव्यान्वये व्यापाराभावात् वाक्यगम्यस्यारूप्यस्यैकहायनीद्वारता-
 र्थकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्मान्नियमः स्यादित्यत्रोक्तेति सूचनाया-
 रुणयेत्यस्य वाक्योदाहरणतेत्याशयः । श्रुत्यादित्रयवत् प्रकरणा-
 दित्रये ऽपि कथं च विनियुज्यतइत्यशः कस्मान्न चिन्त्यतइत्याश-
 ङ्गाह * इदानीमिति * व्रीहीनित्यादिपरमापूर्वसाधने ऽवघातादि-
 विनियुक्ते ऽवान्तरापूर्वसाधने वेत्यादिश्रौतविनियोगविशेषचिन्तायां
 गौणे मुख्ये च लिङ्गं मन्त्रं विनियुङ्के मुख्य एवेति । लैङ्गिकाविनियो-
 गविशेषाचिन्तायां वाक्यमुपक्रमानपेक्षमुच्चैस्त्वादीनि विनियुङ्क्ते
 तदपेक्षं वेति वाक्यीयविनियोगविशेषचिन्तायाः श्रुत्यादिवलाबल-
 चिन्तानपेक्षत्वात् पृथक्करणं युक्तं पूर्वप्रमाणविनियुक्ताङ्गव्यतिरि-
 क्तानां प्रकरणादिविनियोजकं सर्वेषामेव वेत्येवं प्रकाराया विनि-
 योगविशेषाचिन्तायास्तु श्रुत्यादिबलाबलचिन्तान्तर्गतत्वाद्वात्तादृश्या-
 श्च विनियोगविशेषचिन्तायाः प्रकरणादिष्वयोगान्न तेषु विनियोग-
 विशेषचिन्ता कार्येत्याशयः । अधिकारलक्षणस्य प्रकरणस्यानन्तर्य-

लक्षणस्य क्रमस्य कृदिशब्दलक्षणायाश्च समाख्यायाः सिद्धान्तेऽपि विनियोजकत्वानभ्युपगमादितिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सादेश्यलक्षणस्य क्रमस्य यौगिकशब्दलक्षणायां समाख्यायाश्च पूर्वपक्षे सद्भावस्याप्यनभ्युपगमाद्विनियोगकारणात्त्वचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्येतिकर्तव्यतार्थित्वादेशसामान्यात्तदर्थत्वादिति सूत्रावयवैः स्वरूपेणासंयुक्तं प्रकरणाच्छेष इति प्रधानभूताध्यायार्थवाचितया सर्वत्रानुवर्त्तमानशेषशब्दानुषङ्गात् पञ्चम्या च ज्ञापकहेतुत्वोक्तेः क्रमश्चेति चकारेण पञ्चम्यर्थानुकर्षणादाख्या चैवमित्येवं शब्देन च तदनिदेशाद्विनियोगसामर्थ्येन दर्शयतीत्युक्तम् । सद्भावेनेतिवाच्ये यत्किञ्चिद्रूपप्रकरणादिसद्भावस्योभयसिद्धत्वात् स्वाभिमतरूपप्रकरणादिसद्भावस्य साध्यत्वसूचनार्था स्वरूपोक्तिः । वैदिके चार्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात् । शब्दस्य च साक्षरश्रवणाक्षरसामर्थ्याकाङ्क्षितयोग्यार्थपदसंनिध्यतिरिक्तविनियोगकारणभूतप्रकाराभावात् । श्रुत्यादीनि त्रीण्येव तादर्थ्यबोधाख्ये विनियोगे कारणानीत्याशये किमेतावन्त्येवेति पृष्टमोदनं पचेत्युक्ता तण्डुलानानय क्राष्टान्याहरोदकं स्थाल्यादि चोपनयेत्युक्ते लोके तण्डुलापनयनादीनां पाकाङ्गत्वप्रतीतेः पदसन्निधिवद्वाक्यसन्निधावपीतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेभ्यः शुक्लनीलपीतवस्त्राणि देयानीत्युक्ते च शुक्लवस्त्रादीनां यथाक्रमं देवदत्ताद्यङ्गत्वप्रतीतेः सादेश्यनिमित्तस्य सन्निधिर्विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तीयः पाक इत्युक्ते देवदत्तस्य पाकाङ्गत्वप्रतीतेर्यौगिकशब्दस्य विनियोगहेतुत्वावसायाच्छाब्दे व्यवहारे वा शाब्दस्यार्थस्यान्वयायोगादितिकर्तव्यताकाङ्क्षासादेश्ययौगिकत्वानामपि विनियोगकारणभूतशब्दप्रकारवाचित्वावगतेस्तान्यपि विनियोगकारणानीत्याशयेन नेतिभाष्येण निरस्य भावनायाः सन्निपत्योपकारीतिकर्तव्यतान्वयमात्रेणेतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेरारादुपकारीतिकर्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात् सन्निपत्योपकारिण्याश्चेतिकर्तव्यतायाः श्रुत्यादिगम्यत्वेन प्रकरणगम्यत्वाभावात् नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणमस्तीत्याशयेन प्रकरणमात्रविषयं प्रश्नान्तरं किमपरमिति भाष्येण कृत्वाधिकरणरक्षणार्थं पूर्वपक्षे कार्ये प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य विपर्ययवत् सन्देहाज्ञानयोरपि सिद्धान्तप्रतिकूलत्वात्पूर्वपक्षत्वसम्भवसूचनार्थं त्रैविध्यप्रासिद्धेन प्रश्नेन पूर्वः पक्षः कृत इति प्रश्नेनैवेति भाष्येणाक्तं तत्सर्वं तात्पर्येण व्याचष्टे * तत्रेति * त्रयमपि क्रमेणोपपादयति * यावद्गीति * सूत्राधीनज्ञान-

स्य पुंसः कथनात् प्राक् सन्देहाज्ञाने सम्भवत इत्याशयः । तदीत्वप-
 र्वतत्त्वफलत्वरूपेणानिश्चितेषु प्रश्नस्य लोके त्रैविध्यप्रसिद्धिदर्शनार्थं
 भवति चेति भाष्यं स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातं पूर्वपक्षमुपसंहरति * त-
 स्मादिति * अस्य पूर्वपक्षस्याधिकरणत्रयसाधारण्यसूचनादिया-
 दिशब्दः तदित्यादिसिद्धान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति *
 करणत्वस्यातिशयितसाध्यकत्वरूपसाध्यकनमत्वलक्षणत्वादतिशयस्य
 चापेक्षितत्वादपकृष्टसाध्यकत्वरूपामितिकर्तव्यतां विना करणत्वा-
 नुपपत्तेः सन्निपत्योपकारिणश्च प्रोक्षणमन्त्रादेर्यागानिष्पादकभाव-
 नाकरणीभूतद्रव्यदेवतादीनि कर्तव्यतात्वेन फलभावनाकरणीभूत-
 यागादीतिकर्तव्यतात्वाभावावश्यम्भाविन्यारादुपकारीतिकर्तव्यता-
 काङ्क्षेति सूचनार्थः करणवाची प्रधानशब्दः । सन्निपत्योपकारी-
 तिकर्तव्यतान्वयभावेणाकाङ्क्षानिवृत्त्यभावः कथम्भावाविच्छेदोक्त्यो-
 क्तः । असंयुक्तोक्तिव्याख्यानायानिर्ज्ञातेत्युक्तम् * प्रकरणेना-
 द्भूतेति वदता * शेषः परार्थत्वादिति सूत्रस्वशेषशब्दानुषङ्गः सूचि-
 तः । सिद्धान्तोपपादनार्थं यदीतिकर्तव्यताकाङ्क्षिण इत्यादिभाष्यं
 व्याचष्टे * दर्शेति * दर्शपूर्णमासयोरुपकाराख्यानुग्रहापेक्षायां प्र-
 याजादीनां च साध्यापेक्षायां सत्यामपि यथाविकृतेरुपकाराकाङ्क्षायां
 विकृतौ चातिदिष्टानां प्रयाजादीनां साध्याकाङ्क्षायाः प्राकृतप्रमाण-
 सिद्धेनोपकारेण निर्वृत्तेन विकृतौ प्रकरणं प्रवर्त्तते । तथा यदि द-
 र्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां साध्य उपका-
 रो ऽन्यतः सिद्धः केन चित्प्रमाणेनोपलभ्येत ततो द-
 र्शपूर्णमासयोरपि न प्रकरणं प्रवर्त्तत न त्वेतदस्ती-
 तिसूचनार्थं * तथेत्युक्तम् * धायव्यं श्वेतमालभेत्यस्य च प्र-
 कृतिलिङ्गभूतेनालभतिना दैक्षोपकारस्य स्वपदे मासमग्निहोत्रं जु-
 होतीत्यत्र अग्निहोत्रोक्त्या नारभ्याग्निहोत्रधर्मातिदेशात्तद्वत्स्योपका-
 रस्य स्ववाक्ये दैक्षप्रकरणे च दर्शपूर्णमासिकप्रयाजादिदर्शनादैक्षे
 पौर्णमासधर्मातिदेशावगतेः स्वतोपकारस्य स्वप्रकरणे प्राकृतप्रमाण-
 सिद्धस्योपलम्भात्तत्तद्वैषम्यसूचनार्थं * स्वेत्युक्तम् * एवं
 सत्यपि यदि प्रकरणालोचनादर्शपूर्णमासयोः का चित्प्रवृत्तिरव-
 गम्येत ततस्तद्वत्प्रमाणसिद्धेनोपकारेण नैराङ्काक्ष्यं स्यान्न त्वेतदस्ती-
 ति सूचनार्था प्रकरणान्तरोक्तिः । शब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपञ्चका-
 न्तर्गतत्वात्तन्निरासेनैव निरासे ऽपि लौकिकवैदिकशब्दभेदविवक्षया
 भेदेनोक्तिः । दर्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां च साध्यभूत
 उपकारो ऽन्यतः सिद्धो न केन चिन्नैकिकेन वैदिकेन वा प्रमा-

षेनोपलभ्यतइत्युक्ते ऽर्थात् प्रोक्षणावघातादिजन्येन सांनिपाति-
 केनैवोपकारेणोपकाराकाङ्क्षानिवृत्तेर्दर्शपूर्णमासयोर्नारादुपकाराकाङ्क्षे-
 त्याशङ्क्य * अवश्यञ्चेत्युक्तम् * यदि त्वित्यनेनाभावशङ्कायां प्रक-
 रणाख्यारादुपकारप्रमाणसद्भावाच्चिरस्तायां सन्निधिमात्रादन्वयानु-
 पपत्तेः प्रकरणे पदसन्निध्यभावाद्वाक्यसन्निधेश्च विप्रकृष्टत्वेनान्वय-
 हेतुत्वायोगान्न प्रकरणं प्रमाणमित्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * वि- ८३२।६
 श्वजिद्वत्फलाध्याहारेण दर्शपूर्णमासफलानुपक्षेण वा साक्षात्पुरु-
 षार्थभूतं स्वर्गाद्येव प्रयाजादीनां साध्यत्वेन कस्मान्न कल्प्यतइत्या-
 शङ्क्य यच्चान्यत्स्वर्गादिसाध्यं कल्प्येत तस्येज्याधिकरणन्यायाद्-
 र्शपूर्णमासनामविशेषितयज्युक्तेनाग्नेयादिपरूकेण सह सम्बन्ध्य
 निराकाङ्क्षीभूतस्य न प्रयाजादौ सम्बन्धाकाङ्क्षास्तीत्युक्त्वा दर्श-
 पूर्णमासयोः प्रयाजादीनां च परस्परमुपकार्योपकारित्वनियमसि-
 द्धिरन्योन्याकाङ्क्षाधीनाङ्गाङ्गिसिद्ध्यर्थमुपसंहृता । प्रयाजादेश्च स्व-
 र्गार्थत्वशङ्कानिरासेन तानि तत्रैषेत्यादिप्रयोजनभाष्यस्य प्रयाजादी-
 नि दर्शपूर्णमासयोरेव विनियुज्यन्ते न स्वर्गे तथाग्निहोत्रे ज्योतिष्टो-
 मे वा यद्वैवं विधं पदार्थजाते तदप्यग्निहोत्रएव ज्योतिष्टोमएव वि-
 नियुज्यते न स्वर्गइति व्याख्या सूचिता फलकल्पनानुपङ्गाभ्यां चेह
 पूर्वपक्षश्चतुर्थोपान्त्ये फलवाक्यस्येन यजिना प्रयाजादीनामपि ग्र-
 हणादित्यपौनरुक्त्यं स्पष्टम् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षिप्रधानसन्निधौ
 पठितानां प्रोक्षणप्रयाजादीनां बहूनामुदाहरणानां स्पष्टत्वात् प्रकृते
 विनियुज्यतइति प्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रयोजनोदाहरणप्रश्नावनर्थ-
 कावाशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रोक्षणादीनां क्रियाङ्गभूतद्रव्या-
 द्यन्वयेन निराकाङ्क्षादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन क्रियायां विनि-
 योगानुपपत्तेरुदाहरणत्वायोगात्क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यङ्गत्वद्वारा तु तेषां
 क्रियाङ्गत्वाङ्गुपगमे ऽधिकारलक्षणप्रकरणानुगृहीतेन श्रुत्यादिनैव
 तत्सिद्धेः कथम्भावलक्षणेन प्रकरणेन विनियोगायोगात्तैरेव च क्रि-
 याया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धेरारादुपकारिणां प्रयाजादी-
 नां विनियोगायोगात्प्रयोजनानुपपत्तेः प्रयोजनोदाहरणे पृष्ट्वा स-
 न्निपत्योपकारिणामुदाहरणत्वायोगे ऽपि आरादुपकारिणामुदाहर-
 णत्वं तद्विनियोजनं च प्रयोजनमिति भाष्यव्याख्यासूचनायासंयु-
 क्तोक्तेः सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं
 परमतेन तावत्सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च प्रकरणवि-
 नियोज्यतामभिप्रेत्यासंयुक्तोक्तेः । प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह * असंयु-
 क्तेति * द्वित्वबहुत्वयुक्तस्य प्रतिपद्विधानस्य श्रुत्या द्विवहुयजमा-

नक्तन्वन्तरसंयुक्तस्य पूष्णो ऽहं देवयज्यया पशुभिर्जनीषीयेत्याद्यनुम-
न्त्रणेषु च पूषादिशब्दानां लिङ्गात् तच्छेषाणां चाहमित्यादीनां वा-
क्येन पूषादिदेवत्येष्टपशुसंयुक्तानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासप्रकरणा-
भ्यां विनियोगनिवृत्त्यर्थमित्युत्तरार्थः । प्राक्षणादीनां श्रुत्यादिभि-
र्ब्रह्मादिसंयुक्तानां दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमप्रकरणाभ्यामविनियोगा-
पत्तेर्विशेषणमध्याहरति * प्रकरणेति * पदार्थान्वयरूपवाक्यार्थ-
प्रतिपादनमात्रे वाक्यव्यापारस्य स्योनं ते सदनमित्यादेः सुमन-
स्यमान इत्यन्तस्य वाक्यविनियोगोक्तेरेकवाक्यत्वापगमने साम-
र्थ्यनिमित्तविनियोगाङ्गत्वस्य स्योनं त इत्यस्य पूर्वेण सहैकवाक्य-
तामभ्युपेत्योपस्तरणं समर्थनेत्यादिभाष्यालोचनया प्रतीतेः प्रतिनि-
यतावेनौ श्रुतिवाक्यसम्बन्धावेकः शेषशेषिरूपेभ्यो विशेषणविशे-
ष्यात्मकइत्यादिवार्तिके वाक्यस्य विनियोजकताया निषेत्स्यमा-
नत्वात्तत्सामान्येनारुणावाक्ये ऽपि वाक्यस्याविनियोजकत्वावगतेरा-
रुण्यस्य वाक्येन कयसम्बन्धायुक्तत्वादेतत्प्रयोजनानुपपत्तेः स्वम-
तेनासंयुक्तस्य ग्रहणस्य सन्निपत्त्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्ति-
प्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * नास्त्विति * श्रुत्यादीनां सर्वेषामेव
परदौर्बल्यात् पूर्वसंयुक्तपदार्थं परस्याविनियोगसामर्थ्यात्सामर्थ्या-
लोचनयैव श्रुत्यादिसंयुक्तानां प्रकरणविनियोगनिवृत्तेः सिद्धत्वा-
दसंयुक्तमिति यत्सूत्रं तच्छ्रुत्यादिसंयुक्तानां प्रकरणविनियोग-
निवृत्त्यर्थं न भवति । किं तु संयुक्तशब्देन सन्निपत्त्योपकारित्वाभि-
धानात् । सन्निपत्त्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

वैदिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्सादेष्टव्यौगिकत्वयोश्च
विनियोगहेतुभूतशब्दप्रकारत्वाभावात् । न क्रमसमाख्ये विनियोग-
कारणे इत्याशयेनाथेत्याद्यधिकरणद्वयस्य विकृतीनां प्राक्प्राकृता-
ङ्गान्वये ऽप्यज्ञानोपायपरिमाणत्वाद्भ्रुतफलत्वेनाङ्गत्वयोग्येषु कर्मसु
सन्निहितेषु सत्सङ्गाकाङ्क्षानिवृत्त्यसिद्धेर्वैकृतकर्मसन्निधानस्य प्रक-
रणत्वावुपांशुयाजस्य विप्रतिपन्नजातिशत्रुमत्कर्तृकैन्द्राग्नकर्मद्वयस्य
वा ब्राह्मणपाठादनुमन्त्रणमन्त्रस्य याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य वा
मन्त्रसंहितायां पाठादेकप्रदेशवाक्यपाठसादेष्टयाभावेन तद्धेतुकर्तृ-
विपरिवृत्त्याख्यसन्निध्ययागादैक्षस्य च स पक्षोपवसथ्ये ऽहनि द्वि-

देवस्यः पशुरालभ्यतइतिभृत्यापवसथ्याख्ये ज्योतिष्टोमप्रदेशे
 ऽनुष्ठानोक्तावप्युपाकरणादीनां दैक्षाङ्गत्वावगमात्प्रागौपवसथ्ये ऽनु-
 ष्ठानावगनेरेकप्रदशानुष्ठानाख्यानुष्ठानसादेश्याभावेन तद्धेतुकस्यापि
 सन्निधेरयोगात् फलवत्सन्निधिलक्षणाः क्रमो ऽस्ति निर्वापादीनां
 च समाख्यां विनाध्वर्यादिसम्बन्धानवगतेराध्वर्यवादिसमाख्या यौ-
 गिकशब्दलक्षणा नास्तीत्याशयेन * किं चेति * द्वितीये च प्रश्न-
 भाष्ये एकहेलया व्याचष्टे * पूर्ववदेवेति * किमुक्तंभ्यो ऽन्यदपि-
 प्रमाणमस्तीति किञ्चेति भाष्यार्थः । क्लृप्तोपकारत्वेन प्राकृतानाम-
 ङ्गानां निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यस्य दशमे गृहमेधीयाधिकरणे च-
 क्ष्यमाणत्वाग्नवृत्ताकाङ्क्षायाः सांग्रहययादिकाया विकृतेः सन्निध्या-
 म्नातानाम् अश्रुतफलानामामनहोमादिकर्मणां सन्निहितफलवत् क-
 र्मोपकाराख्यसाध्यसम्भवे कल्पनागौदवापादकस्वर्गफलत्वकल्पना-
 योगात् विकृतिफलानुपङ्गस्य फलसम्बन्धोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं
 स्यादिति चतुर्थाधिकरणे परिधिमन्त्राद्यसम्बद्धपदव्यवायेन निरा-
 करिष्यमाणत्वात् सन्निहितविकृत्यङ्गतां विनानर्थक्यापत्तेर्निराकाङ्क्ष-
 स्योपाध्यायस्य शिष्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापनवत्सन्निध्याम्नातधर्मा-
 काङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापने ऽपि स्वतो नैराकाङ्क्षयानुभयाकाङ्क्षालक्षणाप्रक-
 रणत्वानुपपत्तेर्वैकृतधर्मसन्निधिः क्रम एव भिन्नग्रन्थाम्नातानामपि च
 कर्ममन्त्राणामुपकारकोपकार्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणाधीतैः कर्मभिर्मन्त्रसं-
 हिताधीतेषु मन्त्रेषु उपकारत्वेन मन्त्रैश्च कर्मसूपकार्यत्वेनालोच्य-
 मानेष्वदित आरभ्यालोचनादाद्यग्रन्थप्रदेशार्थितयोः कर्ममन्त्रयो-
 रन्योन्यं द्वितीयप्रदेशार्थितयाश्चान्योन्यमित्येवं क्रमेण बुद्धौ विप-
 रितवृत्तेः सर्वस्वसंवेद्यत्वेनापह्नवायोगात् पाठसादेश्यहेतुको दैक्षाङ्ग-
 त्वानवगमे ऽपि चोपाकरणादीनां पाठक्रमेणौपवसथ्याख्ये दैक्षप्रदेशे
 ऽनुष्ठानावगमात् अनुष्ठानसादेश्यहेतुको ऽपि फलवत्सन्निध्याख्यः
 क्रमोऽस्तीति क्रमो देशसामान्यादित्येतावतोक्ता चकारेण पूर्वसूत्रस्थ-
 प्रकरणादिति पञ्चम्युक्त्येवहेतुत्वानुकर्षणात्सो ऽपि शेषहेतुरिति एवं
 सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * तत्रेति * क्रमो ऽपि विनि-
 योगकारणमित्येतावताद्ये प्रश्ने निरस्ते द्वितीयप्रश्ननिरासार्थं वैकृतक-
 र्मसन्निधिरपि क्रम एवेत्येवकारेण सूचितम् । दधिग्रन्थेन्द्राग्र्या-
 ज्यानुवाक्यायुगलोपाकरणादीनां शेषित्वाभिमतकर्मविशेषसन्निधि-
 पाठाभावे ऽप्येकदेशत्वाख्येन देशसामान्येन बुद्धिपरिवृत्त्याख्यस-
 न्निधिरूपः क्रमः प्रतीयतइत्युक्ते देशसामान्यव्याख्यार्थं द्वैविध्याक्तिः
 देशसामान्यहेतुकक्रमद्वैविध्ये सति कस्मात्पाठसादेश्यमात्रं भा-

व्यकृतोक्तमित्याशङ्क्य दैक्षस्य श्रुत्योपाकरणादीनां चौपवसथ्याहानु-
 ष्टेयाग्नीषोमीयप्रणयनोत्तरकालपाठेन पाठकमादौपवसथ्ये ऽहन्यनुष्ते-
 यत्वावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यस्यानुष्ठानसादेश्यस्य स्पष्टत्वात् सुप्र-
 तिपादं सन्निधिहेतुत्वं मत्वा पाठसादेश्यस्यास्पष्टत्वेन सन्निधिहेतुत्व-
 स्य दुःप्रतिपादस्य प्रतिपादनायेति परिहारं सूचयन्पाठसादेश्योपपा-
 दनपूर्वं सन्निधिहेतुत्वमेव तावदुपपादयति * विनापीति * अपिपब्दः प्र-
 कारान्तरवाची पाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य विनियोगहेतुतामुपपा-
 दयति * चेन्निति * ऐन्द्राग्नयोर्याज्यानुवाक्यायुगलयोरैन्द्राग्नाभ्यां
 प्रधानाभ्याम् देवताप्रकाशकत्वाल्लिङ्गस्य च सामान्यस्य सम्बन्धि
 विना विनियोजकत्वायोगात् काम्ययाज्याकाण्डसमाख्यया च कर्म-
 विशेषान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धानवगतेः क्रमेण विनियोगे ऽप्य-
 नुमन्त्रणस्य प्रधानेनानाकाङ्क्षितत्वाक्रमेण विनियोगो न युक्त इत्याश-
 ङ्क्य प्रधानस्यानुमन्त्रणानाङ्गत्वे ऽप्यनुमन्त्रणाकाङ्क्षया ऽकाङ्क्षामु-
 त्पाद्य विनियोगो भविष्यतीति परिहारं सूचयन्ननुमन्त्रणविनियो-
 ८३१४ गे क्रमस्य हेतुतामुपपादयति * तथेति * आद्या-
 नुमन्त्रणस्याद्यशेषान्वयान्निराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनां अनुमन्त्राणा-
 दीनां द्वितीयादिभिः शेषिभिः सम्बन्धेन भाव्यमित्यर्थः । एवंतर्ह्यगनेर-
 हं देवयज्ययेत्याद्यनुमन्त्रणानि क्रमविनियोज्यत्वेन कस्मान्नोदाह-
 तानीत्याशङ्क्याधिकारलक्षणप्रकरणेन दर्शपूर्णमासान्वयाख्ये सा-
 मान्ये सम्बन्धे सर्वेषामनुमन्त्रणानामनवगतेर्द्वारिविशेषान्व-
 याय व्यवस्थापेक्षायामाग्नेयादियागाङ्गत्वेनानुमन्त्रणानामाग्नेयया-
 गादिप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गेन व्यवस्थासिद्धेः क्रमानपेक्षत्वात् अस्प-
 ष्टलिङ्गतया लिङ्गेन व्यवस्थापयितुमशक्यमनुमन्त्रणमुदाहरति *
 तत्रेति * लिङ्गेनाव्यक्तलिङ्गमन्त्रव्यवस्थानभ्युपगमे प्रकरणात्स-
 वार्थत्वापत्तेः । क्रमेण विनियोगो न सिद्ध्येदित्याशङ्कते * ननु
 चेति * अवाधसम्भवे बाधपक्षस्यानाश्रयणीत्वात् उपांशुयाजस्य
 विशेषितया ग्रहणे द्वयानुग्रहसम्भवात् । न क्रमो बाधनीय इति
 परमतेन दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * उपांशुयाजमात्रार्थ-
 त्वे प्रकरणावगतसर्वार्थत्वबाधापत्तेर्न द्वयानुग्रहः सम्भवतीत्या-
 शयेन दूषयति * शक्यन्निवति * अनुमन्त्रणस्याश्रुतावृत्तिदोषा-
 पत्तेः । सर्वार्थता युक्तेत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिन्याय्यैवेति सूच-
 नार्थं प्रति * प्रधानेत्युक्तम् * आग्नेयादीनां लिङ्गावगतैरनुमन्त्र-
 णान्तरैर्नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनास्यानुमन्त्रणस्या-
 ग्रहणं न सम्भवतीति स्वमतेन परिहारमाह * तत्रेति * स्पष्टलि-

ज्ञानां लिङ्गेनास्पष्टलिङ्गस्य च प्रकरणेन विनियोगाद्विषमशिष्ट-
विकल्पापत्तेरपि नास्य प्रकरणेन ग्रहणमित्याह * न चेति * अदृष्टा-
र्थत्वेनैकाध्यायनवगमात् विकल्पानापत्तिं शङ्कुते * अदृष्टार्थानामिति *
मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रस्थत्वेन संस्मरन् ।

शेषिणे तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणमित्येवम् ॥

लक्षणेनैषां यागानुमन्त्रणाख्यया यागस्मृत्यर्थत्वावगतेः ।

कृतस्यापि च यागस्याकृतत्वशङ्कायामश्रद्धानिमित्तवैगुण्या-
पत्तेः शङ्कानिवृत्तौ कृतस्य यागस्य प्रत्येकस्मृत्याख्यप्रत्यवेक्षा-
पेक्षत्वात् दृष्टार्थत्वावगतेरेकैकेन च मन्त्रेण तत्सिद्धेर्दुर्वारा विक-
ल्पापत्तिरिति परिहरति * नेति * कृतयागस्मरणस्यानुष्ठानानौप-
यिकत्वात् कालविप्रकृष्टाभावेन चाकृतत्वशङ्कानुपपत्तेस्तद्वृत्त्यर्थ-
त्वायोगात् पदार्थमध्ये क्षुतादिनिमित्तविष्णुस्मरणवददृष्टार्थत्वे ऽपि
भिन्नानां मन्त्राणाम् ज्ञप्तिमन्त्रवदेकप्रयोजनत्वकल्पनानुपपत्तेरै-
न्द्रवायवादिग्रहणवच्च समुच्चयमन्तरेणागत्यभावात्समुच्चयानाश्रय-
णीयत्वावगतेर्न समुच्चय युक्त इत्याह * सत्याप चेति * गत्यन्तरे
सतीत्येतद्विबुधोति * आग्नेयादिभिरिति * मन्त्राणां चाक्रियात्वेना-
नितिकर्तव्यत्वारूपत्वात् स्वमते प्रकरणविनियोज्यत्वानुपपत्तेरभि-
धानाक्रियाद्वारा विनियोज्यत्वावगमे ऽपि अस्पष्टलिङ्गाभिधायकता-
योगान्तास्य प्रकरणविनियोगः सम्भवतीत्याह * किं चेति *
उपांशुयाजे ऽपि तर्ह्यभिधानाशक्तेर्नाविनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्र-
मादुपांशुयाजाङ्गत्वावगतेः सन्निहिताभिमुखयाचिमध्यमपुरुषयो-
गात् प्रकरणसन्निहितानेकयागत्यागेन क्रमसन्निहितैकोपांशुया-
जाभिधानसामर्थ्यावगतेरुपांशुयाजे विनियोगोपपत्तिसूचना * या-
सीत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * दब्धिर्नामेति * युष्मदर्थविषयम-
ध्यमपुरुषान्तरत्वेनासिञ्च्यस्य सन्निहितवाचित्वे ऽपि सर्वेषां प्रकृ-
तत्वेन सन्निधानात् अभिधानापत्तिमाशङ्क्य सन्निहितवाच्याभिमु-
ख्यस्य युष्मदर्थत्वादुपांशुयाजस्यैव च मन्त्राकाङ्क्षयोत्पादिताकाङ्क्ष-
त्वेनाभिमुखत्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षकृतत्वेनानभिमुख-
त्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षकृतत्वेनानभिमुखानामग्नेयादी-
नां सन्निधाने ऽप्यनभिधानसूचनायाभिमुखोक्तिः सादेश्येनोपांशु-
याजस्यात्यन्तसन्निध्यात्तस्यैवाभिधेयता युक्तेति परिहारसम्भवे
ऽपि अतिशयार्थाभिमुखोक्तिः । स्वमतेनोक्तपरिहारमुपसंहरति
* ततश्चेति * तथैन्द्राग्रं कर्मेत्यादिभाष्येणोदाहृतो याज्याकाण्ड-
क्रमस्तयोश्चाङ्गाङ्गपेक्षवेलायामित्यादिवार्त्तिकेनोभयाकाङ्क्षाया क-

मस्य विनियोगहेतुत्वाभिधानाद्व्याख्यात इत्याह * याज्येति * अनुष्ठानदेशः क्रमः कस्मान्नोदाहृत इत्याशङ्क्य पशुधर्माधिकरणे क्रमस्य प्रकरणविरोधपरिहारेण पशुधर्माणां दैक्षार्थत्वे वक्ष्यमाणो अनुष्ठानदेशलक्षणो ऽपि क्रमो विनियोगहेतुत्वेन सुज्ञानो भविष्यतीति मत्वेत्याह * अनुष्ठानेति * वैकृतधर्मकर्मसन्निधेस्तु प्रकरणत्वशङ्कयाश्चतुर्थे मध्यस्थं यस्य तन्मध्यइत्यस्मिन्नधिकरणो स्वातन्त्र्यशङ्कायाश्च फलबन्धोक्तहेतुत्वादिनिरस्य प्रधानं स्यादित्यस्मिन्निराकरिष्यमाणत्वेन क्रमस्य निःसन्दिग्धत्वात् । निराकाङ्क्षेपांशुयाजसन्निधेः च विनियोजकत्वस्योक्तत्वात् पृथगनुदाहरणं लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्र लिङ्गस्य क्रमसमाख्यासापेक्षत्वमात्रोक्तेः कलत्रस्य विनियोजकत्वाभिधानादिहोदाहरणम् ॥

समाख्यायाः विनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

भाष्याया विनियोगहेतुत्वाभावाशयस्याथेति प्रश्नभाष्यस्य यौगिकत्वलक्षणसमाख्यात्वाभावाशयस्य च किञ्चेत्यस्य प्रयोगे च व्याख्यातत्वात् समाख्यापि क्रमविशेषत्वहेतुः कलत्रावयवार्थप्रत्यभिज्ञानेन चाध्वर्यवादियौगिकत्वात्समाख्या चैवमित्येवं सूत्रव्याख्यायै समाख्या चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यौगिकीति * कलत्रावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात्सम्बन्धनिमित्तैवेषाख्येत्येतावता यौगिकत्वाख्ये समाख्यात्वे व्युत्पादितं तस्या विनियोगहेतुत्वोक्त्यर्थमध्वर्यादिना प्रकृत्यर्थत्वेन सहान्वाधानादेः प्रत्ययार्थस्य कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीत्येवं सामान्याकारेण स्ववाच्यविशिष्टार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीते सम्बन्धे ऽपि निःशेषसामान्यायोगात् विशेषानेक्षायां शेषशेषिलक्षणसम्बन्धविशेषं बाधयतीत्युक्ते विशेषबोधोपपादनार्थमृत्विजां कर्माणि प्रति कर्तृतया शेषत्वेन चरम्भरणाभ्यां परिकीर्तत्वादनुष्ठेयत्वेन शेषिभूतकर्मापेक्षायामनुष्ठातृत्वेन च शेषिभूतानां कर्मणां कर्तृशेषभूतापेक्षायां प्रत्ययार्थस्यान्वाधानादेः प्रकृत्यर्थस्य चाध्वर्योरन्यान्यसामीप्येन बुद्धौ स्थापनादित्युक्तं समाख्याया निर्दोषत्वायानादिप्रसिद्धता यच्छब्देनोक्तं सूचनार्थं पौरुषेयामपि तावद्दीक्षानुवाकादिसमाख्यायामनादित्वान्न दोषो ऽस्ति आध्वर्यवादिसमाख्यायां तु दोषशङ्कापि नास्तीत्युक्तिपूर्वमुत्तरार्द्धे ध्याचष्टे * आध्वर्यवादीति * आध्वर्यवशब्दवाच्यत्वेनान्वाधानादेरध्वर्युशब्दवाच्यत्वेन चर्त्विजो ऽन्वाधानादिकर्तृकत्वक-

रूपना भवतीत्युक्ते कस्मात्तर्ह्यध्वर्युसमाख्या भाष्ये नोदाहृतेत्या-
शङ्कौक्यापि समाख्यया द्वयोरपि कर्त्तृकर्मणोः ध्रुवार्थाभ्यां नियम-
सिद्धेरिति सूचनार्थं प्रत्येकीक्ति । प्रत्ययलोपस्य प्रातिपदिकप्रत्या-
पत्तेर्वा स्मृत्यभावात् कथमाध्वर्यवन्कर्त्रध्वर्युता व्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य
प्रकृते ऽध्वर्युप्रातिपदिकाहृत्विग्विशेषवाचितया प्रसिद्धादाध्वर्यवश-
ब्दास्तद्विकारत्वेन व्याकरणालोचनयावगताध्वर्यवकर्मवाचित्वात्म-
केन प्रकृत्यानुरूपेण विकाराद्वाध्वर्यवशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायो-
गेनौपचारिकादन्वाधानादिर्वाचितयावगतादौदमधिवत् प्रसिद्धा-
ध्वर्यवशब्दादर्थेनाध्वर्युशब्दस्तत्र प्रकृतित्वेनावगतो ऽन्वाधानाद्या-
ध्वर्यवकर्तृवाचित्वात्मकेन विकारानुरूपेणानुमीयतइत्युक्तं शब्दा-
धिकरणप्रकृतिविकृत्योश्चेति पूर्वपक्षसूत्राक्तं प्रकृतिविकारइति सूत्रे
विकारात्तत्त्वानुभाष्य शब्दान्तरोक्त्या निरस्तत्वात् प्रकृतिविकारोक्ती
न युक्ते शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वोक्तेऽर्थाध्वर्यवशब्दप्रवृत्तावप्यध्वर्युश-
ब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगान्नोपचारतोऽपि प्रकृतिविकारता युक्ते-
त्याशङ्क्य व्याकरणाप्रत्ययौपचारिकी प्रकृतिविकारतोक्ता वस्तुतस्तु
यद्यप्यध्वर्युध्वर्यवशब्दौ प्रकृतिविकारत्वाभावादन्योन्यानपेक्षौ नि-
त्यं चार्थान्वितौ तथापि शब्दस्यार्थं प्रयोगाख्यायाः प्रकृतेः कूटस्थ-
नित्यत्वाभावात् नित्यस्य च नैमित्तिकत्वे ऽपि अविरोधादाध्वर्यव-
शब्दप्रवृत्तौ वाच्यत्वेनाध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वादध्वर्युश-
ब्दस्याध्वर्यवशब्दं प्रति निमित्ततामुपचर्य प्रकृतिविकारत्वान्वाख्यान-
मित्याह *यद्यपि चेति* प्रवाहनित्यत्वस्य नैमित्तिकत्वाविरोधसूच-
नार्थं सर्वयौगिकानामिति यदुक्तं तदुपपादयितुमाह * न हीति *
एवमपि शब्दानां कूटस्थनित्यत्वे ऽपि सम्बन्धज्ञानापेक्षस्य शब्दप्रवृत्तौ
निमित्तत्वात्सम्बन्धज्ञानस्य च कादाचित्कत्वाभिमित्तत्वाभिमित्त-
त्वाविरोधवद्वाजादिशब्दस्यापि राज्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतरा-
ज्याद्यन्वयापेक्षतराज्याद्यर्थोक्तिद्वारा राज्यादिशब्दं प्रति निमि-
त्तत्वात् सम्बन्धज्ञानापेक्षत्वेन चार्थोक्ते कादाचित्कत्व-
निमित्तता न विरुद्धेत्याह * निमित्तेति * समाख्याहेतुकाद्विनियो-
गात्प्रागाध्वर्यवाख्यस्यान्वाधानादेरध्वर्युसम्बन्धाप्रतीतौ शब्दे यौगि-
कत्वज्ञानाशक्तेः प्रतीतौ वा समाख्याया विनियोगहेतुत्वायोगापत्तेर्यौ-
गिकत्वायोगात् रुढित्वेनान्योन्यानपेक्षत्वे ऽप्यध्वर्यवाध्वर्यवसमा-
ख्ययोरध्वर्योः कर्त्तव्यापेक्षायामध्वर्युसमाख्यासारदृश्यादाध्वर्यवस-
माख्यायामुपनिषध्यमानायामन्वाधानादेः कर्त्तव्यत्वावगमात् । अ-
न्वाधानादेश्च कर्त्रपेक्षायामध्वर्युसमाख्यायामुपतिष्ठमानायामध्वर्योः

८३५।४

कर्तृत्वावगमात् एष समाख्याहेतुको विनियोगः सेत्स्यतीति भर्तृमि-
 त्वादिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * यत्रातिदेशे धर्मसम्ब-
 न्धे सारूप्यावुपस्थापनस्य सामर्थ्यं प्रसिद्धं तत्रापि तावद्गूढिः सारू-
 प्यहेतुकस्योपस्थापनस्य नास्त्यत्र त्वौपदेशिके क्रियाकर्तृसम्बन्धे सारू-
 प्यहेतुकस्योपस्थापनस्य सामर्थ्यं दूरात्सारितमित्येवं दूषयति *
 न त्विति * उपस्थापनस्य नित्यमुपस्थापकापेक्षत्वादुपस्थापकसारू-
 प्यसापेक्षत्वेऽपि सामर्थ्यशब्देन सह समासाविघातः । कर्णरथन्त-
 रशब्दस्य यौगिकत्वे सत्यरथन्तरे रथन्तरे रथन्तरशब्दस्य वल्यर्थ-
 लपनया शब्दोक्तात्सादृश्यात्प्रवृत्तेः सादृश्यस्य च धर्मसाम-
 क्षणत्वात् रथन्तरधर्मातिदेशकत्वं स्यात् रूढित्वात्तु शब्दसादृ-
 रथन्तरशब्दोपस्थापनद्वारा रथन्तरोपस्थापनेऽपि शब्दसादृश्यस्य
 त्यक्षस्य गम्यत्वेन शब्दत्वात्तद्वारेण रथन्तरोपस्थापने शब्दस्याव्य-
 रात्रातिदेशता युक्तेति दाशमिकदृष्टान्तेन रूढिसादृश्यहेतुकस्यो-
 पस्थापनस्यातिदेशिकधर्मान्वयासमर्थतोपपादिता । उपदेशे तु वल्य-
 नपेक्षणेन शब्दोक्तस्यापि सारूप्यस्य हेतुत्वाभावात् सादृश्यवच्च
 सारूप्याभावात्सादृश्यवच्च सारूप्यसम्बन्धं विनानर्थक्याभावेन
 सम्बन्धाभिमुख्यरूपेणानुपस्थापकत्वात् स्वरूपमात्रेण चोपस्थापने
 ऽपि गोगवयवत्सम्बन्धाप्रतीतेरशाब्देन सारूप्येणोपस्थापने शब्द-
 स्याव्यवहारात् वैदिके च शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणाभावात् रूढिसारूप्य-
 स्य क्रियाकर्तृसम्बन्धस्य शक्तेर्दूरोत्सारितता किमुतेत्यनेनोक्तार्थाद्वा
 सम्बन्धमात्रेऽपि सारूप्यहेतुकत्वोक्तस्योपस्थापनस्य शक्तिर्नास्ति त-
 द्विशेषे तु क्रियाकर्तृसम्बन्धे दूरोत्सारितेत्यर्थः । भाष्यकृतोऽपि रू-
 ढितानभिमतोति सूचयितुमाह * याचकादीति * परपक्षे दोषमु-
 क्ता स्वपक्षे दोषं परिहर्तुं निर्दोषत्वं प्रतिजानीते * तस्मादिति *
 अनुभाषणपूर्वं परिहरति * यच्चिति * सत्यं समाख्याहेतुकात् वि-
 नियोगात्प्रागध्वर्युणाध्वर्यवाननुष्ठानादध्वर्याध्वर्यवयोः सम्बन्धे प्र-
 त्यक्षप्रमाणं नास्ति तथाप्यध्वर्युणाध्वर्यवं कार्यमित्येवं रूपं श्रुत्याख्यं
 प्रमाणं समाख्यया क्रमादिपारम्पर्येणाङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधाख्याद्विनि-
 योगात् प्रागनुमाय सम्बन्धे प्रमाणं भविष्यतीत्यर्थः । सम्बन्धात्प्रा-
 ग्यौगिक्याः समाख्यायाः प्रवृत्तिरयुक्तेति यदुक्तं तत्परिहर्तुमाह *
 वेदे हीति * अनादित्वोपलक्षणार्थो वेदोक्तिरनादिसमाख्याप्रमाण-
 कस्य सम्बन्धस्यानादित्वादिदानीं ततः समाख्यातृप्रयोगात् प्रागेव पू-
 र्वेष्वनुष्ठातृषु निष्पत्तेस्तस्मिन् प्रतीते सतीदानीन्तनेषु प्रयोक्तृषु स-
 माख्या प्रवृत्तेत्यर्थः । समाख्यातः प्रागङ्गाङ्गिसम्बन्धप्रतीतौ समा-

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकांश्चरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीनां दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ग. शाश्वतकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
ध्वयं च शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ध्वयं रतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
विषयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ भाणकाः ८
नालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०

व्यापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) १
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया } (मीमांसा) १०
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय- } (वेदान्तः) २
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः ।
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । } (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीतं
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा- } (वेदान्तः) ६
नभिश्च कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।

- (८) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)
- (१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः)
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपतेः } (वेदान्तः)
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः)
- (१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा)
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः)
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः)
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । }
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा)
- (१७) प्रकरणपाञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्)
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा)
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दः
प्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्तः)
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्का-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । }
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः)

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,

बीखवा-संस्कृतपुस्तकालय

बनारस सिटी ।

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

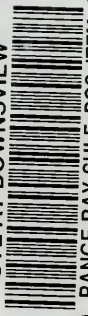
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

E   Jainini
132   Nyayasu ha
M5J3
1901
fasc.12

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 08 25 13 009 9